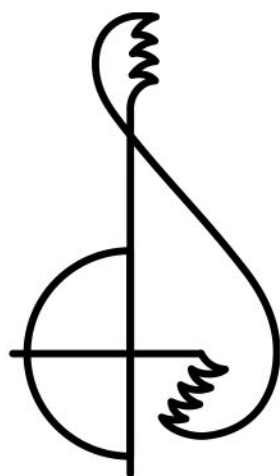




10
2010





НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор

Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств. секретарь, проза – Борис ГУСАЛОВ

Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,

Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ,

Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2010



ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМÆ АЕХСÆНАДОН-
ПОЛИТИКОН АЕРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор
ХЪОДЗАТЫ АЕхсар

Редакци

Бæрнон секретарь, прозæ – ГУСАЛТЫ Барис
Поззи, драматурги – МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынафæдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЪОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КЪУСРАТЫ Анатоли, НÆКУЫСАТЫ Наирæ,
ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2010

НОМЫРЫ ИС:

<i>АЙЛАРТЫ Измаил. Тæрхоны лæгтæ. Кадæг</i>	5
<i>ХЪОДАЛАТЫ Герсан. Ирдæрæн. Æмдзæвгæтæ</i>	58
<i>МАМИАТЫ Таймураз. Мысинæгтæ</i>	66
<i>СКЪОДТАТИ Эльбрус. Æнæсзагъд æндзæвгитæ</i>	75
<i>ÆЛХЪАЦАТЫ Аслæнбег. Хъæдгæройнаг хабæрттæ</i>	84
<i>ДЫГЪУЫЗТЫ Тенгиз. Уды уаз сæнттæ. Æмдзæвгæтæ</i>	86
«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ	89,125

ПУБЛИЦИСТИКÆ

<i>МУРАСТЫ Эльбрус. Удæгæстæй мæ бон базыдтон...</i>	96
<i>РУБАЙТЫ Барис. Фæтæджы «хæрзтæ» ирон адæмæн</i>	117

УИДÆГТÆ

<i>Уырнæнтæ æмæ мæнгуырнæнтæ</i>	133
----------------------------------	-----

*Журналы авторы хъуыдытимæ редакци
алкæд разы нæ вæййы*

АЙЛАРТЫ Измаил

ТÆРХОНЫ ЛÆГТÆ

Кадæг*

ТУГ ИСЫНЫ ÆФСÆНТТÆ ÆМÆ ФÆСТИУДЖЫТÆ

«Зынг» зæгъынæй ком(дзых) нæ судзы, зæгъгæ, баззад цыбыр ныхасæн, фæлæ йæ мидис ахадæнæй арф æмæ уæрæх у куыд цины, афтæ масты равгæй-хъомысæй дæр... Цин æмæ маст, фыдæх æмæ уарзт, æхсызгæттæ æмæ хъыгтæ, рæстытæ æмæ зылынтæ æмдзуйæ ахадыдтой цардыл куыд æрдзон, афтæ æхсæнадон уагæй дæр иугæндзоны быцæуæй, ныхмæвардæй. Нæдæр сын арæнтæ уыди, нæдæр барæнтæ æнусты дæргъы æрдзон фæткæй, фæлæ сын дзыллæты æхсæнадон фарн скодта куыдфæстагмæ бæрцыл фæтк рæстæджы-дуджы æмæ царæнбынаты фадæттæ, уавæртæ хынцгæйæ. Æмткæй царæгойты дуне уæвыны фадæттыл æнцайы. Зæхх у сæ равзæрæн, сæ дарæг. Хæринаг æмæ нуазинагæй зæххыл цы ис, уыдонæй хъауынц-цæрынц. Дон æмæ уæлдæф сты иумæйаг æппæт царæгойтæн дæр. Хæринагты хуызты æвзаргæйæ фæдихтæ сты хицæн къордтыл: иутæ цæрынц зайæгойтæ хæргæйæ, иннæтæ — сойаг æмæ урссаг хæргæйæ. Зæгъæм, фос — фыстæ, сæгътæ, стуртæ, бæхтæ фылдæр цæрынц сыгъдæг кæрдæгæй æмæ сты нымад цыппæркъахыг сæфтæгджын царæгойтыл.

*Дардæр. Райдайæн кæс 2009 азы 7-æм æмæ 8-æм номырты.

Мæргъты æппæт хуызтæ, хуытæ æмæ дзæмбыджын цыппæр-къахыг сырдатæ зайæгойтæ дæр хæрынц, фæлæ сæ фылдæр хæринагтæ сты фыдызгъæл æмæ сойаг, урссаг. Уыйадыл хæдзарон цæрагойтæй кæрчытæ, гогызтæ, куыйтæ, хуытæ сты тугдзыхтæ иннæ цæрагойты фыдтæ хæргæйæ. Тугдзых сырдыл нымад сты æрсытæ æмæ бирагътæ, стайтæ æмæ рувæстæ, стæй доны цæрджытæ, искуы иугæйттæй фæстæмæ.

Адæймаг дæр цæры хор æмæ донæй сæйрагдæрæн. Ис ын хæрыны халсартæ, дыргътæ. Фæлæ уыдоны уæлдай дары фос æмæ сын хъæуы сæ урссаг, сæ фыдызгъæл. Уæдæ цуан кæны сæфтагджын æмæ дзæмбыджын сырдыл æмæ сын хæры сæ фыдызгъæл, сæ сой. Гъемæ цæрагойтæй кæрæдзийы фыдтæ чи хæры, уыдоны адæймаг хоны тугдзыхтæ, афтæмæй æрдзон уагæй, рæстаг цæстæй куы æркæсæм дунейы скондмæ, уæд арвæй зæххы астæу адæймагæй зыддæр æмæ кæрæфдæр тугдзых цæрагой нæй... Уыцы бындурондæр æрдзон миниуæг бахынцыдта Дунейы Стыр Фарн адæймагæн æмæ йын иннæ цæрагойты уæлдай бахай кодта зонд æмæ æрхъуыды, тых æмæ хъару, ныфс æмæ куыстхъом, намыс æмæ æууæнк, æфсарм æмæ нымд... Цыты æмæ намысы сæрæн сфæлдисæг радта адæймагæн уæвыны бартæ æмæ цæрыны хæстимæ кусыны æмæ аразыны мадзæлттæ-хотыхтæ дины-уырнынады канонтæм кæсгæйæ, æмæ стыр диссагæн йæ хидвæллоыйы сыгъдæгдæр бæркæдтæй сахуыр Хуыцауы æмæ зæдты-дауджыты нæмттæ арын кувæн бынæтты хохæй быдырмæ. Хуыцау æмæ зæдты нæмттæ аргæйæ, ирон лæг фæцалх зæххы æмæ фосы куысты-тыл. Уыцы куыстыты хуызтыл баст æрцыдысты афæдзы цыппар афоны бæрæгбæттæ дæр. Хуыцау, зæдтæ æмæ дауджыты номыл хастой ирон фæрнджын хæдзæрттæ нывондæгтæ бæрæгбæттæм...

Сыгъдæгдæрæн æмæ кадджындæрæн нывæндтæ кодтой лыстæг æмæ стурвосæй — сæгътæ æмæ фыстæй, саныччытæ æмæ уæрыччытæй, галтæ æмæ родтæй... Уыдонæй уæлдай ма цуанæттæ фыхтой уæхстыл физонджытæ скувынæн сыччи, саг, сæгуыт æмæ дзæбидыры фыдæй. Тугдзых цæрагойты фыдызгъæл кувинагæн нæ бæззыди... Хуыцау æмæ зæдты номыл кувинагтæн бæззыдысты сыгъдæг æрдзон хæрзтæ ирон диныл хæцæг рæстаг адамæн, кæд, нывæндтæ-кусартытæ æргæвдгæйæ, фосы таригъæды цыдысты, уæддæр. Æмæ уыцы азымæн-

тæригъæдæн дæр æфсон ссардтой сæ цардыуаджы цыбыр ныхасæй: «Хæдзарон фосы Хуыцау дарынæн æмæ æргæвдына сфæлдыста». Æрдзон æмæ æхсæнадон уагæй сын æппæт царыны уавæртæн дæр уыди Хуыцауы разыйæ, фæдзæхстæй æфсон. Æнæ исты æфсонæй мæлгæ дæр нæ кодтой. Дыууæ хуызы уыдысты сæ тасы уавæртæ: иуæй, тарстысты Хуыцауы раз тæригъæдæй, иннæмæй, адæмты раз — худинагæй. Тæригъæды æмæ худинаджы бындуртыл амад æрцыд ирон фарны мæсыг царынай хæрынмæ. Кæнæ — тас, кæнæ — æфсарм, зæгъгæ, амыдтой куырыхон ирон хистæртæ сæ коммæгæс кæстæртæн. Алы ирон фæрнджын адæймаг дæр уыди йæ царды бонты æфсæрмай мард. Æфсæрмы кæнын чи нæ зыдта, уый та хъуамæ тæрсгæ кодтаид, æмæ дыууæ хуызы хидарыны уагæй цух адæймагты хуыдтой хæйрæджытæ, дæлимонтæ, иугъæдоны æнæсæттонтæ...

Æфсæрмаймард, намысæйсæрст ирон адæймаг фыццаг йæхиуыл æууæндыд, стæй та — адæмыл. Адæмы иумæйаг раст уагыл царгæйæ, ирон фæрнджын адæймагæн йæ тæригъæды æмæ худинаджы тас уæззаудæр уыд мæлæты тасæй. Тæригъæды æмæ худинаджы тасы уавæрты баззад тугисыны æгъдау дæр. Хæрзудыбæстæ адæймагæн лæг амарын æнцон нæу, уæлдайдæр æназым-æнаххосæй. «Æназым, æнаххосы тæригъæды бацыдтæ, уæд дын мæрдты дæр фидинаг у», зæгъгæ, амыдтой фыдæлтæ, æмæ раст уыдысты, уымæн æмæ æнаххос лæджы тæригъæд аххосджыны фæсте суры ирон хæсау. Æнаххосы тæригъæд аххосджына йæхи куынæ баййафа исты æфсæнттæй, уæддæр ын йæ цоты баййафдзæни. Туг куыд æххæссы æрдзон хъомысæй авд фæлтæрма, тæригъæд дæр афтæ, æмæ уыцы уырнынады уавæр нæ фæрнджын фыдæлтæ хорз æмбæрстой, Хуыцау æмæ зæхх сæ рæстадæн æвдисæны даргæйæ.

Æнаххос, æназым адæймаджы тæригъæд Хуыцаумæ лæвардæй аххосджынтæн, азымджынтæн у фидинаг фидыды иумæйаг уагыл, æмæ ирон æууæнчы, тæрхоны лæгты раз уыди бирæ хуызтæ туджджынты фидыдæн. Иу хуызыл, цыты чызг дæттыны уагыл ныхас кодтам раздæр сæргондæй, æмæ цыты чызджыты фæрцы туджджын мыггæгтæ карæдзи æууæнчы цыдысты, фидыдтой иумæйаг фæткыл, æгъдауæй хæстæгады бындурыл. Туджджынты фидыды æгъдау æмæ фæткæн алы кæмтты уыдаид хицæн уавæртæ царыны фадæттима бастæй. Уæдæ

тугисыны уавæрма æнæхъæн мыггæгтæ цавæр аххосæгты азарæй цыдысты, уыдон дæр уыдысты алыхуызæттæ. Фæлæ æмткæй аххосæгтæ æмæ æгъдауттæн аргъгæнæг уыдысты æхсæны, тæрхоны лæгтæ хъæуты, кæмты æмæ æгас Ирыстоны, дзыллон æхсæнады фарнæй тæразыл æвæрдау. Кæй зæгъын æй хъæуы, æгъдауы æмæ туджыхæстæгады уидæгтæ арф цыдысты, æмæ тæрхоны лæгтæн, хæстæгады тæгтæ нымайгæйæ, зын уыди раст аргъ скæнын туджджынты астæу хæрамы-фыдохы быцæуаг цаутæн. Тæрхоны лæг йæхи хæстæджы фарс рахæцыд æнæхъуаджы, уæд кодта дзырддаг адæмы астæу, æмæ æмбырды бадомд-таиккой йæ бынатмæ растдæр лæджы равзарын.

Рæстаг ирон адæмы фарнæй равзæрд тугисыны фæтк. Уыйадыл марæджы агуырджой æгъдауыл кæнæ марынмæ, кæнæ бафæрсынмæ. Æгъдауыл фæрсгæйæ цыдысты фидымæ. Масты фæдыл цæугæйæ кæнæ комкоммæ марæджы марджой, кæнæ йæ мыггаджы хуыздæртæй искæй, æмæ мыггæгтæ фæдфæдыл кæрæдзийы туджы æвдылдысты. Кæй зæгъын æй хъæуы, алы дуджы дæр дзыллæйы минæвæрттæ фæкæнынц дыууæ бæрæг дихы удыкондæй: иутæ хæдзонд æмæ хæрзæгъдауæй — рæстæй цæрджытæ, иннатæ фыдзонд æмæ фыдæгъдауæй — мæнгардæй, фæлывдæй архайджытæ. Фыццаг къорд цардмæ касы æрвонг цæстæй, Хуыцау æмæ зæдтыл æууæнды йæхи рæстаг уды фæлтæрдадæй, хъомысæй. Дыккаг къорды минæвæрттæ Хуыцауы рæстадæй фæцæуынц иувæрсты æмæ вæййынц куырмæджы дингæнджытæ, æнæууæнкæй уырдджытæ. Мæрдтыбæсты дзæнæтыл æууæндгæйæ, фæлывд, мæнгард адæмы къорд халынц ирон фарны æгъдауттæ æмæ сыл æфтауынц мысæггагæй уæлдай къабузтæ. Уыйадыл тугисыны уаг кодта цыренæй цырендæр. Удæй магуыртæ дзырдтой ардауæн æвзагæй «тут тутæй æхсын хъæуы, æмæ мыггаджы хуыздæртæй исгæ у», зæгъгæ. Удæй магуыр, гуыбынæй æнæфсис адæймæгтæ архайдтой цæрæнбонты марды кæндты фылдæр хæрдзтыл. Æнæ нымадæй хæрын æмæ нуазын чи уарзта, уыдоны фæндонæй сбирæ сты мардыбонты рæгъытæ. Гуыбындзæлты амындæй райдыдтой ног ирæттæ мæрдæхсæвæрæн, сабатизæртæн æмæ дыууиссæдзæм бонæн кусæрттæ кæнын. Ирон цæсгом чъизигæнджытæ æрхъуыды кодтой марды ингæн къахджытæн, хойраджы конд фыцджытæн лæвæрттæ дæттын...

Уæлдай мысæггаг домæнты ахæсты сси тугисыны раст æгъдау

фыдæлтæн куыдфæстагмæ сæфты хос, худинаджы гакк. Йæ басабыры, бауromыны хъомыс нæдæр карды коммæ разынд, нæдæр фаты бырынкъмæ, афтæмæй, масты фæдыл цæугæйæ, туджджын мыггæгты хуыздæр минæвæрттæ сæфтысты, цалынмæ ирон рæстаг дзыллæ тæрхоны лæгты разамындæй цыфыддæр æгъдаухалджытыл хъоды кæнын нæ райдыттой, уæдмæ... Гъемæ, абоны рæстæй хъусæг ирон дзыллæ, фыдæлты рæдыдтæ махæн ацы фыдзаманты уæлдай хынцинагдæр, хъуыдыйагдæр сты...

* * *

Хæхбæсты уалдзæг йæ тæмæны бацыд. Хъарм хурбонты митхъуалæттæ сæхи бæрзæндтæм систой, æмæ ныллæгдæр мидгæмтты кæрдæг фæцъæх, зайæгойтæн уалдзæджы хъомысæй сæ гуырды тых бацыд. Хъæды хих фæрæсыд æмæ къуыбырдзыдæй донджындæр бæлæстæ сыфтархъус фесты. Хуры Хъугомы кæмтты хуым кæнын раздæр райдайынц, æмæ сæ ногконд хоры хуымтæ саудæргъытæй зынынц. Фæззыгæндты тау, цъæх хъæдабæ гауызтау, бæсты хуыз систой. Даргъ хъызт зымæджы фæстæ хæххон уалдзæджы цинтæн банымайæн дæр нæй, фæлæ уыдоны астæу куыстæгты æмæ фæллæйтты монцæн æмбал кæд уыди?! Райсомы хурыскастыл баиу вæййынц куыстæгтæ æмæ мæргъты зарджытæ уалдзæджы цинæй. Æмæ иу дæр куыннæ бауой зæрдияджы æхсызгæттæ арвæй зæххы астæу, кæд æмæ рæзгæты цин æмæ цардамондæн фæдихтæ афæдзы рæстæг! Цыппар афонæн — цыппар хурхæтæны. Цыппар афонæй алкæмæн дæр — йæхи куыстæгтæ, йæхи бæркæдтæ Хуыцауы разыйæ, фæндонæй, æмæ, уыдонæн нымд кæнгæйæ, царынæй, кусынæй, дарынæй ма бафсæд, уæд Хуыцауæй — тæригъæд, адæмæй — худинаг...

Дзæгъæлкомы дымæгмæ æрцардысты Уырыхъæуы дыууæ сыхы суадоны фæйнæфарс рагон чъырамад гæнахы дæлфæдтæм... Хъæдджын бæстывæрдзы суг æмæ хъæдæрмæгæй æххæст уыдысты Уырыхъæуы цæрджытæ, фæлæ хуымы зæхх æмæ уыгæрдæнæй — мæгуырау. Дурджын уырыл хъæд фæцагътой æмæ фæсыгътой хуымы гæппæлты адæргæй, фæлæ хуырбын æлыджы æнæ фаджысдыхæй кадаварæй задысты хоры мыггæгтæ... Гъемæ, сæ хорхъуаджы уæлдай, Уырыхъæуы дыууæ сыхы кæрæдзимæ тызмæгæй кастысты: нæдæр хуымы арæнны

фидыдтой, нэдær уыгæрдæны, афтæмæй сæ астæу æрцыд лæгмæрдтæ. Бæллиццаджы цинтæ дæр адæмы дзыхæй дардмæ хъуысынц, фыдохы мастытæ дæр, æмæ сын басусæггæнæн нæй. Кæцы дуджы уыди афтæ, æмæ иу мадæй райгуыргæ æфсымæртæ æмзонд, æмвæндæй кусой æмæ цæрой адæмы иумæйаг раст уагыл? Хæлары, уарзты фæстиуджытæ куыд ахадынц æхсæнадон цардыл, хæрамы æмæ фыдæхы канонтæ дæр уыйбæрц æвнæлынц тыхтонæй фарны хæрзтæм. Арæх дæс хæрзгæнæджы сæ рæстаг удты хъармæй цы фарны хæрзтæ сфæлгонц кæнынц, уыдоныл цъыф къахæй ныллæууы йæ мæгуыр уды монцты адæргæй иу фыдгæнæг.

Хæлары цæст уарзаг у, хæрамы цæст адæмы хæрзтæй куырма кæны. Цæстуарзон, рæстæй цæрæг адæймаг лæгæн йæ азым, йæ рæдыд фæзæгъы хæрзаудæнæй афоныл. Æдзæстуарзон, мæнгардæй цæрæг адæймаг архайы цурон æмæ цæстмæхъусæй, нæй йæм æргомæй царды рæстад зæгъыны хъару... Цы йæ æмбæхсæм, ирон адæммæ рагæй нырмæ базадысты, æмбæхст хæцгæ-араугæ низтау, цурон æмæ цæстмæхъусæй дзургæйæ фыдæхы, æдзæстуарзоны миниуджытæ. Зондджын адæймаг сайд, фæлындæй цæрын æмæ архайын сæрмæ нæ бахæсдзæни. Фæлынд æмæ сайдæй цæуы хин адæймаг йæ мæгуыр уды катæйæ. Фæлындæй, сайдæй цæрæг адæймаг æдзухæй дæр архайы йæхи уды пайдайæн. Алы фæзмæлдæй дæр йæхи æвдисы адæммæ разыноны монцæй, мæнмæ азым ма æрхауыы катæйæ, йæхи рæзтæ æхсæдгæйæ-сæрфгæйæ... Маргхæстæ, фыдæхзæрдæ адæймæгтæ архайынц фæлмæн æвзагæй дзурыныл, æууæнчы æмæ ныфсы зæрдæтæ æвæрыныл, цæстныкъуылд æмæ мидбылхудтæй счылты нуæрттæ лыг кæныныл. Хинæй, мæнгардæй цæуæг адæймаг йæ марг æвзагæй дойнаг дур дæр ахуынкъ кæндзæни хъазгæ-худгæйæ. Гъемæ, мæнгард, фæлынд, æгъатыр царды æмбæхст фæзилæнты чи нæ уыдта адæмæй, уыдоны удхæссæг, Къостайы загъдау, хаста æнцонæй-æввонгæй... Искæй къухæй цы бинонты хуыздæр фæмард, уыдонæн сабырæй сæ хъусы куы баулаæфа дывзагонæй цæстмæхъус адæймаг, уæдæ уæ дарæг æназымæй фесæфти, æмæ йæ туг райсæг дæр нæ разынд, зæгъгæ, уæд сæ масты дзæкъултæ æваст анæрсынц, æмæ цæуынц фыдæхы-масты бырынцъаг фæндагыл. Бирæ нæ хъуыди мæрдджыны зæрдæ барæхойынæн. Мысæггагæй йæ цуры радзур: «Дысон фыны фæдтон уæ искæй къухæй марды,

æмæ иннæ мæрдтæй хибарæй лæууыд уæлдай æнкъарддæрæй, æвæццæнæн, йæ туг ист кæй нæу, уый аххосæй», — æмæ йæ маст фыхт. Мысæггагæй мæрдтыбæсты хабæрттæ дзурынимæ ирон фыдзæрдæйæ фыдæх сылгоймæгтæ нæ ауæрстой фидистыл, æмæ ныхасæн хуымæтæджы нæ баззад, «ирон адæм сист-фидисты», зæгъгæ. Æмткæй ирæттæ ахæмтæ бæргæ нæ уыдысты, фæлæ æнæхъæн фосы дзуджы иу гæбæр далыс фæнизджын кæны, афоныл дзæбæхгонд куынæ æрцæуы, уæд...

Уырыхъæуы худинаджы, фыдбылызы хабæрттæ хъуыстысты куыдхæстæгдæрæй хъæутыл, кæмттыл, æмæ азæй-азмæ дзырддаг кодтой растæй, зылынай. Æниу, рæстаджы фарнæй искæмæ бадзурæн уыди æгас хъæубæсты, уый дæр у дызæрдыггаг тæккæ фæндаджы былыл цæргæйæ, комы дымæгмæ фæндаггæттæн æвдисæны лæугæйæ. Хъæубæсты æгъдауæн хорзæй, æвзæрæй бирæ фæрсаг цæвитонтæ æмæ æвдисæнтæ вæййы фосы лæгъзæрæй иумæйаг ныхасы, къада куыройæ æнцайæны онг. Райсомæй, изæрæй уынгты марзт æмæ фосы зылдтытæ — фæтк æмæ уагыл... Гъе, фæлæ Уырыхъæуæн нæдæр фосы лæгъзæр уыди ныбыл-æгъдауыл, нæдæр — æхсæны ныхас æмæ æнцайæн. Уазæг сæм фæлладæй æхсæвиуат бакодтаид, уый зын зæгъæн у. Фæндаггонæн сусæны тæвды дон нæ раттаиккой æнæ уæлдай зивæгæй, ахæм æнæрхъуыды уыдысты... Дыууæрдæм цæугæйæ фæндаггæттæ цыфæнды афон дæр фæлхатæгæй дзырдтой: «Хъæбæрма та фæхæццæ кæнæм, хъæбæрма!» Дæвдæг ихæй уазалдæр уыдысты сæ хæдзæрттæ зымæгæй, сæрдæй, уымæн æмæ хæдзармæ бæркад уазæг хæссы, æнæ уазæгæй бæркад нæй, æнæ бæркадæй та хæдзар уазалгæнаг у...

Удыхъæды мæгуырауыл боныхъæды æмæ æрдзы хæрзаудæн хæрзтæ дæр комдзог цæуынц. Хъæдджын бæстывæрды Уырыхъæу не сфидыдта. Хæххон уавæрты цæрынæн фидар адæм хъæуы куыд зонд-æрхъуыдыйæ, афтæ хъару æмæ тыхæй дæр. Фыдæлтыккон чъырыны хæлддзаг систы дуртæ пырхæй лæууынц æнусты æвдисæнæн, æмæ цæлхдуртау къæхтыбынмæ тулынц, иуварс байсæг сæ нæй, цыма хъæубæстæ уым бонсауæн æрæнцад рæстæгмæ, уый хуызæн. Æгæрыстæмæй сæ хуымты гæппæлтæ æхгæд дæр не сты, æмæ се ‘нæбары фосы муртæн куыдкарондæрæй — хизæн, ривæдгæнæн.

Цыты æмæ кады номæн хибарæй цæргæйæ хæхбæсты æртæ

хæдзары дæр хъæуыл нымад сты, æмæ хъæубæстæн хъæуызæ-
димæ кувæндон, донарæхæй куырой, фосарæхæй фаджысдон
куына уа иугæндзоны æфснайдæй, уæд цæсты нæ ахадынц æмæ
сæм фарны нымд нæй... Уыцы уавæры сæ чызджытæ æнæ
лæгтæй, сæ лæппутæ æнæ устытæй зæронд кодтой фыдыуæ-
зæгыл. Æппæт уыцы æгады хъуыддæгты хыгъд Уырыхъæуы
лæгтæ хуыснаджы цыдысты фæрсаг кæмттæм æмæ нæ ауæрс-
той давыныл. Давгæ дæр — цы хуызæн: нæдæр сыл фистæгæй
адæмы цæст хæцыд, нæдæр уæлбæхæй. Зылдысты æнафæтты
æмæ сæхи мидаг дæр карчы бынæй къуыртт истой, бæхты дым-
джытæ лыг кодтой, фосы цот кæнын нæ уагътой, æмæ сæ сы-
хаг хъæуты цæрджытæ хуыдтой къуыртхортæ, родхъустæ. Иу
æмæ сæ дыууæ фæлтæрæн нæ баурæдтой давæггæтимæ, иу
æмæ сыл дыууæ хатты не ‘руад цæфтæ хуыснаджы фæндагыл,
фæлæ стонг бирæгътау сæ кæнон нæ уагътой. Æмбисондæн
хоры азар хастой ирон адæм фыдæй фыртмæ, фæлæ Уырыхъæ-
уы къæрныхтæ зилгæ куырайттæй ссæдтæ давтой æмæ нæдæр
хоры азарæй тарстысты, нæдæр Хуыцауы раз тæригъæдæй,
нæдæр адæмы бæрны худинагæй...

Цæвиттоны хъуыддæгæй, райдайæн цæмæн уа, уымæн кæрон
дæр ваййы. Сфæлмæцыдысты Дзæгъæлкомы хъæуты адæм
Уырыхъæуы æнаккаг, æдзæлгъæд митæй æмæ сфæнд кодтой
карздæр дзуары бынмæ æрцæуын Хуымы майы æмбисы. Рага-
цау арвыстой фидиуджыты хонæг Ирыстоны иумæйаг уынаф-
фæйы-тæрхоны лæгтæм, æмæ æвæстиатæй уыдон дæр сæ
хъузæттимæ æрфистæг сты хуыцаубоны сихормæ хæстæг Хуы-
цауы дзуары фæзы... Дзуары фæзуат пыхс хъæды астæу уæл-
дай бæрзонддæрæй баззад нæудзарæй. Йæ дурын быру
лæгбæрзæндæй хъуынадзыд фæци. Дзæгъа дуртæ йыл гæзæмæ
дæрддзæфтæ æвæрдæй урс тæлмау зынынц. Дзуары æмгъуын
астæу дурæй бæстон амад къуск мысайнагтæ æмæ цъындытæ
æвæрынæн. Къусчы алыварс къæйдуртыл — нывондæгты сæрты
къуыдыртæ æмæ кувинаг физонджыты хъæдын уæхстытæ.
Дзуармæ бахизæны — иугуыр хъæдæй амад бæзджын фæхсдуар
дывæрсыг рымгæнæн хъилтимæ, æмæ йæм æнæ байгом
кæнгæйæ фосы къах не ‘фты. Дзуары алыварс пыхс хъæд гæ-
зæмæ уадздзæгтæй баззад, æмæ дзы уæрæхдæры æвæрд ду-
рын бадæнтæ, уыдоны астæу айтынг сты къæйдзар фынгтæ.
Уым дзуары боны куыдкарджындæрæй рабадынц куывды адæм,

æмæ хистæр буц, кæстæр арæхæй бакувынц Стыр Хуыцаумæ йе сконд зæдтимæ. Бакувынц сæ куысты сыгъдæг бæркæдтæй æмæ арфæгондæй хистæртæ кæстæртæн раттынц нуазæнтæ, кæстæртæ — хистæртæн. Уыйадыл хæларæй, уарзонæй цæргæйæ фæлтæрты бастдзинад азæй-азмæ фидардæр кæны иумæйаг фарны лæггæдты фæрнджын хъомысæй...

Дзуары бынмæ нæдæр æлхæнæггаг хойраг хастой, нæдæр давæггаг. Раст-равджы йæ рæзты чи цыди дыууæрдæм, уыдон рæстæргомæй сæхи фæдзæхстой æмæ ныфсæвæрды райгонддæр хъуыдытимæ тындзыдтой нысанмæ, райсомы хуыздæрма фыд-былызтæй хи хъахъхъæнгæйæ...

Уыцы иумæйаг дзыллон хæрзтыл хъуыды кæнгæйæ æмбырды адæм сæ бынæттæ ссардтой бæрæг æртæ дихæй. Тæрхоны лæгтæ рабадтысты дурын бадæнтыл, хъуызæттæ ралæууыдысты сæ дæллагварс, комбæсты иумæйаг фæтк халджытæ уыдоны раз — ныллæгдæрæй, æмæ æмбырды фæткæн сæрæвæрæн скодта æнæ уæлдай фæстинæттæй Иры тæрхоны лæгты хистæр Къандз:

— Фарн уæм бадзурæд, рæстæй хъусæг адæм! Бæргæ хуыздæр уыдаид ацы райдзаст уалдзыгон бон дзуары бын æртæ кæрдзынæй скувын комбæсты кады хъуыддæгтæй истæй номыл. Фæлæ цин æмæ маст æмдзу фæкодтой цæргæцæрæнбонты, фыдæх æмæ уарзт быцæуæй фæлæууыдысты, дæс адæймаджы фарны хæрзтыл сæ игæртæй зæхх фæмарзтой æмæ сæ иу æдзæлгъæд æнад кодта йæ мæгуыр уды адæргæй. Ахæм уагæвæрд уыди ивгъуыд дугты, æвæццæгæн, æхсæнадон хъомысæй, æмæ йæ сæфты фæстиуджытæ æрхæццæ сты мах заманмæ... Иу адæймаджы фыдæх æмæ азарæй фыдохы уæззау уæргътæ фæхæссынц бинонтæ, иу фыдвæд хæдзарвæндаджы аххосæй — хъæубæстæ, иу мæнгард хъæубæсты хуыснаггæдтæй — æнæхъæн комбæстæ, æмæ уыцы ныхстуаты фадæтты цавæр æфсир хъуамæ скæна æмткæй Ирыстоны хуымгæнд?! Уыцы иумæйаг уавæр нын Хуыцауæй лæвæрд нæу æрдзон фæлгæтты æвæрдæй. Ахæм уавæры нæ сæвæрдта не ‘хсæнадон комытаф, æмæ нæ абоны æрæмбырдæн бахынцинаг сты растæй-зылынæй, хорзæй-æвзæрæй йе ‘фсæнттæ, й ‘аххосæгтæ рæстауденæй, æнæ уæлдай цуронæй æмæ цæстмæхъусæй, æнæ хæстæгады фарс хæцæн митæй. Рæдыдыл басæттынаен æмæ хатыр ракурынæн хъæуы стыр зонд æмæ хъару. Гъемæ нæ рæдыдтыл цас басæттæм,

уымæй аразгæ у нæ фидæн, æмæ байхъусæм Дзæгъæлкомы хъæу-ты æрвыст лæгтæм куыдхистæрæй.

— Æргом ныхасы къæм нæй, зæгъгæ, баззад фыдæлтæй æмбисондæн, фæлæ æргомæй аххосæгтыл, азымтыл дзурынæн, иуæй, хъæуы зонд æмæ хъару, иннæмæй, рæстаудæн æмæ хæрзудыбæстæ, æмæ уыцы фарны хуыздæр миниуджытæй иппæрд сты Уырыхъæуы цæрджытæ. Хъæуы ном цæмæйты хæссынц тæккæ комы дымæгмæ цæргæйæ, уый йæхæдæг у сæрмагонд ныхасы фаг абоны æмбырды. Хæдзæртты арæзт — пырхытæй, æнæ уынгбæрæгæй, æнæ хибар кæртытæй. Тымбыл хъæдæй æлхынцъæвæрд ныллæг бæстыхайттæм боны рухс нæдæр райсомæй кæлы иу фæткыл, нæдæр сихорæй, уыйбæрц аууон дарынц кæрæдзимæ чъылдымыздæхтытæй. Æвæццæгæн, сыхæгты уагыл кæрæдзимæ æхсызгонæн нæ бауайдзысты. Æртæ мыггагæй иуимæ тугхæстæг æййафæм, æмæ нын дзы ис хæрæфырттæ. Гъема абоны онг уыдонæй хæстæджы ад нæ зонам. Цыдæр æмбæхст зæрдæтæ сты. Фæндаджы былыл цæрынц комы дзыхмæ æмæ мидæмæ рацу нæ зæгъдзысты цы-фæнды рæстæджы дæр, сæхæдæг та, рæбыны хъæутæм бафтгæйæ, сæ сæртæй дуæрттæ кæнынц æмæ къуымты зылынц, — мæстджын хъæлæсæй бафиппайдта фæзыхъæуккаг зæронд лæг, æмæ йæ фæдыл иннæтæ фæбæлвырддæр кодтой ныхас:

— Адæймаджы ном хæссынæн цас хорз миниуджытæ хъæуы, хъæубæсты ном хæссынæн дæр уыйас, æмæ æнæгъдау адæймагтæй сæнад, сæгад ваййынц æнæхъæн хъæубæстæ дæр. Уырыхъæуы адæм сæхи мидæг цы фæткыл цæрынц, уый мах æмбырды ныхæстæй нал сраст кæндзыстæм, фæлæ æдзæлгъæд, æнæуагæй комбæсты дзырддаг кæй фæкодтой, дæлгоммæ сын-къау, рысты æмæ хæрамы хос кæй сты, уый та æргомæй зæгъын æмбæлы. Хистæрæй кæстæрма фыдгæндыл лæуд куына уаик-кой, уæд хуыснаджы нæ цæуиккой комбæсты цæрджытæм фыдæй фыртмæ. Сæхи уæлдай ма нæм сагъуыйын кодтой сы-хаг адæмты къæрныхты, æмæ нын сæрдыгон сæрвæттæй нæ фосы рæгъæуттæ фæтæрынц. Уыдоны аххосæй цал фæдисоны фæмард, цал сидзæры баззад æнæ дарæгæй, уый у сæйраг хъуы-дыйаг комбæсты адæмæн, æмæ уыцы сæфты хъуыддæгтæн кæрон скæнынæн афон у!

— Бирæгъæн æмбисæндтæ хæссæгау у Уырыхъæуы цæр-джытæн кад æмæ радыл, æфсарм æмæ æгъдауыл дзурын.

Æмхуызонæй æнæфсарм æмæ æнæдзуапп сты нæлгоймагæй сылгоймагмæ. Æндæр мыггæгтæй сæм цы чындзытæ æрцæуы, уыдоны дæр сæхи хуызæн скæнынц. Гъемæ сæм иугæр æфсармы хъæстæ нæй, уæд та хъуамæ адæмы фыдæхæй тæрсой.

— Арсы куы уынай, уæд ма йын йæ фæдтæ цæй сæрæн агурыс? Иугæр хъæубæстæ æмхуызонæй фыдвæнды, фыдгæнды фæткыл лæуд у, уæд дзы, хæцгæ низау, æмбæлы хи бахизын. Иугæр комбæсты фарны фæтчы нæ цæуынц, уæд кæнæ Ирыстонæй зæххæй алидзæнт, науæд та сыл ирон хъоды бакæнæм, — фæцыбыр кодта йæ ныхас фæстаг дзурæг, æмæ æмбырды адæм разыгондæй куы базмæлыдысты, уæд Къандз, тæразыл лæууæгау, бафиппайдта:

— Уырыхъæуы минæвæрттæм дæр байхъусæм, кæддæра сæм цы фæнд и. Нырмæ æнæ разыы дзуаппæй сæ рæдыдтыл фæсмон никуы æркодтой, уый бæрæг у, фæлæ дарддæр куыд цæрын сæ зæрды и, комбæсты адæмы фыдæх исгæйæ, æдзух знаггады фæндагыл лæугæйæ, æнæмард, æнæдзуарæй бонтæ æрвитгæйæ?

— Æназым, æнæрæдыд не стæм, фæлæ æппæт хъæубæстæ хуыснæджы нæ цæуынц, фыдгæнды фæндагыл нæ лæууынц, æнæмард, æнæдзуарæй сæ бонтæ не ‘рвитынц, — уайдзæф кæнæгау загъта сæ хистæр, æмæ уæд иннæ дыууæ фæбæлвырддæр кодтой сæ хъуыдытæ кæрæдзийы фæдыл:

— Дыууæ фæлтæрæн мæрдтæ æрцыд сыхаг хъæутæй не ‘хсæн, æмæ махырдыгæй мæгуырæн нæдæр йæ туг райсæг фæци, нæдæр туджы фынг скодтой æхсæны лæгты уынаффæйæ, хæстæджы сæрыл хæцгæйæ.

— Дыууæ хаттæн дæр мардæрцыды аххостæ сусæггонд æрцыдысты тыхджындæр мыггæгты архайдæй. Мардæрцыды аххосæгтыл дзургæйæ зæххытæ куыд уæрст цæуынц, уыцы уаг хъуыдыйаг вæййы бинонты нымæцмæ бæстон кæсгæйæ. Уæдæ нæ алыварсы адæмты давджытæн хæрзгæнджытæ уыди рæбыны хъæуты лæгтæй дæр, фæлæ стыр мыггæгты минæвæртты номæй сæ кой нæ райхъуысы... Фыдгæнды тыххæй дзуапп хъуамæ дæтта аххосджын лæгæй-лæгмæ æппæты фыццаг, стæй та йæ бинонтæ æмæ йæ хъæубæстæ. Гъемæ, иу адæймагæй æз разы дæн ард бахæрыныл дзуары бын рæстæй цæрыны, кусыны æмæ дзурыны фæткыл, — балхынцъ кодта Уырыхъæуы минæвæртты кæстæр йæ хъуыдытæ, æмæ æмбырды адæм зилдуггæнаг дымгæйау базмæлыдысты, дзырдæппарæнтæ кæнгæйæ:

— Дзурынмæ куыд арæхсынц уырыхъæуккæгтæ, кусынмæ æмæ комбæсты адæмимæ хорз уагыл цæрынмæ дæр афтæ куы арæхсиккой, уæд сæм бузныггады хуынтæ æмæ арфæтимæ æрцыдаиккой ацы райгæ уалдзыгон бон Иры æвзæрст лæгтæ. Фæлæ хуылыдз æвзагæн зын нæу лæгъз ныхæстæ кæнын, æрхъуыдыйæн, хъуыддæгтæ саразынæн та хъæуы армы фæллойма удты хæртæ иугъæдоны æууæнкджынай, рæстыл кустæйæ, æмæ æууæнчы дзырд раттæд дзуары бын ирон фарны фæткыл.

— Сæ рæдыдтыл кæй саттынц номæй-номмæ, уый тыххæй дæр ард бахæрæнт, фидæны комбæсты иумæйаг фæтчы кæй цæудзысты, уый фæдыл дæр æууæнчы дзырд раттæнт афæдзы æмгъуыдæй.

— Ард бахæрыны фæстæ цъындытæ сисæнт дзуары мысайнагтæй æмæ дзы нывæрæнт хæдзарæн мысайнаджы æууæнчы сенгондæй.

— Равзарæнт сæхи астæу æртæ уынаффæйы хистæры æмæ æртæ кæстæры лæггадæн фидиуджыты æмæ хъузæтты номæй.

Дзæвгар быцæуаг ныхæстæ рауад комбæсты иумæйаг æмбырды. Кæстæрæй хистæрмæ хъæстаг цы уыди, уыдон баиу сты уалдзæджы цинай, æмæ Къандзæн фенцондæр иумæйаг хатдзæгтæ скæнын, фылдæр адæмы фæндæттыл арæхстгай æнцой кæнгæйæ.

— Нæ ныхасы кæрæдзийы хъæр цас раст бамбæрстам, уымæй райгонд уыздæн нæ фидæн, æмæ нæ дарддæры хъуыддæгтæ цæмæй фæрæстмæдæр уой, уый тыххæй æмзондæй ныллæууæм иу фæндыл, рæдыдтæ-къуыхцйтæ фæдфæдыл раст кæнгæйæ. Æмвæндæй ард бахæрæм, цæмæй туг исыны æгъдауæн раст уаг скæнæм, иумæйаг фæндæттæ хынцгæйæ-нымайгæйæ. Бахынцинаг сты тугисыны сæйрагдæр æфсæнттæ æмæ аххосæгтæ. Уыдонæй иу — зæххы хæйтты арæнтыл быцæу кæнын, иннæ — æнæхъуаджы егъау ирæдтæ исын æмæ чызджы æвæндонæй моймæ дæттын, æртыккаг — исбон цæстæй кæсын æмæ кæнгæ уæздæттæ кæнын дæлбарады-фæсдзæуины уагыл. Фæллойма бындурыл иутæ фæцæрынц хуыздæр, хъæздыгдæр, иннæтæ — æвзæрдæр, магуырæдæр, фæлæ уыцы уагæн хъуамæ иумæйагæй мацы уа кæнгæ уæздæтты æмæ æлдæртты æвзарыны фæткимæ... Йæ къух кæмæн амоны, уый йæ фыды фыдæн дæр дугъ уадзы, йæ къух кæмæн нæ амоны, уый та уæлдай хæрдзтыл домын нæ фæхъæуы, æмæ дыууæ

хуызы дæр æмбæлы бæрц зонын иумæйаг ирон æгъдауы бындурыл. Рæстаудæн, рæстауазæнæй сæвæрæм иумæйаг фæтк æмæ уагæй бындуртæ цины æмæ марды æгъдауттæн. Цины æгъдауттæ дæр кæнинаг сты иумæйаг фæткыл, зианы æгъдауттæ дæр. Фыдæлтæ сæ раст уагыл кæмыты кодтой, уыдон махæн дæр сты хынцинаг, æнæ уæлдай къабузтæ æфтаугæйæ. Мардыкæнды нын фыдæлтæй баззад цыппар рæгъы кæнын, æмæ сыл уæлдай къабузтæ чи садзы, уыдон сты иумæйаг æгъдау халджытæ. Мардæн йæ мæрдтæмдзæуæн бон хъæуы рухсджы-ныххæлары хæрдзтæ сыгъдæг хойраг æмæ фыдызгъæлæй, æмæ фыдохы фынгтыл алыхуызы уæлдай хæринагтæ æмæ нуазинагтæ æвæрын чи райдыдта, уыдон сты гуыбыны фæдыл цæуæг цыфыддæр æгъдаухалджытæ... Мард цæстысыгæй фидæуы, æмæ йыл фæкæуынц тугæй, æгъдауæй хæстæджытæ æмæ зонгæтæ. Мæрдтыбæсты хæрæнтæ æмæ дарæнтæ кæй нæй, уыцы уагæй фæкæуынц мæрддыгой адæм мардыл... Гъемæ, рæстæй хъусæг адæм, уымæн баззад фыдæлтæй ныхасæн: «Мард — удыгæстæн хæринаг». Хæринаг — хъыджы, фыдохы уагыл. Мардмæ хъуамæ цæуой мæрддыгой хъыггæнæг адæм, кæмæй фæрыст, уыдон. Кæмæй нæ фæрыстис, уыдоны рухссагаг та у мардæн тæригъæд... Дзæвгар хъуыдытыл æфтауынц адæймаджы кары бонты фыдæлты карст-барсты цыбыр æгъдауттæ, æмæ сæ тæккæ карздæртæ сты туджы фынгтæ æмæ афæдзы дæргъы рухсаггæтæ.

Бирæ сывæллæттæ баззайынц ныййарæг мады æвджид се схæссæг, сæ дарæг фыды марды фæстæ. Гъемæ, хъæуид, цæмæй-иу сыхбæстæ, хæстæджытæ, мыггаг феххуысы уагыл куы кæсиккой мæрдджыны бинонтæм. Уыцы уагыл мардыкæнды хæрдзтæ истой сæхимæ куыдхæстæгдæрæй, æмæ баззад сабаттæгтæ дæттын фосæй, нозтæй, хойрагæй. Фыдохы фынгмæ рухсатджы уагыл цыдысты лæгты æмæ сылгоймæгты хистæртæ нымадæй, кæстæртæ лæггад кодтой бадты кæронмæ, стæй истой фæйна нуазæны мардæн йæ рухсаггæтæ ныххæлары тыххæй...

— Æппæт рæдыдтæ æмæ къуыхцытыл фæдзурынæн рæстæг дæр нæ фаг кæны, стæй уалдзæджы куыстыты æнæвдæлонæй ис ахсджиагдæр хъуыддæгтæ, æмæ сæ бакæнынæн хъæуы бæрæг уынаффæты фæстæ дзæвгар тых бахардз кæнын алы комбæстæн дæр, — йæ бынаты фестад Бæрæзг, сабыр хъæлæсæй дзургæйæ. — Хуыцауы дзуары бынмæ алы кæмтты æхсæны лæгтæ канд

Уырыхъæуы худинаджы хъуыддæгтæм байхъусынмæ не ‘рцыдысты. Алы кæмтты кæд цæрæм алы уавæрты, уæддæр хæссæм иу æвзагæй дзурæг дзыллæйы ном, æмæ нæ дзыллон фарны хæрзтæ сты бахизинаг фыдгæнды, фыдæхы адгæнæн хæрдзтæй. Нæмыг куы фехсай, уæд ын æрцахсæн нал ваййы. Абоны онг цы рæдыдтæ æруагътам, уыдон нал срæст кæндзыстæм, фæлæ сыл хъæуы басæттын фидæны хуыздæр сæнгондæй... Иумæйаг æгъдауыл туг райсын куыннæ æмбæлы, фæлæ комкоммæ марæгæй. Лæгмары бинонтæ æмæ мыггаг, сыхбæстæ æмæ хæстæджытæ цыфæнды уавæры дæр сæхи хибар ма ласой мардæрцыдæй, фæлæ иумæйаг æгъдау æххæст кæной басабыры уагыл... Хъоды кæныны фæткæн дæр хъæуы бæрæг арæнтæ æмæ барæнтæ, науæд фидиссаг кæнæм, фыдæлты куырмæджы фæзмгæйæ. Уыдон, сæ карз масты фæдыл цæугæйæ, æнæсæттон фыдгæнджыты куызæппарæн былтæй дæр æппæрстой, фæлæ уыцы уавæры фыдгæндтæ къаддæр нæ кодтой, æнæныгæдæй мæрдтæ та тæф кæнынц удæгæстыл... Гъемæ, фæрнæй хъусæг адæм, дзуары бын цы уынаффæтæ рахæссæм, уыдон алы хъæдбынты æмæ хъæубынты дæр сты æххæстгæнинаг æхсæнадон уагæй...

— Хъоды бакæныны уаг æмæ фæткæн дæр хъæуы бæрц, бынæттон уавæртæ хынцгæйæ, фæлæ æгъдаухалæджы йæ хъæуæй, йæ райгуырæн уæзæгæй æрвитын, сурын у фыдбылызы хос æгадгæнæн фæстиуджытимæ, — бафиппайдта Уæрæхкомы æхсæны лæг Бæтæг, рагон æмбисонд цæвиттонæн хæсгæйæ: — Уæлкъуыппы сыхбæстæ Дæлкъуыппы сыхмæ сæ бирæгъы хайы куыд æрвыстой, «Абыр дæлæ, фос фылдæр кæмæ и, уыдонмæ!» — зæгъгæ. Нæ фыдгæнджыты æндæр хъæутæм æрвитын нæ хъæуы, бынаты райгуырæн уæзæгыл æфхæринаг æмæ растгæнинаг сты æхсæнадон зонд æмæ æрхъуыдыйæ, тых æмæ хъаруйæ, ныфс æмæ æууæнкæй, хостæ æмæ мадзæлттæй...

— Иумæйаг æгъдауылхæст хъæубæсты уæвæн нæй нæдæр давæгæн, нæдæр марæгæн æнæ бæрæг æхсæнадон уавæртæ æмæ æфсæнттæй, — бафиппайдта Уæлбылыкомы минæвар. — Цыфæнды тыхстуавæрты дæр адæм кæрæдзи ‘мбарынц рæстаудæнæй, хæрзудыбæстæй, уæд се ‘хсæн фыдгæндæн басусæг кæнæн нæй... Гъемæ, нæ иумæйаг уынаффæты æххæст кæнын æмбæлы æмзонд, æмвæндæй афоныл æнæ уæлдай фæстиæттæ æмæ æфсæнттæй...

Æмбырды уынаффæтыл разыйы фæндонæй Хуыцауы дзуары бын ард бахордтой фыццаг тæрхоны лæгтæ, стæй Уырыхъæуы минæвæрттæ æмæ бæрæг фæткыл сæвæрдтой дзуары къусчы мысайнагтæ, систой цъындытæ...

ФЫДÆЛТЫ КЪАХВÆНДÆГТÆ

Ирыстоны зæххы фылдæр хай ахсынц хæхтæ, уым цæгатай хуссармæ, скæсæнæй ныгуылæнмæ тынтæ нывæндæгау фæкодтой æнусты дæргъы нæ фыдæлты къахвæндæгтæ. Сæрдæй, зымæгæй хызтысты хъæуæй хъæумæ, комæй коммæ, æфцæгæй æфцæгмæ иу буары тугдадзинтау æмæ хастой сæ уæлныхты кæм цины, кæм та масты цаутæ. Гъемæ, куыдфæнды ма уыдаиккой фыдæлты къахвæдтæ хуызæй, мидисæй, уæддæр дзурæг уыдысты ирон адæмы цардвæндагыл æнусты ахæсты. Алы кæмтты бæстывæрдмæ комкоммæ амонгæйæ, дихтæ кодтой хицæн къордтыл: сырды æмæ фосы уистауытл, гал æмæ бæхвæндæгтыл, донмæ æмæ куыроймæ цæуæнтыл, дзоныгъ æмæ цæлхвæндæгтыл, бынæй æмæ сыфцæй ласæнтыл...

Æрдзон æмæ æхсæнадон уагæй фыдæлты къахвæндæгтæ æвдисæн сты ивгъуыд дугты цаутæн, æмæ сæ хъæуы зонын фæстаджы фæлтæртæн, фидæны хуыздæрмæ бæлгæйæ, тыргæйæ...

Фæсхуымгæнæнты æхсæны лæгтæ бæстон æркастысты хуымгæнд зæххыл куысты уагмæ, бахынцъдтой хæрзтæ-æнтыстытæ, банымадтой рæдыдтæ-къуыхцытæ, стæй бавнæлдтой æрнæг зæххытæ уарынмæ.

Иумæйаг фæткмæ амонгæйæ, хуымы æмæ уыгæрдæны æрнæг зæххытæ уæрстой хæдзары сæрыл, бинонты нымæцмæ кæсгæйæ, уалдзæджы æмæ сæрды райдайæнты. Уалдзæджы — хуыммæ ацæуыны размæ æмæ сæрды хосгæрдæны цыргъисæнты агъоммæ. Зæххы æмæ фосы куысты æфтиæгтæй цардысты адæм, æмæ хуымæй, уыгæрдæнæй æййæфтой хæрззылд, хæрзкуыст, æхсæнадон домæнтæм амонгæйæ. Уавæн уыд, æмæ гыццыл бинонтæн баззадаид сæ фыдæлтæй фылдæр зæххытæ, бирæ бинонтæм та — къаддæр. Уыцы уавæр хынцгæйæ, æхсæны лæгтæ архайдтой æрнæг зæххæй хайтæ дæттыныл фылдæр бинонтæн. Цæттæ зæххыты фæлгъуыды цы бинонтæ кодтой бакусыны фыдæй, уыдонæн дæр сæ истой æхсæнады æххуысæн.

Дзæвгар быцæуаг фарстатæ æвзæрди, хуымы æмæ уыгæрдæны зæххытæ уаргæйæ, алы хъæуты, кæмтты цæрджыты астæу, æмæ сæ тæрхоны лæгтæ цас раст лыг кодтой, уыйбæрц сывæуæндыдысты адæм...

Бæлдæрæны фæстæ хуыцаубоны æрæмбырд сты Мадизæны фæзмæ Иры тæрхоны лæгтæ. Фæстаг дыууæ азы цæрыны хæрзтæ æмæ мадзæлттæ бахынцыдтой, банымадтой рæдыдты, къуыхцыты, стæй ныхас цыди фидæны зæххы æмæ фосы куыстыты фæрæвдзæрыл, комкоммæ æрдзон фадæттæм комгай амонгæйæ:

— Табу Дунейы фарнæн!.. Дыууæ азмæ æххормаджы сагъæсæй фæрвæзтыстæм æмæ карст-барстæй къæбæр хæрæм, хæринаджы адимæ хæцгæ-цæугæ низтæ дæр фесæфтысты. Уæдæ тыгъды кой дæр нæй, рæстæг у сабыр, æмæ, уыцы хæрзтæй разы уæвгæйæ, нæ фидæн — хъуыдыйаг, — сабыр ахадæн хъæлæсæй иумæйаг ныхасæн сæрæвæрæн скодта Къандз, стæй кæронбæттæны хатдзæгау рагагъоммæ бафиппайдта: — Кадавар хуымты тыллæгæй кæдмæ ис цæрæн барст къæбæрæй æнæ быдыры хорæй?

— Уый бæргæ рагæй хъуыдыйаг у, фæлæ быдыры зæххæй æнæхай фестæм дзæвгар рæстæг. Нæ фыдæлты къахвæндагтæ быдырты нæуу савæрдтой Ногъайы æмæ Кæсæджы æлдæртты фосы рæгъæутты бын, — дызæрдыггæнæгау дзуры Бæрæзг, æмæ кæстæртæ фергомдæр кодтой ивгъуыд азты цаутæ:

— Стыр Æрдузы быдыртæм нæдæр ногъайаг адæм исты уæлдай бар дардтой мах фыдæлтæй, нæдæр кæсгæттæ, фæлæ йæ æмзонд-æмвæндæй сæхи бакодтой тыхы фæрцы, æмæ сæ ныхмæ лæууæг нæ фæци.

— Ныхмæ лæууæг нæ, фæлæ ма сын æххуысгæнджытæ дæр уыдаид нæхи уæйгæнджытæй, Цæразон Сослан æмæ Арагуийы ерыстауы æлдæртты хуызæттæй...

— Гъемæ, ма хуртæ, мидбæстаг уæйгæнджыты зонгæйæ, мадзæлттæ аразын хъæуы быдыры зæххытæм æфтынæн, науæд ныры къуындæг уавæрты кæрæдзимæ фыдцæстæй акастыстæм, æмæ тугхъулон дарынц нæ хуымты арæнтæ хæдзарæй-хæдзармæ, хъæуæй-хъæумæ. Кæрæдзимæ хæрамы цæстæй кæсгæйæ, масты фæдыл цæугæйæ, нæ мидхъуыддæгтæ æнæкондæй баззайынц бегарайы куыстæй зиуты онг. Кæрæдзийæн феххуысы, ныфс раттыны мадзæлттæ рохуаты зайынц. Стыр

әнамондәән нә кадавар хуымты гәппәлты арәнты әмә хуырты цәндты аууәттәй нәм Ирыстоны кәройнаг арәнтә нал зыныңц, нәй сә бахъахъхәнәг. Уыйадыл сыхаг адәмтән куыд-кәрондәрәй быронкаләнтә, дурәппарәнтә систы, әхсәны әнәхицау хуымтау... Уазы хъәбатырты заманты зәххы әмә фосы куыстытәм хуыздәр чи арәхсти, рәстыл дзургәйә әмә рәстәй цәргәйә, уыдон уыдысты хицау әхсәны фәлләйттән, уыдон хъахъхәдтой Иры әддагон арәнтә гәрзифтонгәй. Хуыцау нә бахизәд тыгъды уавәрәй, фәлә нә хәцыны сәр бахъуыд, уәд цәмәйты сарәхсиккам, стәй цы ныфсәй? — уынгәджы бынаты ләууәгау уәззау хъәләсәй бахынцыдта дуджы әхсәнадон уавәр Къандз, әмә Бәрәзг хатыр курәгау йә мидбынат фестад, афтәмәй бахынцыдта әхсәнады уавәртә куыдахсджиагдәрәй:

— Ирон адәмән, сыхаг адәмты астәу цәргәйә, иппәрд уавән нәй иумәйаг бәстывәрдәй. Цыфәнды зондджын әмә әрхъуыдыджын, тыхджын әмә хъаруджын кәд уыдысты Уазы Бәгъатыртә, уәддәр адәмы иумәйаг фарны домәнтә хынцыдтой. Дзыллон фарны хәрзтән аргъ кәнгәйә, сә сәр сәрмә хастой, сәхицән дзыллон сәрыстырәй аргъ кәнын зыдтой. Тыхджынай, зондджынай әдзух әздәнәй нә архайдтой сыхаг адәмтимә, цыдысты кәрәдзимә уазәгуаты зонгәйы, туджы әмә әгъдауы хәстәгады руаджы. Уазәггад әмә фысымәггады фарнай ахуыр кодтой кәрәдзийы әвзәгтыл дзурын, дины-уырнынады канонтә әххәст кәнын, быгъдуаны әмә әууәнчы цәуын. Ахәм иумәйаг уавәрты кәрәдзийән чызджытә ләвәрдтой, кәрәдзийә чындзытә хастой..

Әвзаг базоныны тыххәй әнахъом ләппуты ләвәрдтой алыварсы адәмтәм, уәлыгәсы карәй цыдысты ләскъдзәрән. Хъонахъ ләппутәй иу әмә дыууә нә баззад цәргәйә бәрны фысымтимә әмә әндәр дин иста, әндәрниан әвзагыл дзырдтой йә байзәддаг. Уыйадыл фәзындысты иухуызы мыггәгтә алы әвзәгтәй дзурәг әмә алыхуызы динтә әххәстгәнәг адәмтәм... Гъемә, ивгъуыд дугты хәрзтә әмә фыдәхты фәлхат кәнынай нә абоны уавәртә нә фәхуыздәр кәндзыстәм. Нә дуджы аккаг мадзәлттәй ис фәхуыздәргәнән сыхаг адәмтимә ахәстытән. Сногәнинаг сты быдырты цәрәг адәмтимә фысымәггад әмә уазәггады ахәстытә фыдәлты уаг әмә фәткыл. Цәмәй быдыры тылләгәй хайджын уәм,

уый тыххæй уымы фæрæзджын кæсгæттæ æмæ ногъайæгтæй фысымтæ ссарын хъæуы фосы æмæ зæххы æмгуысты фæрцы. Сæйрагдæр у сыхаг адæмты ‘взæгтæ зонын, иумæйаг куыстыты хуызтæм арæхсын, æмæ уыдоны руаджы кæрæдзийы æууæнчы цæуын. Нæ разæгъды фыдæлтæ алыварсы адæмты цардыуаг зоныны тыххæй афæдзбалцы цыдысты, сæудæджерæды фæрæзтимæ алы бæстæты армукъатæм æфтыдысты. Гъемæ, мæ хуртæ, лæг цас ауайы дард фæндæгтыл, уыйбæрц бавзары зынтæ æмæ ‘нцонтæ, цас фылдæр адæмты фены, уыйбæрц фылдæр бамбары царды хъæр, дунейы комулæфт...

Бæрæзджы аудæн ныхæстæм кæстæртæ æдзынæгдæр æркастысты сæ царыны уавæртæм æмæ бахынцыдтой сæйрагдæр хъуæгтæ фæдфæдыл:

— Æппæты разæй бынаты цæмæйты царæм, уыдонæн — бæрæг фæрæзтæ æмæ мадзæлттæ фæстауæрцæй. Хъæуæй-хъæумæ, комæй-коммæ дæр хорз нæ зонæм кæрæдзийы царды фадæттæ æмæ мадзæлттæ...

— Фыццаг уал нæ лæгты номæй ауайын хъæуы мидбæсты фæндæгтыл, комæй-коммæ, æфцæгæй-æфцæгмæ хизгæйæ, стæй та фæсарæнтыл...

— Хæсты кой нæй, æмæ уыцы сабыр уавæр у рæстæгмæ... Хæцыны сæр нæ бахъуыди, уæд цæмæй рæвдз стæм? Хъыри-маг нæ, фæлæ нæм хæдзарæн фат æмæ æрдын дæр нæй.

— Хæцæнгæрзтимæ — уæлæйыдарæс æмæ саргъыбæхтæ.

— Цыфæнды рæвдз куы уаиккам кусæнгæрзæй хæцæнгæрзмæ, уæддæр адæмæн хъæуы дæсны разамонджытæ, Уазы Бæгъатырты хуызæн...

— Нæ уавæрты кæй зонæм, уый дæр дзурæг у нæ дзыллæйы иумæйаг фарнамондыл, æмæ Хуыцауæй арфæгонд ут, тæрхонны адæм! — кæронбæттæны хатдзæг скодта Къандз. — Æппæт фæндæгтыл чи ауади, ахæм лæг нæй. Фæлæ сæйрагдæрæн æфцгуыты дыууæрдæмы ахизæнты хъæуы зонын бахъуыды бонмæ... Мæхæдæг иу фæлтæрæн æмбæлтты къордимæ Дзуары æфцæгыл ацыдтæн Гурмæ, дыккагæн — Хъибы æфцæгыл Асымæ, æртыккагæн Мамысоны æфцæгыл — Куытаисмæ... Фыццаг балцы бафæстиат стæм къуыри, дыккаджы — дыууæ къуырийы, æртыккаджы — дæс боны æмæ фæндаджы зынтимæ федтам æхсызгæттæ дæр... Ивгъуыд азты хæрзтæ æмæ фыдæхтæ хынцгæйæ, нæ ныры æхсæнадон хъомысы цудын мауал

бауадзæм. Алы æмбырдæн Мадизæны дзуары бын æууæнчы ард нæ фæхæрдзыстæм, мысайнагтæ нæ фæвæрдзыстæм æмæ рæстаджы цъындытæ нæ фæисдзыстæм. Æртæ æмхуызон рæдыдæй иу фæстаджы сенгондæн у, æмæ дзыллæйы æвзæрст минæвæртты номæй кæрæдзи цæсгæмттæм бакæсæм рæстаудæнæй, афтæмæй нæ уалдзæджы куыстытæ кæронмæ бакæнæм, стæй азилæм фыдæлты къахвæндæгтыл хохæй быдырмæ. Дард балцы фæндаггоны цы хъæуы, уый — бонзонгæйæ, æмæ цас рæвдздæр, уыйбæрц — æнцондæр хурæй, къæвдайæ...

Тæрхоны лæгты хистæры æмбаргæ ныхасмæ хъусгæйæ, æмбырды адæмæн сæ цæстытыл ауадысты Ирыстоны къахвæндæгтæ фæхæрд-фæуырдыгæй, æмæ зонгæдæр бынæтты се 'рдзон хуыз равдыстой кæмттæ цæгатай хуссармæ, æнæзонгæ бынæттæ та сты уæлдай цымыдисагдæр рæствæндаг бæлццонæн... Алы къахвæндаг дæр æвдисæн вæййы йæ цæуджыты архайдæн. Митыл иу ацыдæн дæр фæд разыны, сауыл цæмæй фæд разына, уый тыххæй бирæ цыдытæ акæнын хъæуы. Над къахвæндæгтæ сæ уæлныхты хастой мингай азты дæргъы кæмтты цæрджыты цин æмæ масты цаутæ. Хуры Хъугомыл сын сæрдæй, зымæгæй æнцондæр цæуæн уыди. Æрмхийæ Асымæ — Арвы, Гæналы, Дæргъæвсы, Куырттаты, Уæлладжыры, Дыгуры кæмттыл. Комæй коммæ хизынæн — дæсгай æфцгуытæ бæрæг нæмттимæ кæм хицæн хъæутæм, кæм та хицæн кæмттæм æмæ хæхтæм амонгæйæ... Сæйрагдæр кæмттæ сты Арвы, Гæналы, Хъобаны, Дæргъæвсы, Куырттаты, Уæлладжыры æмæ Дыгуры кæмттæ. Сæйрагдæр æфцгуытæ — Дзуары, Дæргъæвсы, Куырттаты, Мамысоны, Дыгуыры æфцгуытæ. Иунæг Туалгомæй ис ахизæн хуссарварсмæ Захъайы, Ручъы, Зикъарайы, Дзомагъы, Зыруджы, Бæхвæндаджы, Къуыдары, Къозы, Мамысоны æфцгуытыл, æмæ æппæт ахизæнтæ, æрбахизæнтæ уыдысты уæлдай хъуыдыйагдæр — хынцинагдæр фæдисы бонты ирон адæмæн æнусты дæргъы...

ИРЫСТОНЫ ÆРДЗОН ХÆРЗТÆ

Карк дон банызта æмæ Хуыцаумæ скасти, зæгъгæ, ныхасæн баззад фыдæлтæй. Зæххыл æппæт цæрагойтæ дæр цæрынц райгуырдæн уæзæджы тавс æмæ хъомысæй. Чи кæм равзæры

æмæ схъомыл ваййы, уыцы бынатæй йын зынаргъдæр, адджындæр нæй. Райгуырæн зæххыл ахадæнæй цы æрдзон хæрзтæ ваййы доны æртахæй кæрдæджы халы онг, уыдоны ад фæкæны, уыдоны конд æмæ мидисæй сфидауы алы цæрæгой дæр...

Цæрæгойты астæу адæймаг ахсы уæлдай уæлмонцдæр бынат адæмы, дзыллæйы минæвары номæй, зонд æмæ æрхъуыдыйæ, тых æмæ хъаруйæ. Æрдзон хъомысæй адæймагæн йæ ном ис йæ уæлæ: у адæмы уагыл цæрæгой. Æхсæнадон уавæрты у æхсæнады бæрæг минæвар æргом хæстæ æмæ бартимæ. Уыцы уавæры иннæ цæрæгойты ‘хсæн ахсы бæрæг бынат зонд æмæ ‘рхъуыдыйæ, тых æмæ хъаруйæ, фæтк æмæ уагæй, æгъдау æмæ ‘фсармæй, æууæнк æмæ хæрзудыбæстæй. Иннæ цæрæгойты астæу адæймаджы миниуджытæн ис дывæрсыг ахаст: иу — æрдзон-гуырджон, иннæ — æхсæнадон-дзыллон. Æрдзон скондæй ваййы мад æмæ фыды халдих, æхсæнадон уавæрты йыл фæзынынц бинонты, хъæубæсты æмæ алыварсы адæмы уаг æмæ фæтк. Ахæм фæлгæтты æвардæй йæ цардвæндаджы райдайæн баст æрцæуы райгуырæн къонайыл, фыдыуæзæг æмæ фыдызæххыл алыварсы адæмы хъусдардæй. Райгуырæн уæзæгыл цы фены æмæ фехъусы, бавзары æмæ бафæлвары, уыдонæй сæрст æрцæуы йæ дарддæры цардвæндаг... Тымбыл фынджы æртæ къахау, адæймаджы цардвæндагæн хицæнæй, адæмы цардвæндагæн æмткæй ваййы æртæ æнцойы-бындуры: иу — ивгъуыд рæстæг, иннæ — нырыккон афон, æртыккаг — фидæны бонтæ. Уыцы æртæ бындурыл-нысаныл амад æрцæуынц адæймаджы хæрзтæ æмæ фыдæхтæ, хъыгтæ æмæ æхсызгæттæ, амæндтæ æмæ æнамæндтæ. Туджы æмæ ‘гъдауы хæстæгады тæгтæ ныдзæвынц райгуырæн зæххыл гуырджон хъомысæй æмæ сæ æцæгæлон бæстæты агурын нæ хъæуы. Райгуырæн уæзæджы хæрзтæ ‘ндæр бæстæты чи фæцагуры, уымæн стыр нымæдæй нæдæр фыдыкъона ваййы, нæдæр фыдыуæзæг бынхор бындарау... Фæлтæрты бастдзинадæн æвдисæнтæ ваййынц ивгъуыд дугты ахастытæ, нырыккон дуджы æууæлтæ æмæ фидæны бæллиццаг нысæнттæ. Алы дугты-заманты дæр райгуырæн къона, фыдыуæзæг æмæ фыдызæхх уарзон уыдысты адæймагæн ныййарджыты æмæ схæсджыты, бинонты æмæ хæстæджыты цин æмæ тавсæй, ныфс æмæ æууæнкæй...

* * *

Атынаджы разма хуыцаубоны æрбамбырд сты Иры тæрхонны лæгтæ сæ радон ныхасмæ, æмæ æнæ уæлдай фæстиæттæй хистæр арфæ ракодта дарды бæлццæттæн:

— Табу хъуыддæгтæ-митæ рæстмæгæнæг Стыр Хуыцауæн! Разы Фæндагсары хæрзæмбæлæг Уастырджийæн! Æгайтма уæ дарды балцæй дзæбæхæй æрыздæхтыстут!.. Фыдæй фыртмæ хуыздæрæн цæмæ фæбæллыдыстæм, уый — сарты сæрагас, удты æнæнизмæ. Уыцы сæйрагдæр хорзæхты цинæй æрæмбырд стæм сыгъдæг фæндтимæ Мадизæны дзуары бынмæ, æмæ нæ ныхасы рæстадæй аразгæ уыдзæни нæ бæллиццаг фидæн. Гъемæ, зæгъут уæ фæнддæттæ, цы фæдтат, уый фæдыл.

— Нæ балцы цы фæдтам æмæ цы фехъуыстам комæй комæ, æфцæгæй æфцæгмæ хизгæйæ, уыдон фæдзурынæн хъæуы дзæвгар рæстæг, — митуарды разæй фæдгæнæгау йæ бынатæй гæзæмæ иуварс балæууыд Гæналдоны бæлццæтты разамонæг Тæга æмæ цыбырæй загъта йæ хъуыдытæ: — Фыдхуыз рагъы фæсчъылдымты бахызтыстæм Æрмхимæ. Урдыгæй Терчы рахиз фæрсты слæвæрдтам Дзуары æфцæгмæ, æмæ нæ дарддæры балцæн хуссарварсы уынгæг æвдат кæмтты цæрджытæ — æвдисæн. Зындзард кæнынц, Фосы хизæн æмæ уыгæрдæнæй гæзæмæ æххæстдæр сты, фæлæ хуымызæххæй — мæгуырау. Мит дзы уары амы кæмттæй дзæвгар фылдæр, æмæ сæ зымæг афæдзы æрдæг ахсы. Бæлдæрæны фæстæ дæр ма бæрзонддæр хизæнтæ вæййынц миты бын... Сæ хорызад вæййы кадавар, æмæ архайынц фылдæр фосы урссаг æмæ сойагæй. Хойраг хъуагæй дæр уазджытæн лæггад кæнынц æгъдауыл... Фæлæ тызмæг æрдзы ахæсты къуындæг сты сæ авналæнтæ ‘хсæнадон уагæй: хъæуты ‘хсæн къахвæндагæй уæлдай цæлхвæндагæн йæ кой дæр нæй. Фылдæр рæтты афæдзы æмбис, зæйтæй тæрсгæйæ хæстæг хъæуты цæрджытæ кæрæдзийы дæр нæ уынынц... Хъæстагæн æй нæ зæгъын, фæлæ бæгънæгдæр сты махæй уæлæйы дарæсæй...

— Комынарагæй Захъайы æфцæгмæ комы дыууæ фарсы хъæутыл зилгæ бацыдыстæм, — Уæрæхкомы къорды номæй хатдзæгтæ скодта Бæтæг, бынæттæм комкоммæ амонгæйæ: — Хъæутæй иутæ хæссынц бæстыварды нæмттæ æрдзон уагæй, иннæтæ та — мыггæгты нæмттæ. Куыдмидæмæ сугæй, хъæдæрмæгæй сты хъæутæ мæгуыраудæр æмæ артагæн архайынц

сæнардыхæй. Кæддæры тархæд æнæвгъауæй кæмыты фæцагътой, уым згъуырдатæй баззад зæхх фæлтæргай, æмæ фылдæр рæтты хуымы гæппæлтæй хуыры цæндтæ ахсынц фылдæр бынат. Алы хъæуы дæр мæсгуытæ хæссынц мыггæгты нæмттæ æмæ алыхуызы амадæй æвдисæн сты ивгъуыд дугты хæстæмхиц тызмæг цаутæн. Мæсгуытæ, гæнæхтæ æмæ чъырынты астæу бæрæгдæрæй зыны Хиладжы фидар... Бынаттон цæрджытæ куыд амонынц, афтæмæй тынг рагон у æмæ йын абарæн ис Дзывгъысы, Урсдоны, Нузалы æмæ Къасарайы фидæрттимæ. Гъемæ, куыдфæнды ма уыдаиккой уыцы фидæрттæ саразæг фæлтæртæ алы дугты, уæддæр дзурæг сты сæ саразджыты стыр удыхæдыл æмæ армы дæсныадыл. Фыдуаг хæххон донь сæрты хидæвæрд уыди Хиладжы фидар комы иу фарсæй иннæ фарсмæ æмæ цæхгæрмæ æхгæдта комынарæг дывæрсыг амад фæтæн дурын систæй. Фæцамадтой йæ бынаттон айнæгдурæй чъырымæстимæ авд æддæгуæлæ мæсыджы бæрзæндæн. Цæхгæрмæ дзы уыди фондз тыргъы-цауæны дыууæ ивæзы фæтæнæй. Тыргъты хуылфы бацыдаид æнæхъæн æфсад, æмæ хæцыдысты дыууæ фарсæй бырсæг тыхгæнджытимæ фатæхсæн, дурæппарæн рæдæнтæй... Хæххон ивылаг дон фидары æмбисастæуыл алыг кодта, фæлæ ма йæ дыууæ кæроны æрдæгпырхытæй лæууынц æнусты æвдисæнæн. Йæ уæллагфарс бæрæгæй зынынц цæрæнбынатты хæлд къултæ æмæ ныхасы тымбыл фæзуат дурын бадæнтимæ...

Захъайы æфцæгыл зымæгон зын ахизæн у, дыууæ фарсæй дæр дзы ис тæссаг зæйуæттæ. Сæрдыгон къахвæндæгтыл скъæрдтой фос, цыдысты бæхтыл, хастой уæргътæ. Захъайы хъæуты цæрæг мыггæгтæ фылдæр афтыдысты Уæрæхкомæй, æмæ уыцы уавæр зыны сæ ныхасыуагыл. Захъагомы дарынц дзæвгар фос сæрвæтарæхæй, фæлæ фæндагхъуагæй иппæрд у иннæ кæмттæй зымæджы дæргъы. Сæрды мæйты æфцгуытыл хизынц Тырсымæ, Рукъмæ, Урстуалтæм...

— Туалгом Зæрæмæгæй фалæмæ фæци бæрæг дыууæ дихы: рахизфарсмæ азылд Мамысонгом, галиуфарсмæ — Наргом.

Наргомы бæлццæтты номæй йæ хъуыдытæ загъта Мами:

— Наргомы æрдзон хæрзтæ дзæвгар сты уыгæрдæн æмæ сæрвæтæй, цъити дæттæ æмæ суæрттæй, халсар æмæ гагадыргътæй, фæлæ хуымы зæхх, цæлхвæндæгтæй у мæгуырау. Кæддæры тархæдтæ баихсыдысты, æмæ ма дзы дзуæртты

кѡхтѧ баззѧдысты ѧнѧвнѧлдѧй. Уыйѧдыл артѧгѧн суг хѧссынц фѧсвѧд фыдбын кѧмттѧй ѧмѧ архайынц сѧнардыхѧй.

Наргомы бирѧ фѧрсаг кѧмттѧ ис, ѧмѧ сѧ цѧрджытѧ кѧхвѧндѧгтыл ѧфтынц Захѧмѧ, Зыругмѧ, Мамысонмѧ. Хуссар Ирмѧ хизынц Ручѧ, Зыруджы, Дзомагѧ ѧфцгуытыл... Нарыхѧу йѧ бирѧ мѧсгуытимѧ ѧрѧнцѧд Захѧдон ѧмѧ Лиадоны астѧу айнѧг рындзыл. Захѧдоны галиуварс айтынг егѧу нѧудзар фѧз — Поты фѧз. Фыдѧй фыртмѧ уырѧм ѧмбырд кодтой Туалгомы ерысѧзу фѧсивѧд ѧмѧ ѧвзѧрстой сѧ арѧхст алыхуызы хѧѧзтытыл... Наргомы зындгондѧр дзуѧрттѧ сты Хуыцауы, Уастырджийы, Хоры Уациллайы ѧмѧ Фосы Фѧлвѧрайы нѧмттыл кувѧндѧттѧ... Наргомы хѧуыты бирѧ ис ѧрмадзты дѧснытѧ. Дѧтты былты бѧрѧгѧй зынынц зѧронд згѧертѧйѧн ѧмѧ чѧырсуздѧн гарнатѧ...

Мамысонгомы ѧрдзон хѧрзты тыххѧй бѧстон фѧдзырдтѧ Бекѧ: — Зѧрѧмѧгѧй уѧлѧмѧ хѧуѧтѧ рахизфарсѧй хауынц Мамысонгоммѧ. Комбѧсты номѧй хонынц бѧстывѧрды сѧйраг дон дѧр. Мамысоны комимѧ баст сты бирѧ фѧрссаг кѧмттѧ: уѧлѧрдѧм нымайгѧйѧ рахизварсѧй — Тибы, Тылийы, Хылиаты, Бубы ѧмѧ Кѡзы кѧмттѧ, галиуварсѧй — Хѧлѧцѧйы, Кѧѧйтыкомы, Бебеты ѧмѧ Рѧгѧудоны кѧмттѧ. Кѧмтты нѧмттѧй амонынц дѧттѧм дѧр... Сыгѧдѧг цѧйти дѧттимѧ нѧ комбѧсты ис фынѧдѧс раны алыхуызы суѧрттѧ. Донджын зѧххыл зайынц алыхуызы кѧрдѧджытѧ, хѧлсартѧ ѧмѧ гагадыргѧтѧ. Сѧрвѧтѧй, уыгѧрдѧнѧй, хуымы зѧххѧй, ѧвѧѧцѧгѧн, мах комѧй ифтонгѧр нѧй ѧнѧхѧн Ирыстоны. Уыцы ѧрдзон уѧвѧрты комбѧсты хѧуѧтѧ хос, фос ѧмѧ хорхѧуѧг не ‘ййафынц, иннѧ кѧмтты цѧрджытимѧ абѧргѧйѧ. Мѧгуырау стѧм суг ѧмѧ хѧѧдѧрмѧгѧй. Кѧддѧры бѧзджын хѧѧдтѧ скуынѧг сты, кѧмдѧрты ма дзы баззѧд дзуары номыл кѡхтѧ, ѧндѧр артѧгѧн архѧйѧм сѧнардыхѧй, хѧѧдѧрмѧг ласѧм Мамысоны ѧфцѧджы сѧрты хуссарварсѧй...

Комбѧсты хѧуѧтѧн ис сѧхи хѧстѧгдѧр дзуѧрттѧ, ѧмѧ сѧм цѧуынц кувынмѧ сѧрмагонд ѧфѧтты хибѧрттѧй, фѧлѧ нын ис иумѧйѧг кувѧндѧттѧ, ѧмѧ уырѧм ѧмбырд кѧнынц алы хѧуѧтѧй. Кувѧм Хуыцау ѧмѧ йѧ сконд зѧдтѧм ѧмхуызонѧй, фѧлѧ Мамысонгомы адѧм куывды, чынѧзѧхсѧвы сѧйраг сидтыты фѧстѧ ссарынц комбѧсты ѧртѧ бардуаджы нѧмттѧ

æртæ нуазæнæй, æмæ уыцы бардуæгтæ сты Сантыхос, Рагон æмæ Сагомы Уастырджитæ... Мамысонгомы цæрджытæн ис сæрмагонд хъазæн-кувæн фæз — Кæсæбийы фæз, æмæ йæм æрæмбырд ваййынц уалдзæджы цъæхыл Куадзæны фæстæ хуыцаубоны. Куывды размæ ваййынц фæлварæн ерыстæ алыхуызы хъæзтытæй кæм фистæгæй, кæм та саргъыбæхтыл.

Мамысонгомы адæм сыхаг кæмтты цæрджытæм æфтынц сæрдæй, зымæгæй æфцгуытыл. Хуссар Ирмаæ æфтынц Дзуарыкомы, Къуыдары æмæ Къозы æфцгуытыл, Гуырдыстонмæ — Булкъаты æмæ Бубы æфцгуытыл, Дыгурмæ Къæрæугомы æмæ Адайы æфцгуытыл...

Мамысонгомы зæххыл зыны згъæрджын бынæттæ, ис дзы сондоны, топыхосы, цъæххосы, æфсæйнаджы, æвзисты гуырдæнтæ...

Комбæсты дзуапджын хистæртæ куыд амонынц, афтæмæй æнусты дæргъы мамысойнагтæн æлдариуæг никуы ничи кодта, дæлбарады бынаты хъалон никæмæн фыстой, цардысты рæстæй æмбар æмæ æмвæндæй. Чи архайдта рæстæй кусыныл, уыдон каджынæй лæвардтой цæхх-кæрдзын уазæгæн, кусын чи нæ уарзта, уыдон зылдысты æфстауы къæбæртыл æмæ сæ æгадæй хордтой. Уыцы бæрæг уавæры фыдгæнд нæ сусæг кодта, æмæ иу рæдыдæн — хатыр, дыккагæн — уайдзæф, æртыккагæн — æфхæрд...

Мæнг ард бахæрын нымад цыди фæстагæттæн сæфты нысаныл, æмæ алы рæстаудæны хистæр дæр нымд кодта йæ кæстæртæн, æргом рæстыл хæцгæйæ, дзургæйæ...

— Ирыстоны мыггæгты фылдæр хай афтыдысты иннæ кæмттæм Уæлладжыргомай, æмæ нымад цæуы нæ фыдæлты бæстывæрды астаумагъзыл. Мит дзы уары къаддæр, фæлæ зынвæдат у хуымы, хосы æмæ суджы куыстытæн, — цыбыр ныхасæй загъта йæ хъуыдытæ къорды разамонæг. Комы дыууæ фарсы хъæутæ хæссынц бæстывæрды æрдзон нæмттæ: доны рахизфарс сты Урсдон, Дагом, Цъамад, Джими, Холыст, Уынал, Луар, Æрхон, Бад, Цъуалы, галиуфарс — Быз, Хъæздон, Куысурт, Мызур, Ход, Суадон, Æзджыд, Нузал, Нæзыджын, Цъæй, Комбæстæ хъæздыг у алыхуызы æрзæттæй. Ис дзы ахизæнтæ иннæ кæмттæм æфцгуытыл.

Комбæсты æрдзон æмæ æхсæнадон хæрзтæ сты цъитидæттæ æмæ сондонхæццæ суæрттæ, уæлхох сæрвæттæ æмæ хосхæрæн

рæгътæ, æрзæт тайæн æмæ чъырсудзæн гарнатæ, алыхуызы æрмадзтæ æмæ куырдадзтæ, æнцайæнтæ æмæ чъырамад дуараутæ, зæппæдзтæ æмæ рагон уæлмæрдтæ, цæрæн æмæ хæцæн гæнæхтæ, Уæс-Бæгъатырты фидæрттæ æмæ алыхуызы кувæндæттæ... Фыдæлты цæттæ бынтæ, æмæ сæ фæсауæрцæй, бонзонгæйæ пайдæ кæнын хъæуы...

— Ирыстоны æрдзон хæрзтæн цæгатæй хуссармæ банымайæн дæр нæй, фæлæ æнæ быдыры хъаймагъæй бирæйы фæг не сты, — уæззау хъæлæсæй бафиппайдта Бæрæзг. — Уазы Бæгъатыртæ уыдысты фараст алы афæдзы — V æнусæй XIII æнусмæ фæлæ зæххыты сæрыл быцæу кæнгæйæ хицæн æвзæгтыл дзурæг дзыллæтæ кæрæдзийы мидæг куы ауадысты, уæд иутæм тыхы фæрцы стыр хæйттæ æрхаудта, иннæтæм та æнæбондæрæй — чысыл. Гъемæ, куыдфæнды ма уæд абоны дуджы уавæр, уæддæр алы адæмы дæр цæрын хъæуы зæххы хæрзты руаджы, æмæ быдыры тыллæгæй ис самалгæнæн... Кæмттæй быдырмæ ацæуæнтæ-ахизæнтæ нын амонын нæ хъæуы. Дæттæ быдырты кæуылты кæлынц, уым куыдхæстæгдæрæй хоры, фосы куыст кæнынц ногъайаг æмæ кæсгон знæмтæ. Нæ балцы бонты уыдоны хъæутæй дыууæйы уазæгуаты уыдыстæм, æмæ нын нæ фысымтæ зæрдæ бавæрдтой фæззæджы хорæй, тыллæг æфснайынмæ сæм куы фæкæсæм, уæд.

— Уый диссаджы уынаффæ уайд! — райгондæй дзуры Къандз. — Фæлæ нæ бадзырдимæ фæндаджы уавæртæ — хъуыдыйаг. Быдыртæ цæрæнбонты тугæй амæст сты æвзæргæнæг къордты азарæй, æмæ нæ хъæуы кусæндзаумæтты рæвзимæ хæцæнгæрзты ифтонг.

— Дыууæ фарсæй уал кæрæдзийы æууæнчы куы бацæуиккам фысымæггад æмæ уазæггады хæрзтæй, уæд æмзонд-æмвæндæй æвзæргæнæг къордты разамонджытимæ дæр баныхас кæниккам, — ныфсæвæрдæй загъта Бæрæзг, æмæ иннæтæ куыдхистæрæй хатдзæгтæ скодтой:

— Нæ раст уынаффæтæ æнæ уæлдай æмгъуыдтæй-фæсти-йæттæй сты æмхуызонæй æххæстгæниинаг. Нæ хæстимæ нæ бартæ, тæразыл æвæрдау, иу уаргъы баст куына ‘рцæуой, уæд ныссуйтæ уыдзыстæм. Æппæт цæрыны хæрзтæн нæ фæрнджын фыдæлтæ аргъ кодтой хоры бæркадæй, æмæ махæн дæр уый у сæйрагдæр хъуыдыйаг.

— Хуымганды æмæ хосгæрсты зæххытæ уаринаг сты хæдзаргай, бинонты нымæц хынцгæйæ. Сæрвæттæ дихгонд цæуæнт хъæугай.

— Нæ алыварсы æрдзы сыгъдæгыл архайын хъæуы æмхуызонæй. Дæттæм бырæттæ, фаджыстæ чи калы, уыдон иваргонд цæуæнт фосы сæртæй æхсæнады пайдайæн.

— Хъæдтæ цы кæмтты сихсыдысты, уымыты бар ма уæд лæбырдты, зæйдзон къулты бæласы тала ракæнынæн дæр.

— Фæндæгтæ, хидтæ аразинаг сты бегарайы куыстæй. Бегарайы куыстытæм æмбæлы цæуын æппæт хъæубæсты цæрджытæн, уатон рынчын æмæ æнахъом сабитæй фæстæмæ.

— Кусæгхъуаг хæдзæрттæн зиуты цыдысты фыдæлтæ, æмæ уыцы æгъдау æххæст кæнинаг у махæн дæр.

— Æппæт уынаффæтæ æмæ куыстытæн сæрæвæрæн сты адæм, æмæ цас фылдæр кæной азæй-азмæ, уыйас фарны хæрзтæ дæр рæзынц. Гъемæ нæ къух сисæм стыр ирæдтæй, стæй зианы уæлдай хæрдзтæй.

— Сабыр царды хæрзтæ-фæллæйттæ цас баст æрцæуынц фæлтæрты рæзты хъомысыл, уыйбæрц ахадæн ваййынц адæмæн, сæ райгуырæны сæрвæлтау тыхгæнджытимæ хæцгæйæ. Гъемæ, зынг зæгъынæй ком нæ судзы, хæцыны сæр нæ бахъуыди тыхгæнджытимæ, уæд цæмæйты уаиккам цæттæ?! Хæсты, фыццæджыдæр, хъæуы хæстхъом адæм гæрзифтонгæй, стæй хæстон разамонджытæ Уæс-Бæгъатырты хуызæн, æмæ кæм сты? Æппын ницы, фæлæ нæм нырыккон хуыздæр хæцæнгæрзтæй хъæуæн ерæдзыпп нæй, хъыриماغыл нал дзурын. Гъемæ, кæд нæ фыдызæхх бахизын-бахъахъхъанын ис нæ зæрдæ, уæд хæстон уавæрмæ хъæуы цæттæ кæнын рагацау лæгæй, бæхæй, хæцæнгæрзæй... Химидæг нын цы зæххы арæнтæ ис хъæуæй-хъæумæ, комæй-коммæ, æфцæгæй-æфцæгмæ, уыдон бæстон зонгæйæ-нымайгæйæ рохуаты уадзинаг не сты, нæ алыварсы адæмтимæ нын цы арæнтæ ис, уыдон..

— Сабыр царды уавæрты адæм цас аргъ кæной сæ дзыллон фарны хæрзтæн, хæстон уавæрты дæр уыцы цæстæй кæсдзысты сæ райгуырæн зæххы бахъахъхъаныны мадзæлттæм, æмæ уыцы уагæн хъæуы фидар зонд æмæ æрхъуыды, тых æмæ хъару хистæрæй кæстæрмæ. Алы хъæубæстæн дæр ис æхсæны иумæйаг ныхас, уым — уынаффæйы хистæртæ, уыдонæн кæстæр хъуызæттæ æмæ лæггадгæнджытæ фидиуæджы хæстимæ, бартимæ.

— Фидиуджыты фæткыл сбæрæггæнинаг сты æвæстиатæй хъæуты, кæмтты æрзæттайæн гарнатæ, куырдадзтæ æмæ æрмадзтæ сæ дæснытимæ. Бынаты нæхи армæй цы кусæн æмæ хæцæнгæрзтæ саразынмæ арæхсæм, уыдон дæр зонын хъæуы, цæмæты нæ арæхсæм, уыдон дæр.

— Æппæт фæллæйттæ дæр нымайын уарзынц, æмæ бæрцыл, æгъдауыл — нæ афæдзы хæрдзтæ. Хæрдзтимæ хъуыдыйаг сты хорты, халсарты æмæ фосы мыггæгтæ хæххон уавæрты, — фæнымадтой æхсæны бакæнинаг сæйрагдæр хъуыддæгтæ фæдфæдыл, стæй Дагомы хъæубæстæ фысымты номæй сихор бахæрын кодтой дзуары бын сæ хуынды буц уазджытæн бæрæгбоны фарнæй, æмæ райгондæй сæ хæдзæрттæм фæцыдысты...

КУЫРД КУЫРДЫЛ АХУЫР КÆНЫ

Адæмтæ кæрæдзимæ кæстæйæ ахуыр кæнынц рæзты æмæ сæфты хъуыддæгтыл. Куыд бинонты æхсæн, афтæ хъæубæсты æмæ комбæсты астæу дæр фæлтæртæ баст фæцæуынц хистæрæй кæстæрмæ царды фæзминаг æмæ фауинаг миниуджытæй. Адæймаг сæрмагондæй цавæр гуырджон-æрдзон буарыхъæд рахæсса мады хуылфæй, уый свæййы бындур йæ рæзты фæндагыл æхсæнадон уавæрты. Куыд хуызæй-уындæй, афтæ удыхъæды мидисæй дæр сывæллоны буарыл сахадынц ныййарджыты туг æмæ хъæстæ, фæлæ йæ гуырджон-æрдзон хæрзтæн дарддæры рæзты фæндагыл æхсæнадон уавæртæ нæй, уæд ын адæмы хуыздæр уагыл бæллиццаг фидæн дæр нæ вæййы.

Сывæллонæн йæ рæзты уавæртæ аразæг сты фыццаг мад æмæ фыд, бинонтæ, стæй — алыварсы цæрæг адæм. Уыдоны астæу цы уына æмæ хъуса, уый фæзмы хорзæй-æвзæрæй, растæй-зылынæй. Ахæм бæрæг царды рæстаг хъæрыл дзурæг сты фыдæлты æмбисæндтæ æмæ зонды цыбыр ныхæстæ: «Цот мад æмæ фыды ад кæнынц», «Мад — ныййарæг, фыд — схæссæг», «Мады фæдыл чызг куынæ уайа, фыды фæстæ — лæппу, бæхы фæстæ — байраг, уæд бинонты цард бонвыддæрмæ цæуы», «Чи кæмæй райгуыра, уый хуызæн у», «Туг æмæ мыггаг авд фæлтæрмæ æххæсынц», «Сæгъæй сæныкк гуыры, фысæй — уæрыкк», «Сау хохæй урс дур нæ хауы», «Куысыфтæджы цы ныдздзурай, уый дæм сдзурдзæни...»

Æппæт зонды, æрхъуыдыйы цыбыр ныхæстæ дзурæг уыдысты фыдæлтæн царды рæстаг хъæрыл. Рæстыл дзурын, кусын æмæ рæстæй царын нымадтой сæ удхъомысы сæйрагдæр нысæнттыл, æмæ уыцы бындурон фæткыл хæцгæйæ хъомыл кодтой рæзгæ фæлтæры. Рæзгæ фæлтæрты хъомыладæн сæйрагдæр мадзæлтæ агуырджой куыстæгты цинтæ æмæ фæллæйтты монцæй. Ирон фæрнджын хистæртæ ахуыр кодтой рæзгæ фæлтæрты сæхи удты фæлтæрддзинадæй. Адæймаг цас фылдæр цæра, уыйас хуыздæр æмбары алыварсы дунейы рæстаг хъæр æмæ æрцæуы фæстаджы боны хъуыдытæм: иу бон ын — райгуырынæн, иннæ бон — амæлынæн, æмæ уыдоны астæу хорзæй, æвзæрæй цы фена, уый — йæхи, иннæтæ баззайынц уæлæуыл, мæрдтæм дзы ницы ахæссы, фæлдисинагæй уæлдай. Алкæй дæр мæлын хъæуы, фæлæ йæ мæлæнбон ничи зоны, æмæ уыцы æрдзон уавæры ис алкæй амонд дæр. Адæймаг йæ мæлæнбон куы зонид, уæд рæстæгæй раздæр зæронд кæнид, стæй цæрид бирæ къаддæр æмæ мæгуырдæр... Иу мæлæт и зæххыл, дыууæ хатты ничи цæры æмæ мæлы. Уый зонгæйæ цæргæ дæр — кадыл, мæлгæ дæр. Æнцонæй бирæтæ райгуыры, æнцонæй та ничи амард, уымæн æмæ мæлынæй зындæр ницы ис, фæлæ лæг зæронды бонмæ каджынай куы фæцæра, уæд йæ бирæ кæстæрты ныфсæй амæлы æнцондæрæй... Фыды фарн мæрдтæм нæ хастæуы, фыды фарн мæрдтæм нæ цæуы, зæгъгæ, амыдтой ирон рæстаг хистæртæ сæ коммæгæс кæстæртæн, æмæ уыцы цардвæндаджы нысæнттæ дзурæг уыдысты æмткæй фæлтæрты бастдзинады æрдзон æмæ æхсæнадон хъомысыл стыр нымадæй. Рæстæй цæрæг æмæ кусæг лæг архайы фæстаг улæфты онг исты хæрзты бацæуыныл йæ кæстæртæн, æмæ уыцы хъуыдытимæ ахицæн вæййы уæлон дунейæ... Мæлæт дæр у царды иу хай, æмæ рæстæй цæрæг адæймаг зæры бонты æнцондæрæй мæлы. Зынудисæн вæййы æгæр хиуарзонæй фыдгæндылхæст адæймаг, бирæ куы фæцæры, уæддæр...

* * *

Бæрæзг фæсмайрæмты халасæвæрд рæгътыл йæ цæстæнгас рахаста скæсæнæй ныгуылæнмæ райсомрадзы, æмæ фæззыгон куыстæгтæ куыдсæйрагдæрæй йæ цæстытыл ауадысты, стæй фыдæлты æвдисæны дарæгау, йæхинымæры дзургæйæ, зæхбын тыргъы лæугæйæ аздад... Хæдзары куыстæгты ахæсты

фыдæлтæн сæ сæрд уыди худисæн, сæ фæззæг — удисæн иугæндзоны куыстуарзон æмæ æнæвдæлонæй. Сæрды куыстæгтæ фесты хос æмæ хор ныккæрдыны уагæй, фæлæ фæззыгон æфтауцуеттæм се ‘рласын æмæ сæ бæстон бафснайын ныр — стыр хъуыдыйаг. Хосы, хоры куыстæгтимæ — фосæлвынæнтæ, цырагъгæнæнтæ, фæсалтонæнтæ, царвцæгъдæнтæ, сугласæнтæ, къуымбилæхсæнтæ, хуртуангæнæнтæ, куыройзилæнтæ, хъæдæрмæггæнæнтæ... Уыдонæн бонæмгъуыдтæй фæуæн нæй, æмæ сæм бинонтæ æмхуызонæй цырды куына февналой, уæд къахыртæй баззайынц, æмæ даргъ зымæджы хъуæгтæ сбæрæг ваййынц... Хæдзарæй хæдзармæ искуы-иу хатт зынггур дæр ауайынц бинонтæ, фæлæ алыбоны зынггур — фидиссаг, алыбоны адгур — æлгъыстаг... Хæххон уавæрты цас хæрдзтæ хъæуы бонзонгæйæ, фæстауæрцæй архайгæйæ, уыдон фæззæг куына бафснайой бинонтæ, уæд курæггагæй цæрæнтæ нæй.

Бæрæзджы кадавар бинонтæ сæ куыстæгтыл зынтæй æххæссынц, фæлæ дзы æнæкондæй исты баззайа, уымæн уæвæн нæй, уыйас æмвæндæй архайынц. Уыцы кары ма йæхи бон цас кусын у, фæлæ йæ чындз дыууæ сидзæр сывæллонимæ — хæдзардарджытæ... Чызг æмæ лæппу сæ фыдæй цас æнæрæвдыд, æнæхай фесты, уыйбæрц фылдæр рæвдыд æййафынц сæ мадæй, æмæ уыцы уавæры коммæгæсæй хъусынц ныхасмæ, уæлдай цума зæгъын сын нæ хъæуы... Ныридагæн Зæлинæ йæ мады халдих у сылгоймаджы куыстытæм йæ арæхстджын æвнæлдæй, Бола — йæ фыды халдих, нæлгоймаджы куыстæгтæ кæнгæйæ, æмæ зæронд Бæрæзг райгонд куыннæ уа иугъæдоны ныфсæвæрдæй йæ гыццыл бинонтæй? Цас сæм йæ хъус дары, уымæй йæ сæйрагдæр бæллиц у, уыдонæн сæ дыккаг райгуырæн бонтæ фенын... Бирæ фæцард Бæрæзг, йæ карæнтæй хъæубæсты — нæ, комбæсты дæр æгас ничиуал у, æмæ уды барæй цæрынхъуаг нал у, фæлæ, йæ сидзæрты амæндтæ куы фенид, уæд æнæ фæстæмæ уыдонмæ зæрдæхсайгæйæ сыджытыхайыл бафтын дæр фарны хъуыддаг у бинонты хистæрæн... Куыдхистæрæй — мæлæт, зæгъгæ, ныхасæн бæргæ баззад бæллиццаджы арфæйы равгæй, фæлæ, иуæй, мæлæт кары монцтæ не ‘взары, иннæмæй та, цæрынай никуы ничи бафсæсти, стæй алчи дæр фæцæры йæхи бæсты, искæй бæсты цæрæн нæй. Уыцы æрдзон уагыл царды бонты

фылдæрыл архайын æмбæлы æхсæны зонд æмæ хъаруйæ бинонтæн, хъæубæстæн, комбæстæн хæларæй, уарзонæй, рæстагæй. Ивгъуыд азты цы ‘рцыди хорз æмæ æвзæрæй, раст æмæ зылынай, уыдон зонгæйæ, абоны цардæн хъæуы йæхи фæлыст, йæхи сæрмагонд хæрзтæ, фидæны хуыздæрмæ тырнгæйæ. Фыдæлтæ бындуртæ цы фарны хæрзтæн савæрдтой, æрмæст уыдоныл æфтаугæйæ ис дзыллон фарны мæсыгæн самайæн. Сæ фыдæлты хæрзтæ æмæ фыдæхтæ, фæзминаг æмæ фауинаг хъуыддæгтæ цы адæмтæ фæрох кæнынц, уыдонæн сæ абоны дуне у æдзыт, сæ фидæн — талынг æнæ фæрнджын кæстæрты бастдзинадæй... Гъемæ фæлтæрты бастдзинадæн йæ сæйрагдæр нысæнттæ сты æхсæнадон царды уагыл райгуырæн уæзæг уарзын, фыдызæххы арæнтæ хъахъхъæнын æмæ рæстæй царын, рæстыл дзургæйæ, кусгæйæ...

Æппæт куыстытæм дæсны адæймаг нæй, фæлæ куыстытæй мацæмæ арæхс, уæд цæй номыл ис царæн?! Хъæды, дуры æмæ алыхуызы згъæрты куыстæгтæ кæнынаен Ирыстоны кæмтты ис сæрмагонд æрмадзтæ, æмæ уыдонæн æрмадзы дæснытæ: куырдатæ æмæ æрхуыгуырдатæ, хъæды æмæ дуры куыстгæнджытæ, гæбæлы æмæ нæрвы гæрзгæнджытæ, саргъ æмæ цалхгæнджытæ. Хæдзарæн куырдадз дæр нæй æмæ хæдзарæн куырда дæр, фæлæ хъæуæн куырда æмæ куырдадз æмбæлы æхсæнадон уавæрты. Куырдадзы æмæ æрмадзты равдисынц сæ хуыз алывæрсыгæй аразæн æрмæджытæ хъæдæй, æфсæйнагæй, цармæй...

Уыцы хъуыдытимæ Бæрæзг йæ царæнбынаттыл æрзылд, цæст ахаста кусæндзаумæттыл алырæтты æвæрдæй, æмæ бафснаинаг сты бæрæг бынатты сæргай, хуызгай, науæд хæццæмæццæтæй сæ агурын дæр фæзын карджын лæгæн. Дзаума райсбавæрдæй æнцон агурæн куынæ уа цыфæнды афон дæр, уæд мæстæймарыны хос у, уæлдайдæр карджынæн... Гъемæ зæронд Бæрæзг мидхъуыдыты йæ сихимæ дзургæйæ хибарæй æрæвæрдта фыццаг, æфсæйнаг дзаумæттæй згæ цæуылты фæхæцыди, уыдон, стæй — хъæдын дзаумæттæ æмæ дыууæ хуызы сæрдæйнагимæ сæ разы фæхсбандоныл куыд æрбадти, афтæ Бола йæ уæлхъус алаæуыд æмæ йæ фæрсы уыцы сабырæй:

— Дада, дауæн уал феххуыс кæнон æви фос лæгъзæрмæ аздахон?

— Фосы кой уал бакæн, стæй ацы æвдæлон бон нæ кусæн-

дзаумæттæ бæстон бафснаинаг сты, — хъæбысгæнæгау ыл дыууæ къухы авардта, йæхæдæг ма йын фæдзæхсы: — Стурты разæй аздах, фысты сæ фæдыл æмæ сæ дыууæ къордæй фый-йауы бар бакæн, науæд хæццæтæй стуртæ лыстæг фосмæ æвзидæг сты æмæ сыкъыйæ ныццæвын дæр зонынц...

Æмбаргæ коммæгæс лæппу йæ дадайы фæдзæхст сæххæст кодта, стæй æвæстиатæй фæзылд хæдзармæ æмæ стыр аходæнмæ фæсарстой дыууæхуызы æдзæхх сæрдæйнагæй æфсæйнаг кусæнгæрзты: иу хуызæн — догъытæй, иннæ хуызæн — стад фиуæй, æмæ се ‘рдзон буар ирдæй разынд райсо-мы хурыскастыл.

— Ныр уал аходæны къæбæр бахæрæм, стæй дзаумæттæ бæрæг уагыл сæварæм уæлæндыгтыл дывæрсыгæй: иуæрдыгæй — æфсæйнагты, иннæрдыгæй — хъæдынты, — къухты æхсын-æвонгæй йæ армытæнтæ ацагъта лæг.

Аходæны хардзæн сын Болион ныллæг тымбыл фынгыл ног-дыгъд æхсыр хъæрмустæй хъæдын къусты хъæбæрхоры кæрдзынтимæ авардта, æмæ фæлмæн сæндæг хæрзадæн куыннæ бахордтаиккой!.. Райгонды хæринагтæ дæр куыстæгты цин æмæ фæллæйтты монцæй ахадгæ сты, цыфæнды кадавар куы вæййынц, уæддæр... Зæли æмæ Болион дæр æхсыры ссæстæй уæлдай аходæн нал скодтаиккой, бинонты иумæйаг фарнæн лæггадкæнгæйæ, æмæ фæсхæрд сæ куыстæгты уæлхъус балæу-уыдысты. Зæлинаæ зæхбын цæрæны дон бапырх кодта æмæ йæ бæрз уисойæ рамæрза, стæй сын мадимæ фыццаг — гуымбыл ахсинаг, уыйфæстæ — царвцæгъдинаг... Фæззыгон æхсыр бæрцæй къаддæр вæййы, фæлæ сойджындæрæй у ахадæн, æмæ цыхтæй, нæлхæйæ — бærкаддæр... Бærкадæн ирон фæрнджын хæдзары дыууæ хъомысы ис, иу — куысты, фæллоы бærкад, иннæ — уды бærкад. Гъемæ уды бærкадæй Бæрæзджы гыц-цыл бинонты астæу уæлдай фæзминагдæр фесты ныридæгæн Зæлинаæ æмæ Бола. Цыфæнды ма кусой хистæртæ, уæддæр сæ уæлхъус балæууын кæнынц чызг æмæ лæппуйы, сыхмахæн уæ къах дæр рогдæр у, уæ къух дæр, зæгъгæ. Хъæуæй искæдæм цæуинаг сты, уæддæр сын фыццаг хæрзæмбæлджытæ — лæппу æмæ чызг. Раст-равджы дон куы нуазой, уæддæр дзы фыццаг уыдонæн ацаходын кæнынц, стæй Доны зæдты ном ссарынц...

Ныр дæр фæсаходæн Болион æхсыры къæртайыл ахсæн-донæй хъæдын гыццыл къусæй æркæнын кодта Зæлинайæн,

стæй царвцæгъдæн мигæнæны раз балæууыдысты æмæ йæ бæрдыныл дæр фæхæцын кодта цæгъдынаæввонгæй... Диссаг у мады зæрдæ: æхсырыл ахсæн Зæлинаæ куына æркæна раздæр, уæд æрæгмæдæр бацахсы, стæй йæ цыхт кæрæдзиуыл нал фæныхæсы. Сæ царвы хъуыддаг дæр афтæ у: Зæлинаæ йæм бав-налдта раздæр, уæд æнцондæрæй фæвæййы цагъд...

Райгонды уæнгты ахаст рахатыдта Бæрæзг дæр йæ сидзæр бындармæ æмæ ныфсæвæрдæй йемæ архайы, лæмбынæг хъусы йæ ныхасмæ æмæ йæ куыдхуыздæрæй дæр афæрсы... Гъемæ, раст зæгъгæйæ, Бæрæзджы кадавар бинонтæм иугъæдоны куыст-уарзон æмæ хæларзæрдæйæ, коммæгæс æмæ лæмбынæг кæрæдзимæ хъусагæй фидæны стыр амонд кæсы...

— Æз дæм дæтдзынæн дзаумæттæ, æмæ сæ ды бынæтты æвæр сæргай, — бæстон æрбадти Бæрæзг ныллæг æртыкъахыг фæхсбандоныл гонварсы раз тæккæ тыргъы бахизæны. — Æфсæйнаг дзаумæттæ сты æртыгæйттæ æмæ сæ æвæрæм куыд-егъаудæрæй раздæрты. Уыдон уал дын дзагуыр сартытæ, — дæтты йæм сæ радыгай амонгæйæ: сæ цыргъытæ — бынырдæм, сæ хъæдтæ — уæлардæм.

— Дзагуыртæ сæ цæмæн хонæм? — фæрсы Бола.

— Цыргъырæм сты дзагуыр-тымбыл, æмæ уымæн. Къахгæйæ дæр тымбылæй æппарынц хъæдæрмæг, бырауæй зылды хуызæн. Дзоныгъы хъусты уæлдуан-æлхуый къуырда æрцауы фидардæрæн стырдæр дзагуыр сартæй къахт хуынчъыты. Бырау æмæ дзагуыр сарт сты æмсæр тымбыл къахæн, хуынкъгæнæн цыргъæгтæ.

— Бырауæй хуынкъ вæййынц къахдзоныгътæ, хосамайæн хъилтæ, халамæрзæны дæндæгтæ садзæн хуынчъытæ, — нымайы Бола, æмæ Бæрæзг райгонддæрæй дзуры, амоны:

— Дзаумæтты цыргъаг кæрæттæ цас бынырдæм æвæрдæй лæууой, уыйас æфснайддæр сты æмæ сæ цыргъ дæр нæ хæлы...

Бола куыд æвæры дзаумæттæ, афтæ фæрсы цымыдисагдæрæн пъæнæзы, æрдынджын хырхы æмæ духъы арæзтæй, стæй куысты уагæй, æмæ Бæрæзг бæстон амоны:

— Иу къорды дзаумайæн сæ нæмттæ дзурæг сты куысты уагыл, зæгъæм: халамæрзæн, хырх, лæгъзгæнæн, бырау. Халамæрзæнæй карсты хос æмбырд кæнæм, халгай мæрзæм, ссивæм. Хырхæй лыг кæнæм, хырхæм, дыууæрдæм ласгæйæ, исты хъæдæрмæг. Æрдынджын хырхæн ис синагæй конд бос,

æмæ уый фæрцы дыууæ фарсы æвдузæнтæ ивазынц æфсæйнаджы фæйнардæм, æрдыны куыд ивазы æрдынбос хуылфырдæм, афтæ. Лæгъзгæнæнæн дæр йе ‘фсæйнаг у цыргъ æмæ уый фæрцы лæгъз кæны хъæдæрмæгæй конд æрмæджы-дзаумайы буар. Бырау афтæ арæст у, æмæ хуынкъ кæны зилгæйæ, размæ быргæйæ. Иннæ къорды кусæндзаумæтты нæмттæ цы хуызы фæзындысты, уый зын равзарæн у махæн, æвæццæгæн, уымæн, æмæ тынг рагон сты, зæгъæм: фæрæт, сарт, дзæбуг, пъæнæз, духъ, хъæсдарæг...

— Нæ дзаумæтты рагондæрты чи сарæзтаид? — цымыдисæй фæрсы лæппу, æмæ зæронд лæг æхсызгонæй амонь:

— Уæлдай рагондæртæ сты Сафайы рæхыс — Къонайы рæхыс, дзæбуг æмæ хъæсдарæг, астæуарты дзедангар, цыппæрхъусыг æрхаг, æмæ кæй арæст уыдысты, уый нæ фыд дæр нæ хъуыды кодта. Иннæ дзаумæттæн сæ фылдæр конд уыдысты нæ фыды къухæй йæхи сæрмагонд куырдады.

— Хæцæнгæртæ та кæй конд сты?

— Фат æмæ æрдын, ерæдзыпп сты фыды конд, хъырмаджы та æхсаргардимæ æрхастон æз лæппуйы бонты ма дард балцæй, æмæ уыдоны дæр сыгъдæг кæнын хъæуы, — нылæг фæлмаст хъæлæсы уагæй дзурын райдыдта Бæрæзг куыдфæстагмæ рагон цаутæ зæрдыл даргæйæ. — Фыдæлтæ нын бæстагæй, фæзминагæй цы ныууагътой, уыдоныл ауæрдын хъæуы, фидæны хуыздæрмæ тыргæйæ. Рæдигæ цæмæйты кодтой, уыдон зонгæйæ, ныры царды уавæрты дур дурыл куынæ ‘вæрæм, хъæд хъæдыл куынæ ныхасæм бæстон, уæд цæттæтæ бирæ нæ лæууынц. Хæдзары, бинонты номæй æппæт хъæугæ кусæн æмæ хæцæнгæртæ алкæмæ нæ ваййы, фæлæ, сæйрагдæрæн цы хъæуы, уыдон сты ауæрдинаг. Адгур ацæуын худинаг нæу бахъуыды бон, фæлæ алцыппæт курæг цу, уæд иугæндзонны агадæй — дзырддаг æмæ койаг...

Æмбисбæттæм фæфснайдтой сæ хæдзары дзаумæттæ Бæрæзг æмæ Бола, стæй æхсызгон куыстæгты райгондæй сихор бахордтой æмæ фыццаг æндарæны фосæн сæ кæвдæстæм бæстон æркастысты, стæй мусы алыварс æрзылдысты, анымадтой найгæнинаг хорты макъуылты. Уырдыгæй нарæг къахвæндагыл цæхгæрмæ ныххызтысты куырæйтты донмæ æмæ бæстон фæнымадтой æхсæны куыройы бакæнинаг куыстæгтæ ауæзтæй хорæвгæнæн къутуйы гæркъæраджы онг, æмæ уыдоны

барæвдзæн хъæуы хицæнтæй сæрмагонд бонтæ, найгæнынæн та — бонтæ æмæ æхсæвтæ... Уыцы хъуыдытимæ балæууыдысты хъæубæсты æхсæны куырдадзы дуармæ. Нæудзар кæрт ын — гæзмæ полоси систимæ. Бахизæны иуырдыгæй багалæг уæрдоны гуыффæ æрхъуын цæлхытимæ, иннæрдыгæй — цæфхадсадзæн тæрх* бæхснаг æлвасæнтимæ. Уым фидар бастæй цыфæнды змæлаг тызмæг бæхæн дæр цæфхад ныссадзæн уыди бахъуыды заман. Бæрæзг ын лæдзæгæй йæ цæджындытæ радывай бахоста æмæ дзуры:

— Нырма фидар сты тулдз быцæутæ, æмæ æххæст куырдадзы уавæр мидæгæй дæр фенæм, кæддæра цас рæвдз у бахъуыды бонмæ, — фегом кодта дывæрсыгæй фæлахс хъæдæрмагæй конд бæзджын дуары æркъæугуыдыр, æмæ сæгдзыд агъуысты арыды тæф цыдæр æхсызгонæй Болайы улæфæнтыл сæмбæлд; уарзта сæхи сæгдзыд тохынайы хусысмаг цырен арты æхсидæнтимæ... Зæрдæмæ цыдæриддæр цæуы æхсызгоны уагыл, уыдоны фæзминаджы хъомысæй нымайын æмæ уарзын у рæстаг адæймаджы сæйрагдæр амонд.

Æрзылди куырдадзы къуымты Бæрæзг уыцы æнæ дзургæйæ. Дзаумæттыл куы йæ лæдзæг авæры старæгау, куы галиу къух, афтæмæй бæстон æркаст куырдадзы уавæрмæ, стæй уæрæхдæр æмæ бæрзонддæр хъæдын къуыдырыл æвæрд стыр хъæсдарæгыл йæ армытæппæн сабыргай рауагъта сæрфæгау æмæ дзуры:

— Куырдадзы æгуыст æмæ куыройы ривад сты хъæубæсты æгуыдзæгыл дзурæг куыдхистæрæй.

— Гъемæ, нæ разæгъды буц хистæр, ды цы зæгъай, уый мах ацы æмбырдæй бакæндыстæм! — нæргæ хъæлæсæй дзургæйæ йæ чъылдыммæ алæууыд Тæга æмбæлтты къордимæ.

— Кæнинæгтæ — дзæвгар, кæнæг сæ куы уа, уæд, — раздæхт сæм арфæгæнæгау Бæрæзг уыцы æхсызгонæй дзургæйæ. — Хъæубæстæн адæмы фæтк æмæ уагыл бирæ сты сæ фарны хæртæ-гæччытæ, æмæ уыдоны астæу бæрæгдæрæй зынынц æдде бакæсæгмæ хъæумæ бацæуæнтæ, донгуырон, æнцайæн æмæ æхсæны ныхас, стæй куырдадз... Сомыгондæй мæ нæ дзурын кæнут, кæстæртæ, фæлæ лæппуйы азты æддæйы бæстæтыл ауæдтытæ кодтон, æмæ адæмтæ алырæтты цæрынц кæм махæй

*Цæфхад сагътой бæхæн хъæдын фидар цæджындытæ астæу гæрзæй бæттæнтимæ, уый хуыдтой цæфхадсадзæн тæрх.

хуыздæр уавæрты, кæм та — æгуыздæгдæрты. Гъе, фæлæ уыцы алыхуызты цæрæг адæмтæй алкæмæн дæр ис йæхи дзыллон хуыз æмæ цæсгом, йæхи æвзаг æмæ æгъдæуттæ, йæхи цæстæнгас алыварсы æрдзмæ-дунемæ, йæхи куысты хуызтæ æмæ бæркæдтæ, йæхи дарæсы æмæ хæринаджы конд, йæхи уазæггады æмæ фынгæвæрдты хæрдзтæ, йæхи — стæй сæрмагонд дин-уырнына.

Ирон адæм сæ сыгъдæг армы фæллойæ кæнынц кувинæгтæ æмæ цæуынц уыдонимæ рухс кувæндæттæ, дзуæрттæм. Æппæт фыдбылызты раз тарстысты нæ фæрнджын фыдæлтæ къонайы зынг ахуыссынæй æмæ ардзæсты ныууазалæй. «Мæ зынг куыд ахуыссыд æмæ мæ арт куыд бауазал!» — дзырдта мæрдджыны æрхæндæгæй ирон дзыхуагджын хъарæггæнаг сылгоймаг марды уæлхъус... Гъемæ, мæ хуртæ, нæ къонаты ардзæстыты цæхæртæ цас нæ уадзæм ахуыссын, уыйбæрц нæ иумайаг куырдадзы цæхæрмæ дæр хъусдарын æмбæлы рæстæгæй-рæстæгмæ, науæд бахъуыды бон цыргъ кард дæр нæй, цыргъ фат дæр, иннæ кусæн æмæ хæцæнгæрзтыл куынауал дзурæм, уæд, — æрхоста куырдадзы дзæбугæй хъæсдарæг, æмæ йæм хъæубæсты лæггадхъом кæстæртæ æнæ уæлдай цуматæй февнæлдтой æхсæны куыстæгтæм: чи сæ хус æндзарæнтæй куынцгомы арт акодта, чи йыл æвзалытæ æркалдта, чи милдоны фарсмæ куырды кусæндзаумæтты сæргай æрæвæрдта. Дзæвгар фæкæсинаг, февналинаг хъуыддæгтæ и хъæубæсты куырдадзы æхсæнадон уавæры, æмæ куынцгомы арт куы сцырен, æвзалытыл цæхæры зынгтæ сырх тæлмытæй куы ферттывтой, уæд Бæрæзг дзуры дзуары бын лæууæгау:

— Фыдæлты фарн мæрдтæм нæ цæуы, зæгъгæ, ныхасæн баззад, æмæ уырнинаг у рæстыл дзурæг æмæ рæстæй цæрæг фæлтæртæн æрвылбоны куыстæгтæ кæнгæйæ, æхсæнадон уагыл барты хъахъхъæнгæйæ æмæ хæстæ фидгæйæ. Рагон у нæ куырдадз. Æз ын хъуыды кæнын æртæ фæлтæры дæргъы дæсны куырды æмæ æххуыстæнджыты-хъузæтты. Фæстаг дæсны куырдыл нымад уыдысты мæнæ мæ хæрæфырт Тæгайы фыд Гырым æмæ мæхи фыд Солæман. Уыдон конд-арæзт кусæн æмæ хæцæнгæрзтæ ис нырма канд нæхи хъæубæсты цæрджытæм нæ, фæлæ сыхаг хъæуты дæр, æмæ сæ дæсныад ныууагътой цæстуарзоны хæларæй кæстæртæн, фæлæ ацы фæстаг æртæ азы куырдадзты куысты хъомыс æмæ дæсныад фæцудыдтой комкоммæ нæхи æгуыздæгæй, аххосæй. Куыр

куырдыл ахуыр кæны, æмæ мæ карæнтæ сæ фæдыл нæ бафтыдтой æрмадзты дæсныйадыл кæстæрты фæлтæргай. Цыфæнды дугъон бæхыл дæр мæйыдæргъы саргъ æвæрд нал æрцыди барæджы къухæй, уæд фæцудыдта æмæ æнæ дзæвгар фæлтæрдæй дугъы уайынæн нал бæззы... Æрмадзты куысты уаг дæр афтæ у дæсныйады фæлтæрдæй: мæйы дæргъы куынæуал бавналай хъæды, дуры æмæ æфсæйнаджы мийæгтæм, уæддæр къухты арæхст къаддæр кæны... Гъемæ, мах иу хъæубæсты номæй бирæ æхсæны куыстæгтæ ныууагътам рохуаты. Алы куыстæн дæр зын ваййы йæ райдайæн, стæй иугъæдоны ныфсæвæрдæй хал халæн — æххуыс, тых тыхæн — быцæу. Иуы арæхстæй арæхст нæй, иуы æнарæхстæй — æнарæхст æхсæнадон уагыл. Æнарæхст хистæрæн арæхстджын кæстæртæ фæхъæуы уæлдай хъаруджындæрæй, æмæ иумæйагæй нæ дæсныйад бавзарæм, кæддæра æрмадзы фарнæй цас рæвдз у не 'хсæны куырдадз, — галиу къухæй куынцы хъæлуатыл æрхæцыд, рахизæй цæхæрхафæн райста, æмæ, куынцæй дымгæ куыд улæфы, афтæ æвзалытæ цырен артæй сырх зынг адардтой. Уæдмæ кæстæртæ æнæ уæлдай цумайæ сæ хистæры раз æрæвæрдтой артæ хуызы къаннæгдæр дзæбугтæ, дыууæ хуызы — бæлдатæ, стæй куырдадзы æртыскæн æмæ аркъау. Уыдонимæ гæзæмæ иувæрсыгæй хъæдын бæлæгъы — æвзалыдон, æмæ сыл зæронд лæг райгондæй цæст ахаста, стæй хъазæгау дзуры:

— Уыйбæрц дзаумæттæн ныр сæрæвæрæн — æфсæйнаджы гæппæл, — систа æртыскæнæй дæргъæццон тымбыл æфсæйнаг æмæ йæ цæхæры æрныуæрста цæхæрхафæнæй, афтæмæй кувы: — Уæларвы Куырдалæгон! Уæдæ нын рæстмæ фæкæн нæ армыконд! Нæ сæрдыгон куыстæгтæ бакодтам цыргъгарзæй. Нæ хорæрзад фæззыгон мусты найкæнын æввонгæй лæууы, æмæ арвæй зæххы астæу мах Хуыцауы разыйæ — дæ фæдзæхст! Хуымгæнæнты æмæ хосгæрдæнты цыргъисæнтæм сæ бæркæдтæ фæззæджы мустыл сæхи фæдзæхсынц, æмæ нын нæ армы æфтиæгтæй нæ удты бæркæдтæ фылдæр фæкæн! Фæззæджы къæсæрыл — цы куыройы æргъæсчъы æндон, цы — цæфхады къæпсырты сæрыд — ныфсæвæрдæй, æмæ нын нæ уынаффæтæ рæстмæ фæкæн арвæй зæххы астæу! — Цæхæр зынгæй фелвæста куынцгомы артдзæстæй тымбыл æфсæйнаджы уадздзаг æмæ йæ уæззаудæр дзæбугæй артæ цæфы æркодта артæ зылдæн, йæхæдæг Тæгамæ дзуры:

— Гырымы фырт, бæлда сис, æмæ мæ дыууæ цæфæн дæ иу цæф фæуæд рæстæмбæлæг, цалынмæ æфсæйнаг зынг у, уæдмæ.

— О, нæ буц хистæр, о! Куырда куырдыл ахуыр кæны, æфсæйнаг тæвдæй надæуы, æмæ тыхсгæ ма кæн: уыйбæрц кæстæртæй мах дæу æххуысхъуаг нæ ныууадздыстæм, æрмæст нын зæгъ, цы саразинаг дæ, уый, æмæ дæм лæмбынæгдæр байхъусæм, бакæсæм, — дыууæ къухæй хæцы Тæга уæззаудæр бæлдайы хъæдыл æрцæвынæввонгæй, æмæ Бæрæзг дызæрдыг-гæнæгау дзуры:

— Цæфхад саразын ис мæ зæрды, фæлæ ма сарæхсдзынæн: иуæй, кар йæ кæнонтæ бакодта, иннæмæй, дзæвгар рæстæг нæ бавнæлдтон куырдадзы куыстмæ, æмæ къухтæ хорзау нал тасынц... Афтæ гъе, гыццыл Бола! — армытæппæнæй ма фæхæцыд лæппуйы уæхскыл, афтæмæй йын фæдзæхсæгау амонь: — Царды хъæрмæ лæмбынæг хъусын хъæуы. Адæймаджы рæзты уаг фæлварæнтыл æвæрд у, æмæ кæм куынцы хъæлуатыл æрхæц æрдымын æввонгæй, кæм ардзæсты æвзалытæ æркал, кæм та къаннæгдæр дзæбугæй хъæсдарæг æрхой, кæддæра куыд рæсугъд зæлланг кæны..

Цæхæркалгæйæ æфсæйнаджы гæппæл хъæсдарæджы уæлæ æвæрдæй фæдфæдыл дыууæ цæфы æркæны Бæрæзг, Тæга та иу цæф, афтæмæй иу фарсырдæм гæзæмæ фæтæндæрæй цыппæрдигъæттæ фесты йæ кæрæттæ, æмæ зæронд лæг къахæгау фæрсы:

— Гырымы фырт, бæхы цæфхадæн цал къæпсыры и, загътай?

— Æртæ къæпсыры, æртæ, нæ буц хистæр!

— Иу — æмбисастæуæй, дыууæ та кæрæтты, нæ? — цæхæры йæ дыккаг æвæрд кæнгæйæ, æфсæйнаджы гæппæл æртыскæнæй бахоста, йæхæдæг Боламæ амонь: — Æрдым-ма уæдæ, лæггаг, куынц, кæддæра кæмæй цæуддæр стæм, — асарфта къухы уæлфадæй ныхы хид.

Дыккаг цагъдæн цæфхадаг æфсæйнагæн йæ къæпсыртæ джиппыуагъдау фæбæрæг сты æмæ уæлгоммæйæ æркъæлæт хъæсдарæджы уæлæ коммæгæс хæрзнад хыссæйау, æмæ та Бæрæзг Тæгайы фæрсы:

— Æмæ цæфхады дæндагуæтты фæбæрæгæн ныр цы хъæуы, загътай?

— Æфсæйнаг лыггæнæн æмæ хуынкъгæнæн дзаумæттæ, нæ фæрнджын хистæр! — æвæрдта йын йæ разы æндонæй конд

æфсæйнаг лыггæнæн æмæ хуынкъгæнæнтæ куырдадзы фæйнагыл.

Бæрæзг уæлдай райгондæй архайы, афтæмæй дзуры:

— Бæхы цæфхадæн — æхсæз зæгæлуаты уыцы иугуыраей, æмæ, сæфтæгыл æнгом сагъд куы ‘рцæуы, уæд дзæвгар лæууы æнæзмæлгæйæ. Иунæг зæгæл дзы куы фæуа уæгъдсагъд, уæддæр у змæлыны хос æмæ бæхы сæфтæг халæн.

— Бæхы цæфхæдтæ зындæр аразæн сты æви галы? — цымыдисæй агайынц ныхас кæстæртæ, æмæ Бæрæзг бахудагау кодта, стæй æмбисæндтæ хæсгæйæ бæстон амоны:

— Бæхы сæфтæг у æмдымбылæй иугуыр, æмæ йæ алы къахæн дæр хъæуы иугуыр цæфхад. Галы сæфтджытæ сты саджилæй дывæрсыг, æмæ йын аразын хъæуы дывæрсыг цæфхæдтæ æнæ уæлдай къæпсыртæй. Бæхæн — цыппар цæфхады иу сагъдæн, галæн — аст дывæрсыгæй, æмæ сæ саразынæн дæр хъæуы фылдæр рæстæг, сæ ныссадзынæн дæр. Алы галы цæфхадæн дæр ис дыууæ, æртæ зæгæлуаты.

— Галы цæфхæдтæм дæр æндон хæццæ кæны? — хъуыдыты аныгъуылдысты кæстæртæ, сæ хистæры æрмдзæфмæ бæстон кæсгæйæ.

— Дыууæ хуызы цæфхæдтæм дæр хæццæ кæны æндон, фæлæ æфсæйнаджыхæд бæрæг у куынцгомы артдзæсты, стæй хъæсдарæгыл хойгæйæ, нæмгæйæ. Æфсæйнаг æгæр сыгъдæй лæмæгъ кæны, æгæр уазалæй хойгæйæ мæнг цъар æвæры. Иугæр арæзт æрцыд æмæ лæгъзæй йæ хуыз равдыста, уæд сæринаг у æвзалыдоны хайгай. Уыцы иу æппæрст куы ныккæнай тæвд æфсæйнаджы уазал сæрæны, уæд кæнæ æмхуызон сæртæгæй æгæр хъæбæр рауайдзæни, кæнæ æгæр фæлмæн. Уыйадыл сæрынаг, æндон æвæрынаг хъæуы стыр дæсныиад. Нæ цæфхад, зæгъæм, арæзт фæци, уæд милдоны сæринаг у гæзæмæ тæвдæй хайгай: фыццаг тулæм уазал сæрæны къæпсыртæ, стæй къæлæтгæрæттæ, — сфыццагау кодта тæвд цæфхадæй милдон æртæ тылдæн, стæй цæфхад уæлгоммæйæ хъæсдарæгыл æрæвæрдта аркъауæй, æмæ зæлангæй азæлыд йе ‘ндон хъæр...

Æхсæны ныхасы агайæн, разæнгардгæнæн мадзæлттæ бирæ сты алыхуызы хъуыдыгæнæг адæмæн, фæлæ сæ иу фæндонмæ, иу нысанмæ æркæны иумæйаг фарны хъæр кæм куырыхон хистæрты хæрзаудæнæй, кæм та æмбаргæ кæстæрты коммæгæсæй. Иумæйаг зондахасты ныфс æмæ хъомысæй тырныдтой ирон

адæмы фæлтæртæ цыфæнды фыдуавæрты дæр фидæны хуыздæрмæ. Иумæйаг фарны нымдæй фæзминаг уыдысты ирон хистæртæ сæ кæстæртæн. Иумæйаг фарны хъæлæсæй сидтысты ирон фæлтæртæ кæрæдзимæ бахъуыды бонты. Райгуырæн уæзæджы тавсæй хъарм кодтой æнусты дæргъы дурæй амад бæстыхæйттæ. Райгуырæн уæзæг æмæ фыды къона басгуыхтысты Хуыцауы динылхæст ирон дзыллæтæн æрдхæрæны æмæ сомыгæнæны уæлмонцдæр, сыгъдæгдæр бынæттæ. Арвæй зæххы астæу сын рухсы æмæ хъармы, тых æмæ ныфсы, зонд æмæ æрхъуыдыйы хуыздæр нысæнттæ-нæмттæ уыдысты стыр нымæдæй Хур æмæ Мæй, астæуарт æмæ Сафайы рæхыс, Бынатыхицау æмæ Сæрызæд, Фæндагсар Уастырджи æмæ Мадизæн, Бонвæрнон æмæ Изæрвæрнон, Хоры Уацилла æмæ Фосы Фæлвæра, Мыкалгабыр æмæ Куырдалæгон, зæдтæ æмæ дауджытæ. Уыдоны нæмттæ аргæйæ, ирон куырдадзтæй хъуыст дзæбуг æмæ хъæсарæджы зæлланг.

Комæй-коммæ, æфцæгæй æфцæгмæ, хъæуæй хъæумæ цæугæйæ ирон фæндаггæттæ æвæрдтой мысайнæгтæ куырдадзты конд æфсæйнаг дзаумæтты сæстытæ уæлдай хуыздæрæн, æмæ Бæрæзг, ивгъуыд азты царды рæстаг хъæрæн æвдисæны лæууæгау, куырдадзы къуымтæм амоны, афтæмæй хатдзæгтæ скодта:

— Нæ куырдадз цæмæйты рæвдз у, уый уынæм, æмæ æнæ уæлдай æмгъуыдтæй бахынцинаг сты йæ хъуæгтæ æфсæйнаджы гæппæлæй æвзалымæ. Сæйрагæн агъуыст у базилинаг, стæй куысты æрмæгимæ кусæндзаумæттæм хъæуы бæстон æркæсын. Артагæн — мæстæгдæр сугтæ тæрс æмæ тæгæрæй, тулдз æмæ кæрзæй, фатхъæд æмæ уисхъæдæй, æхсæлы æмæ фугæйæ, — фæнымадта хъæбæрдæр хъæды хуызты, æмæ цымыдисæй фæрсынц кæстæртæ:

— Цæмæн баззад æмбисондæн ныхас, æвзæр куырдагæн йе ‘взалы дæр — йæхицæй, зæгъгæ?

— Уымæн баззад, æмæ куырды куыстæн ис æхсæнадон ахаст: иуæй, у уæззау куыст, иннæмæй та — бæрнон, æмæ цы саразы, уый свæййы æргом дзырдагæй койаг кæм фæзминагæй, кæм та фауинагæй. Гъемæ, кæстæртæ, фæрсын хорз у. Алы фарстæн дæр ис дыууæ кæроны, æмæ уæ фарстамæ æндæр æмбисонд зæрдыл æрлæууыд: «Дæхионай, æфтиагæй — дæ бон хорз», — зæгъгæ... Зындгонддæр, дæсныдæр куырдтæм адæм хастой

сæхи æрмæг æмæ æвзалы. Алы æфсæйнагæй хорз кард нæ сараздзынæ, стæй фæлмæн хъæды æвзалыйæ дæр æндонæн фæг стæвдгæнæн нæй, æмæ куыдфæндыйы кæндтытæй дзаума нæ рæстмæ кæны. Æвзæр куырдамæ хорз æфсæйнаг дæр ничи хаста зонгæ-зонын æмæ æвзалы дæр, æмæ баззад фауинаджы ныхасæн. «Æвзæр куырдæн йе ‘взалы — йæхицæй», зæгъгæ.

Армы дæсныадимæ æхсæны куырдадзæн хъуыди æрмæг дур æмæ хъæдæй, æфсæйнаг æмæ æвзалыйæ, чъыр æмæ æлыгæй. Хъæдæрмæг кодтой фæззæг сыфтæр згъæлын афон. Фæззыгон конд хъæдæрмæджы нымадтой фидардæрæй лæууæндæрыл: фылдæр лæууыд, рæмпæг ыл нæ хæцыд...

ХЪАЗУАТЫ ЕРЫСТÆ

Дугъы уадысты хъæуæй хъæумæ, комæй коммæйы фæндæгтыл, цы хуызы бадзырдтаиккой, уыцы домæнтæм кæсгæйæ, фæлæ дзы бирæ фæзилæнтæ уыди. Иуæй, алы бонджын-хъæздыг нæ уагъта дугъ цины æмæ зианы фæдыл, иннæмæй, зындгонддæр барджытæ лæвæртты тыххæй алкæй дугъы цæуын сæ сæрмæ нæ хастой. Ахæм цæстæй кастысты рæстаг ирон адæм, сæ номдзыддæр хъæбатыртыл кады зарджытæ кæнгæйæ. Фыдгæнды фыдлæгтыл кады зарджытæ нæ кодтой, цыфæнды бонджын æмæ тыхджынаæй сæхи куы равдыстаиккой, уæддæр...

Æмткæй ерысы хъæзтытæ уыдысты дзæвгар, алы хъæуты æмæ кæмтты æхсæнадон домæнтæн дзуапп дæтгæйæ, æрдзон уавæрты афæдзы афонтæм комкоммæ амонгæйæ, куысты хуызтыл дзургæйæ, кары арæнтæ нымайгæйæ, бынат æмæ афон хатгæйæ. Алы хъазты хуызæн дæр — йæхи уаг æмæ фæтк, бынат æмæ афон, бæрц æмæ нымд.

Хохæй быдырмæ адæмы мысинагты базадысты стырæр хъазæн фæзты нæмттæ. Уыдонæй иу уыд Зилахары фæз. Уым ерысы-хъазуаты фæткыл алы хъæзтытæ кодтой æртæ Нарты фæсивæд. Сæрмагонд хъазæн фæзтæ уыди хицæн кæмтты æмæ хъæуты цæгатай хуссармæ, æмæ алы хъазты хуызæн дæр æвдисæны дардтой æрдзон рæстад, Хуыцауы рæстад. Тымбыл фынджы æртæ къахау, хъазты мидис æнцад куысты, ахуыры æмæ уырнынады канонтыл-бындуртыл. Дзыллон рæстады уагыл хъазынмæ чи нæ арæхсти, уый уырнынады домæнтæн дæр дзуапп нæ лæвæрдта.

Хъæзтытæ дих кодтой афæдзы афонтыл, куыстæгтæ æмæ бæрæгбæттæ куыд дихтæ кодтой, афтæ. Уыйадыл уыди сæрмагондæй сæрдыгон æмæ зымæгон, фæззыгон æмæ уалдзыгон хъæзтытæ куыд нæлгоймæгтæн, афтæ сылгоймæгтæн дæр. Æфсармы, кары мидисы уагыл уыди хицæн хъæзтытæ сылгоймæгтæ æмæ нæлгоймæгтæн.

Æнæ хъазæн фæзæй хæхты уынгæг кæмтты дæр хъæуæн уæвæн нæ уыди, фæлæ куыдфæстагмæ байрох сты сæ хъæзтыты хуызтимæ тызмæг царды уавæрты, ахæсты. Æрхæццæ ма сты иугай фæзтæ дзуæртты бынты: Туалгомæ — Поты æмæ Кæсæбийы фæзтæ, Хуссар Иры — Леты æмæ Рагъыдзуары фæзтæ. Ставд нымадæй нæлгоймæгтæ хъазыдысты хъулæй, селайæ, хъæл æмæ лæдзæгæй, икъайæ, дзæрийæ, леккойæ, хъæбысæйхæцынæй, дурисын æмæ дурæппарынæй, фат æмæ æрдынæй, нæухæрджытæй, мысанмæ æхсынтæй, дугъы уайынтæй, нымайджытæй, базон-базонтæй, кафынтæй, зарынтæй, фæндырæй цæгъдынæй, диссæгтæ æмæ æмбисæндтæ дзурынæй, аргъæуттæ æмæ таурæгътæ кæнынæй. Сылгоймæгтæн дæр уыди сæрмагонд хъæзтытæ хъазуаты-ерысы фæткыл. Хъазыдысты базон-базонтæй, уыци-уыцитæй, гуылтæ кæнынæй, тыччытæй, уайсадынтæй, гыкъынатæй, æмбæхсджытæй, кафын æмæ зарынæй, тынуафджытæ æмæ тынуæрдджытæй. Рæзгæ чызджыты хъæзтытæн уыди фылдæр хъомыладон ахаст, хистæрты бæллиццаг миниуджыты фæзмгæйæ. Сæ хъазæнтæн-гыкъынатæн фæлыст кæрдын æмæ хуыйын, хуыссæнтæ æфснайын æмæ авдæн бæттын, хæринаг кæнын æмæ бирæ æндæр рæвдауæн митæ, мадæлты фæзмгæйæ... Ерысты хъæзтыты уагыл дæсаздзыд чызджытæ сылгоймаджы æфсармы — æгъдауы домæнтæ зыдтой, дæсаздзыд лæппутæ — нæлгоймаджы иугъæдоны уæздан æмæ нымдæй. Кæй зæгъын æй хъæуы, туг хæссы, мыггаг зоны, садзгæ зондæй зонд нæй, кæнгæ митæй — кад, æмæ алы сывæллонæн фæзминагдæр миниуджытыл сахуыр кæнæн нæй. Уыцы æрдзон уавæртæ хынцгæйæ ерысы хъæзтытæн уæлдай ахадæндæр уыди сæ фæзминаг хъомыс æхсæнадон фарнæй... Ирон æхсæнады хъусдард æмæ хъомысæй хъомылгонд цыдысты рæзгæ фæлтæртæ фыдæй фыртмæ... Алы хæдзары æгъдау дæр уынгмæ хаста сывæллон йæ къахыл ауайынæй фæстæмæ. Хæдзары фæтк йæ бинонтæ хастой уынгмæ, уырдыгæй хæццæ кодта æхсæны ныхасмæ. Æхсæны ныхасæй хъæубæсты æхсæнадон

хъæлæс хъуысти сыхбæстыл, хъæубæстыл, комбæстыл, æмæ ахæм æхсæнадон уавæрты нæдæр фыдгæнæг сусæг кодта, нæдæр хæрзгæнæг...

Афæдз дыууæ хатты æмбырд кодтой иумæйаг ерыстæм хицæн кæмтты цæрджытæ: иуæн — уалдзæджы цъæхыл, комуадзæны фæстæ хуыцаубоны, иннæмæн фæззæг ичъынайы майы æмбисы. Дыууæ афоны дæр боныхъæд хаста хъармдæрæй ирд, æмæ уыцы æрдзон уавæр кæмтты цæрджыты тынгдæр разæнгард кодта.

Алы кæмтты лæппу фæсивæд дæр каргай-фæлтæргай змæлын æмæ кусын хъуаг нæ уыдысты хæххон царды къуындæг уавæрты, фæлæ куыстæгтимæ бæллиццаджы хъæзтытæй цух нæ задысты сæрдæй-зымæгæй, хурæй-къæвдайæ уынгты æмæ фæзты, тъæпæнсæр уæлхæдзæртты æмæ сæнарбын скъæтты, сæрвæтты æмæ халсартонæнты...

Фæснайгæнæнты Уæхскауы хъæубæстæ бæрæгбонхуызæй йæхи равдыста райсомы зылдыты æмæ аходæны хæрды фæстæ. Æхсæвы гæзæмæ сыгвæдæй хъарм фæлмæн къæвда рауарыд, æмæ фæсаходæны хуры тынтæм комбæстæ æртæхдзæстæй цæхæртæ калы дæлæуæзты, бæрзонд рæгътыл та узал халас урсæй сæрттывтæ. Хæхбæсты бардуаг комæйкургæ райдзаст хурбон скодта, æмæ хæххон адæм райгондæй акастысты сæ хъазæн фæзтæм. Фыййæуттæ фосы дзугты афоныл аздæхтой хизæнтæм, фæлæ сæ хъазæнфæзтæм æввахсдæрæй кæсыны бæллиццæй уромынц хъæумæ хæстæгдæр сæрвæтты...

Бæрæгбонæ фæтчыгъæдæн æппæты разæй Уациллаы нæудзар къуыбырыл алаууыдысты Уæхскауы хъæубæсты уынаффæйы хистæртæ. Сæ уæлæ сæрæй къæхмæ — ирон дæрдджын æмпызытытæ фæлыст. Сæ нарæг астауыл мæскуы гæрзæй конд æвзистарæзт рæттæ дзуарæвæрдæй æнгом хæцынц саукаæрддзæм даргъ хъаматыл. Хурæргомай дзуары раз балæуыдысты, систой сæ худтæ, ссардтой Хуыцауы разыйæ кувæндоны ном, стæй æдзынæг акастысты уæлкъуыбырæй хъæубæсты цæрæццаг змæлдмæ... Рагагъоммæ куыд бауынаффæ кодтой хитæртæ хъæуы иумæйаг ныхасы, афтæ ерысты архайæг фæсивæд каргай цыдысты нысангонд бынæттæм. Алы сыхæй дæр — æртæ барæджы, хъæбысæйхæцæджы, фистæгæй дугъы уайæджы, дурæппарæджы æмæ иннæ хуызы хъæзтыты арæхстджындæр архайджытæ...

Æхсæнадон царды уавæрты алы фæлтæрмæ дæр ваййы йæ кары аккаг хъуыдытæ, бæллицтæ. Хистæр фæлтæры уаг æмæ æгъдау ваййы фæзминаг кæстæртæн, рæстыл дзургæйæ æмæ рæстæй цæргæйæ, фæлæ кæстæрты уаг æмæ æгъдау та кæнынц хистæрты дывæр хæсджындæр, уымæн æмæ рæзгæтæ сонтæй рæдиагдæр сты. Уыцы æрдзон уавæры алы кары кæстæртæн дæр фæхъæуы сæхи æмгар разамонæг. Æмгар разамонджыты хъусдардæй балæууыдысты Уациллайы нæудзар къуыппыл Уæхскауы фæсивæд дæр къордгай кæрæдзийы фарсмæ гæзæмæ дæрддзæфтæй æмæ æнæ уæлдай митæй æнхъæлмæ кастысты хъазты фидиуæджы бардзырдмæ.

Бæрæгбоны фидиуæгæн рагагъоммæ снысан кодтой хъæубæсты хистæртæ Бæрæзджы хæрæфырт Тæгайы. Уый сидæн уадындзимæ ерысонты раз балæууыд æмæ хъазты фæтчы уаг цыбырæй бамбарын кодта:

— Хъазты хуызтæ фæдфæдыл цæудзысты радывай, æмæ цы къорды рад уа, уымæ иннæтæн æмбæлы лæмбынæг кæсын æмæ хъусын, цæмæй раст бахынцæм ерысты фæзминаг æмæ фауинаг миниуджытæ. Алкæмæн дæр хæс у йæхи æгъдауыл дарын, хъазты уаг раст æххæст кæнын æнæ уæлдай фæлынд митæй. Хъазгæйæ уæхи дæр бахъахъхъæнут цæвынтæй, риссынтæй æмæ йе ‘мхъазджыты дæр, — стæй фæнымадта хъæзтыты сæйрагдæр хуызтæ. Уый фæстæ загъта: — Дугъон бæхтыл сæргътæ барæй нæ сæвæрдтам. Сæ рад куы ахицæн уа, уæд æфтаугæтæ сисдзыстæм, дзылæрттæ феппардзыстæм, æмæ сæрвæты хиздзысты хибарæй, æнæ хъыгдардæй. Дугъы уайджытæн арæнтæ зындгонд сты, æмæ иу арæнæй иннæ арæнмæ лæгъзвæндæгтæ нæй. Уыйадыл ныууайæнты, багæпгæнæнты бæхтæм уæлдай хуыздæр хъус дарын хъæуы барджытæн, науæд фæкæлын дæр зоны уæгъдибары уадæй бæх... Гъемæ, Хуыцауы разыйæ нæ фæндтæ — рæстмæ, Фæндагсары Уастырджи — нæ фæдзæхсæг! — радта фыццаг бар барджытæн, æмæ уадындзы зæлтæ фæдисмæ сидæгау азæлдысты комы хъæлæсы. Уадындзы хъæрмæ барджытæ сæ рады бынатæй фезмæлыдысты æцæг дугъætтау, фæлæ дзы иумæ дæр ехс нæй, афтæмæй тындзынц æмхуызонæй нысанмæ. Æнæ саргъæй бæхылбадæг лæгæн æгъдаумæ гæсгæ ехс хæссын кадыл дзурæг нæу, æмæ уыцы иумæйаг фæтк цумахъом лæппутæ дæр æмбæрстой, æндæр цæй дугъætты хæстæ æххæст кæнынхъом уыдысты авдаздзыдæй

фæстæмæ? Авдазыккон лæппутæ дугъон бæхтыл бадтысты рогдæрæн æмæ бирæ хæттыты æмбылдтой карджындæр, дæсныдæр барджыты...

Бæтæджы иунæг бындар Болайæн иннæ дугъатты астæу цы — йæхи къаддæр, цы — йæ бæхы! Фæлæ уыцы æргом хъуæгты хыгъд у хъæубæсты хистæры хæдзарæй минæвар æхсæны ерыстæм, æмæ йæ хæстæ сты дзæвгар фылдæр: иуæй, бады йæ мадырвадæлты лæвар байрагыл, иннæмæй, у йæ зæронд дадайы хуыздæр ныфсæвæрæн, æмæ æгуыздæгæй йæхи куы равдиса, уæд ын æй йæхицæй кæстæртæ дæр селайæ хъызгæйæ цæстмæ дардзысты! Уыцы хъуыдытимæ йæ хъустыл уадысты дадайы ныхæстæ: «Бæх дзурын цас нæ зоны, уыйбæрц хуыздæр æмбары фæлмæн ныхас, зæрдиаг рæвдыд, æмæ йе ‘ууæнчы цу дæ байрагæн! Цы уарзы æмæ цы нæ уарзы, уыдæттæ зонгæйæ архай йемæ хæрзаудæнæй, цæстуарзонæй...»

Болайы фæстæ дыккаг бынат бацахстой æртæ барæгæй æмæ æмбисондæн хæссинаг, диссагæн дзуринаг уыздæни се ‘рхъуыды: арæныл æмхуызонæй бæхтæ дзыхълæуд фæкодтой, æрхызтысты зæхмæ æмæ Болайы сæ уæлныхты систой, уæлахизы тырысайау... Гъемæ дыууæ хорзы æрцыд уыдоны æрхъуыдыйæ хъæубæстыл: æмхуызонæй нымдзæгъд кодтой...

Иннæ хъæзтыты хуызтæн сæ авнæлд арæнтæй æддæдæр нæ хызти æмæ цæстуынгæйæ зындысты æргом рæдыдтæ-къуыхцытæ. Фæлæ сын растæй, зылынæй аккаг аргъ скæнын хъуыди æхсæны хæрзаудæны ныхасæй, æмæ Тæга, хатыр курæгау, дзуры тæрхоны лæгтæм:

— Хъæубæсты фæрнджын хистæртæ, фарн уæм бадзурæд! Фæлæ уæ хъуыдытæ куы зæгъиккат нæ абоны хъæзтыты тыххæй, уый нæ зæрдиагæй фæнды.

— Уе ‘рхъуыды амондимæ æмвæнд фæуæд, нæ фидæны æнхæлцаутæ! — акуывта сæрæй Бæрæзг фæсивæдæн. — Уæ абоны æрбамбырдæй бæрæг у хъæубæсты æхсæнадон хъомысы цæсгом, æмæ æмхуызон арфæгонд фæут Хуыцауæй дæр æмæ комбæсты адæмæй дæр! Цас æхсызгонæй уæм фæкастыстæм, уыйбæрц хæртæ фенут уæ дарддæры цардвæндагыл! Æмткæй нывил рауадысты хъæзтытæ. Кæм — бæрæг аивдæрæй, кæм та — гæзæмæ къуыхцытимæ. Гъемæ, æнтыстытæ æмæ къуыхцытæ иумæ хынцгæйæ, уæхиуыл дæр ма феввæрсут æгæр сæрбæрзондæй, хæлæджы цæстæй дæр ма бакæсут арæхст-

джындæртæм, афтæмæй уын тæхудиаджы хос фæуæнт разга-
дæрты æнтыстытæ! Хуыздæр чи арæхсти, уыдоны нæ фæны-
майдзыстæм, фæлæ арфæйы аккаг сты, æмæ сын куывдты, чын-
дзæхсæвты иумæйаг иуазæнтæ авæрдзыстæм. Уæдмæ та ар-
хайын хъæуы æппæт хъæзтыты дæсныйады фæхуыздæрыл, цас
амал и, уымæй. Сæйрагдæрæн иугъæдоны рæстаудæн æмæ
цæстуарзонæй — кæрæдзийы хъæрмæ хъусын, кæрæдзийы
æмбарын, иу хъæубæсты фæсивæдæн куыд æмбæлы, афтæ.
Цæттæ барæгæй дæр ничи райгуыры æмæ æрмадзы дæсныйæ
дæр, Рæзгæбонты чи цæмæ хуыздæр фæцарæхсы, чи цæмæ,
æмæ алы дæсныйад дæр хуыздæрæй хуыздæргæнгæ цæуы
фæллойы цин æмæ райгонд куысты монцæй. Куысты
фæлтæрддзинад æмæ æрмадзты дæсныйадыл хъæуы æфта-
уын ног хæртæ азæй-азмæ, рæстæгæй-рæстæгмæ, æнтыстытæ
æмæ къуыхцытæ бæстон хынцгæйæ.

Бæрæзджы иумæйаг хатдзæгтæм иннæ тæрхоны лæгтæ
фæбæлвырддæр кодтой ерысы хъæзтыты фæзминаг æмæ фа-
уинаг цаутæ.

Фæссихæрттæм лæмбынг фæхъуыстой Уæхскауы хъæубæс-
ты фæсивæд тæрхоны лæгты ныхæстæм, стæй фидиуæджы
уадындзы хъæрмæ къордагй фæпырх сты.

ЦУАНÆТТЫ БАРДУАГ

Нæ фыдæлтæ зæххы æмæ фосы куыстытæ куыд зæрдиагæй,
арæхстджынæй кодтой, афтæ бæллиццаг сын уыди цуаны цæ-
уын дæр. Уыцы райгонды, æхсызгоны уагыл цуан кæнынæн баз-
зад æхсæнадон ахаст. Дины, уырнынады канонтæн дзуапп
дæтгæйæ, ирон хæдзары фосæн бардуаг уыди Фосы Фæлвæра,
тыллæджы мыггæгтæн — Хоры Уацилла, сырдты хуызтæн —
Æфсати. Фосы хуызæн сырдтæ дæр сты мыггаггай: иутæ —
сæфтæгджынтæ æмæ цæрынц зайæгхæлттæй, иннæтæ —
дзæмбыджынтæ æмæ сæ фылдæр сты тугдзыхтæ, иннæ
цæрæгойты фыдæй цæргæйæ. Æрдзон уагыл ирон рæстаг адæм
æппæт хæдзарон æмæ сырдтон мæргъты дæр нымадтой туг-
дзыхтыл, иннæ цæрæгойты фыдхортыл, æмæ уыцы уагыл нæ
бæззыди сæ фыдызгъæл кувинагæн ирон фынгæвæрды Хуыцау
æмæ зæдты-дуæгты номыл...

Ирон адæмæн фыдæлтæй баззад цуан кæнын сырдтыл дыууæ

уагыл: иуән, Æфсатийы разыйæ-фæндонæй цыдысты сæфтагджынты марынмæ æмæ сæ фыдызгъæлы физонджытæй ардтой сæ бардуаджы ном, иннæмæн, мардтой дзæмбыджын сырды, фæлæ сæ фыдызгъæлы физонджытæ нæ бæззыдысты кувынæн. Сæфтагджынты астæу хуы æмæ бæхы фыдæй дæр нæ куывтой. Дзæмбыджынтæй арсы фыд фыцын райдыдтой фæстагмæ, фæлæ сын кувинагæн нæ бæззыд, уымæн æмæ иннæ царæгойты фыд хордта æмбыдæй...

Иугæр Æфсатийы нымадтой нæ фыдæлтæ сырды бардуагыл, уæд уыдоныл цуангæнæг лæгæн дæр уыди бардуаг Æфсати цуаны æгъдауыл, фæткыл цæугæйæ. Алы фатæй æмæ хъырмагæй æхсæг лæгæн Æфсати сырды нæ лæвæрдта фæткыл, æгъдауыл. Цуаны алчидæр ацыдаид, фæлæ цуаны амонд алкæй нæ уыди. Æрдзон фæлгæтты æвæрдæй цуан кæнынæн алы рæстæг æмæ афон нæ бæззыдысты. Сырдтæн уыди бæрæг афæттæ куырмæ стæммæ цуанæн фæззæг, цот кæнынæн — уалдзæг, æмæ уыцы афæтты бæстон хынцыдтой рæстаг цуанæттæ. Уыйадыл нæдæр фæззæг, нæдæр уалдзæг уыди бар цуанонæн тæрæнгæнæг куырты æмæ зæдтаг мадæлты марынæн куыдфæндыйæ, æнæ Æфсатийы фæндонæй. Æгъатыры фыдæх æмæ хиуарзонæй сырды чи мардта æмæ цагъта, уыдон та фæндаграст нæ кодтой, æвыдæй нæ задысты... Дзæвгар мысинæгтæ баззад цуанæтты тыххæй Ирыстоны алы кæмтты кæм иугъæдоны бæллиццаг æмæ фæзминаг цаутимæ, кæм та фауинаг æууæлтимæ. Дæсныдæр цуанæтты нæмттæ ардтой фæлтæртæ куывды æмæ чындзæхсæвты заман æмбисæндтæ хæсгæйæ, таурæгътæ дзургæйæ.

Амæндтæ бирæ уыдысты ирон царды æмæ сæйрагдæртимæ æмдзу кодта цуаны цæуыны амонд дæр. Цуаны цæугæйæ ардтой Фæндагсар Уастырджи æмæ Æфсатийы ном. Сырджындæр бынæттæм дзырдтой сæрмагонд нæмттæй. Иу хуызы сырдатæн царæн-хатæн бынæттæ уыдысты кæмтты тархъæдтæ, æрдузтæ æмæ атагъатæ куыдбынмæты, ныллæгдæрты, иннæ хуызы сырдатæн та — куыдуæлæмæ рæгътæ æмæ уæлхох хизæнтæ. Сагтæ æмæ сæгуыттæн дæлвæзтæ — сæ хæтæнтæ. Сычъитæ æмæ дзæбидыртæн — бæрзонд хæхтæ. Æрдзон уавæрты къордтæ-дихтæ кодтой сырдатæ мыггаггай, æмæ сæ номыл баззадысты бæстывæрды хицæн хуызтæ: Сагты ком (Саггом), Сæгуытты суадон, Сычъиты сдæрæн, Арсбадæн саухъæд, Дзæбидыртты рындз.

Цуаны дæр цыдысты, алы хуызты сырды нæмттæм ком-коммæ амонгæйæ: дзæбидырдуаны, арсдуаны, сычъидзуаны, сæгуытдуаны, тæрхъусдуаны. Бæстыварды уавæртæ ком-коммæ амыдтой цуаны зынтæ æмæ æнцонтæм, мадзæлттæ æмæ гæнæнтæм. Хæхты цуан кæнынæн уыди æндæр мадзæлттæ, хъæды цуанæн — æндæр дзæвгар хицæн фæзилæнтимæ. Хъæды цуанæттæ дардтой цуанон куыйтæ скъæрынæн. Скъæрæг скъæрдта сырды, разыбаджытæ æхстой. Хæхты цуанæттæй дæр уыди рындзыл баджытæ æмæ скъæрджытæ, фæлæ бынтон æндæр уавæрты: иуæй, сычъитæ æмæ дзæбидыртæ тынг хатынц тæфæй, æмæ дымгæ хæхты кæд чердæм зилы, уый зын базонæн у, иннæмæй, ис алы сырды къордæн дæр хъахъхъанæг куыр, æмæ тæссаг уавæры кæд фехситт кæндзæни йæ къордыл, уый бæрæг нæй. Ахæм æрдзон уавæрты цуанон рæвдз куынæ лæууа фехсынмæ, уæд тарст сырды уыцы рæвдзæй лидзы æнæраны бæрзондмæ...

Уæхскауы цуанæттæн сæ хистæр — Бæрæзг, зындгонд у сыхаг кæмтты дæсныдæр фатæхсджытæн, фæлæ фæстаг æртæ азы йæ къухмæ гæрзтæ нал райста фехсыны уагыл, стæй хæхтыл дæр нал ауади фистæгæй, æмæ, иуæй, зæнгты тых фæлæмæгъ, иннæмæй, цæстырухс фæцудыдта. Уыйадыл цæуы хистæры кадæн разæй æмæ амоны бæстыварды æууæлтæ, боныхъæды бæрæггæнæнтæ, сырды æмæ мæргъты миниуджытæ... Дыккаг хистæр — Тæга, фæлтæрд цуанон. Сыгъдæгæй дары йæ фыды гæрзтæ. Æртыккаг хистæр — Арæхъдзау, Тæгайы каис. Бæллиццаг у конд æмæ уындæй, фæзминаг — балæггадæй. Фат æмæ ‘рдынæй нысан фехсынмæ — рæстдзæф, фæлæ дзæбидырдуаны нæма ауади æмæ, бæрзонд хæхты куыд йæхи равдисдзæни, уый бæрæг нæй. Дыууæ кæстæры — Хъази æмæ Мæндзи æмхæрæфырттæ. Бацыдысты сæ тæккæ усгуры кары æмхуызон æгъдауджын æмæ куыстуарзонæй, лæггадхъом æмæ кæстæриуæгæй. Кусæнгæрзтимæ цас зæрдиагæй архайынц, хæцæнгæрзтимæ дæр афтæ, æмæ сæ бафæндыд хъæубæсты зындгонддæр цуанæтты арæхстмæ бакæсын...

Райсомы хурыскастмæ нысангонд рындзмæ схызтысты æмæ айнæджы уæлтау нæууыл фæрсæй-фæрстæм бæстон æрбадтысты... Иу диссаг у хурыскастыл цъитиджын хæхтæм бынæй уæлæмæ фæлгæсын, дыууæ диссаджы та хохы сæрæй бынмæ арф кæмттыл фæлгæсын. Хур хохæй хохмæ тынтæ нывæнды

æмæ рухсæй аууæтты астæу æрдзæхуызтæй бæстывæрды сурæттæ сисынц. Райсомы хурытынтæ уæле бынмæ тындзынц хæхты фæхстыл, изæры хуры тынтæ та тындзынц бынæй уæлæмæ, æмæ уыдоны ахастыл æфтыд сты æрдзон хæрзтæ зайæгойæ цæраёгомæ. Сырдæй, маргъæй райсомы хуры тынтæм бынæй уæлæмæ хизгæ цæуынц, изæры хуры тынтæм — уæле бынмæ, æмæ уыцы æрдзон уагыл цуанæттæ рындзтыл æрбадынц сæ уæлæмæ æмæ дæлæмæ цæуæнты. Æрдзон хуызивæнтæ чи нæ хаты цуанæттæй, уыдон куыдфæндыйæ цоппай кæнынц хæхтыл æнæ бæрæг уынаффæ æмæ нысанæй...

Дыууæ раны айнæг хохы нæухæст таджы бауыдтой æхстбæрцæй сычъиты дзуг, æмæ куыннæ бацин кодтаиккой кæстæртæ æрхъавын æввонгæй, фæлæ сæм Бæрæзг сабыр хъалæсæй дзуры:

— Диссаджы фидар ранмæ бахызтысты дыууæ къордæй райсомы хуры скастыл. Дыууæтæ дæр мадæлтæ саныччытимæ, æмæ сын астæуы рындзыл та лæууы, кæд æй хатут, хицæн цæу гъæуайгæнæгæй-хъахъхъанæгæй. Гыццыл исты тæссагæй цæу фехситт кæндзæни, æмæ дыууæ къорды дæр фæлидздысты æдасдæр бынатмæ.

Уыцы ныхæстæм фыццаг иу къорд фæпырх, стæй — иннæ æмæ сæ гæсимæ дзырды уысммæ хохы фæсчъылдым фæаууон сты дугъы уайæгау.

— Диссæгтæ æмæ ‘мбисæндтæ! — зæгъгæ, загътой æмхъалæсæй дыууæ кæстæры, æмæ Арæхъдзау дæр бамæт кодта:

— Фехсынмæ æввахс уыдысты, фæлæ нæ сарæхстыстæм!

— Æввахс бæргæ уыдысты фехсынмæ, фæлæ, иуæй, сычъидзуаны нæ рацыдыстæм, иннæмæй, амаргæйæ хаудтой айнæг хохæй фыдбын коммæ, æмæ фыдсæстытæй-пырхытæй уырдыгæй сæ рахæссын — уæлдай зындæр, — бæстон æркаст бынаты уавæртæм Бæрæзг, йæхæдæг амоны дарддæры æрдзон мадзæлттæм: — Нæ бадæнтæ цæгатварсы аууæттæм аивæм, æмæ уæдмæ дзæбидыртæ дæр, сатæгдæрты хизгæйæ, бынæй уæлæмæ цæудзысты.

Нæухæст цæгаты фæस्कъæбутмæ бахызтысты кæрæдзи фæдыл æвæстиатæй æмæ, аууæтты бадгæйæ, бынмæ фæлгæсынц... Хур куыд тынгдæр тавы, афтæ уæлдæф змæлы, æмæ уахъæзтæ бынæй уæлæмæ уæфынц цъитирæбынтæй. Куыдбынмæ арф кæмтты тар æндæрг бады рухсдзастæй. Куыд уæлæмæ æрдз райхъал хуры хъарм тынтæм, æмæ зайæгхалæй

цæрагоймæ базмæлыдысты. Зымтæ сæ байбынты къуыззитæй зарынц, хуыргæрчытæ фугæджынты пæр-пæрæй хъазынц. Хъандыргъа егъау цæргæстæ хæхты сæрмæ къæйттæй зилдох кæнынц холыагурæй. Бонывæтк йæ бартыл æрхæцыд æмæ йæ хæстæ фиды æвæстиатæй. Æрдзон бартæ æмæ хæстæн банымайæн дæр нæй. Æрдзæминтæй цæстæнгас рæвдауынц царды хæрзтæ, фæлæ æвидигæ не сты. Кæрдæджы халæй мыдыбындзы онг хуры хъарм тынтæм бæргæ тындзынц алы райсом дæр, фæлæ бонидæргъы æвæдæй нæ баззайынц кæрæдзийы фыдæх æмæ хæрамæй, æнæфсис æмæ кæрæфæй. Гъемæ уыдоны астæу, стыр æнамондæн, хæрзудыбæсты зондджын адæймаг у æнæфсисдæр йæ марæнгæрзтимæ... Бæрæзгæн райсомы хурыскасты цинтимæ йæ цæстытыл уадысты ивгъуыд азты цуаны хæтæнтæ, æмæ æргом цинтимæ — дзæвгар рæдыдтæ, тæригъæдтæ...

Мадæл сычъитæ сæ саныччытимæ æнцæд хизынц уалдзыгон цъæх кæрдæгыл, æмæ сæ цуаноны æнæфсис монцæй æнæхай фæкæны сæ уæлон дзæнæты хæрзтæй!.. Гъемæ, ацы зæххыл рæстаг удты тæригъæд нæ сæфы, ирон хæсау суры фæсте. Нæ батадысты Бæрæзгæн дæр, рæстагæй кæйты тæригъæды бацыд æвзонджы монцæй, уыдон... Бирæ рæстæг рацыд уæдæй нырмæ, æмæ ацы цуан фæуæд фæстаджы сенгонд рæзгæ фæлтæрты цардамондæн хистæры фæлтæрддзинады æвдисæнæй, æндæр уый кары хæхтыл хæтын — уæзы хос кæстæртæн...

Уыцы мидхъуыдытæм саджилæг дæвдæг цъити гæзæмæ узалæй раулæфыд, æмæ уæхскау айнæджы нукауыл æхсæрдзæн æрхæцæгау хæкъуырццæй базарыд. Кæуылты бирæ сты хæххон æрдзы диссæгтæн сæ сусæг митæ! Æхсæрдзæны хъæрмæ фахсыл лæсæнхуыры лыстæг дуртæ базмæлыдысты, æмæ сæ сæрмæ нæухæст рындзыл дзæбидырты къорд алæуыд... Куыннæ та бацин кодтаиккой фехсын æввонгæй кæстæр цуанæттæ, фæлæ сæм Бæрæзг сабыр хъæлæсæй дзуры:

— Уыдонæн æхсæн нæй, мадæлтæ æд саныччытæ сты... Гал-дзæбидыртæ фæсте кæмдæр хизгæйæ цæуынц æмæ зындзысты уыдон дæр...

Дзырды уысм сыл боны бæрц ныддаргъ, æнхъæлмæ кæсгæйæ... Мадæлтæ сæ цотимæ къæрцхъусæй гыццыл алæууыдысты, æхсæрдзæны донæй банызтой, стæй кæрæдзи фæдыл зулаивæй схызтысты цъитийы дæрзæг æвзагмæ æмæ фæаууон сты уæлынджы...

Дыууа, аертæ уысмæ бæрц æнæ змæлгæйæ абадтысты цуанæттæ, кæрæдзимæ фæрсæгау кæстæйæ, стæй Арæхъдзау йæ мидсагъæс фергом кодта:

— Уыйбæрц хæстæгмæ фатæй æхсгæйæ дæр нæ фæивгъуыд-таиккам.

— Гъемæ уæ сæр бахъуыди, кæстæртæ, фатæй æхсынмæ! — армытæппæнæй йын йæ уæхск æрхоста Бæрæзг, йæхæдæг айдæнмæ кæсæгау амонæ сæ дарддæры уавæрмæ: — Галдзæбидыртæ куыд-дæр фæзыной, афтæ равзарут бæрцæй дыууæйы, фылдæрæн марæн нæй, æккойæ нын уыдон дæр зынхæссæн уыдзысты.

— Куы равзарæм, уæддæр фыццаг æхстыбар дæумæ хауы, нæ буц хистæр! — хатыр куæгау ын йæ цонгмæ фæвнæлдта Тæга.

— Ацы цыдæн æхсыны бар — кæстæртæн, æмæ ныфсхастæй дзæбæх æрхъавут дыууæ бæрæг дзæбидæрмæ! — фæцыбыр кодта ныхас Бæрæзг.

Галдзæбидыртæ æрæгвæззæджы тæрæнгæнæн рæстæг сыкъайæ арæхдæр хæцынц, æмæ, уыцы æвзарæн ерысты хъæддыхдæр чи разыны, уый свæййы раздзог, стæй сæйрагдæр куыр дзугæн. Галдзæбидыртæн сæ раздзог кæуылты цæуа тæссаг уавæры, уымæй сын иуварс ахизæн нæй, æмæ хæтынц бæрæг сырдвæндæгтыл æдасдæрæн хизгæ-хизын цырдадзастæй, къерцхъусæй. Ацы райсом дæр дыууæ дихæй дæхынц бинаг хизæнтæй сæрггаг фидæрттæм улæфынмæ. Уырдаæм нæдæр дзæмбыджын тугдзыхтæ хæццæ кæнынц, нæдæр цуанæттæ. Хъандыргъа цæргæстæ сæм æвзидынц уалдзæджы цотафон, æмæ уæд сæ сæныччытæ хъахъхъæнынц ноджы æмвæнддæрæй...

Æгæр æрæгмæ куы зындысты фæстаг къорд, уæд уæлдæр схызтысты цуанæттæ æмæ иу нæудзар таджы фæзуатмæ бауыдтой галдзæбидырти дзæвгарæй хизгæйæ... Æхстбæрцæй аууоны æрбадтысты сæ комкоммæ гæзæмæ уырдыгаивæй æмæ равзæрстой дыууæ амæддаджы. Ныр сæ фехсой æмхъавдæй, афтæ цыдæр æнахуыр схъиуд фæкодтой дзæбидыртæ æмæ сыкъайæ хæцын райдыдтой, дыууæрдæм кæрæдзийы схойгæйæ. Мусыйас тæппæны иннæ дзæбидыртæ рæбынтæм сæхи байстой, æмæ Бæрæзг дзуры йæ кæстæртæм уыцы уайсадæн хъæлæсæй:

— Цалынмæ тыхджындæртæ сыкъайæ хæцынц, боныхъæд сабыр æнæ дымгæ у, уæдмæ дыгæйттæй æмыхст фæкæнут дыууæ дзæбидыры æввахсдæр кæроны...

Тага æмæ Мæдзи æрхъавыдысты иумæ, Арæхъдзау æмæ Хъази — иннæмæ, афтæмæй фæцæфтæ сты дзæбидыртæ, æмæ æввахсдæр йæ бынаты баззад фæрсылæй, дæрддзæфдæр йæ зонгуытæ ацафта, фæлæ фестад æмæ карст æмкъул айнæджы рæбынты лидзынвæнд скодта иннæ дзуджы фæстæ. «Ирвæзы нын цæфæй», — загъгæ, йæм Бæрæзг хъыримаг æрмийæ фæдардта, æмæ гæрахы нæрынимæ цæф дзæбидыр уæлгом-мæйæ рахаудта мусуаты кæронмæ...

Цуанон æртæ хорзæй цæмæ тынгдæр фæбæллы, уый — сырды мардмæ, æмæ райсомы хурыскастыл дыууæты бæллицтæ дæр нæ фæмæнг сты. Ермæст сæм бæстон куы 'ркастысты, уæд фыццаг фæци иунæг цæф, дыккаг — дыууæ — фат æмæ хъыримагæй. Иннæ æхстытæ нысаныл нæ сæмбæлдысты, æмæ кæстæр цуанæттæ хинымæры куыннæ фæдызардыг уыдаиккой, фæлæ уæлдай ныхас не сфæрæзтой фæлтæрд хистæрты раз: иуæй, æмбæлтты астæу быцæуаг æмæ хивæнд митæ нæ фидыдтой, иннæмæй, нымд кодтой комбæсты бардуæгтæн, цуаны фæтк æгъдауыл æххæст кæнгæйæ... Æнæ уæлдай фæстиæттæй Æфсатийы раттинаг нывондæгтæн сæ хурхытæй туг рауагътой, рахизфарсы раззаг къæхтæ сæ фæтасæнтыл фæлыгтæ кодтой, стæй сæ хъæды 'рдузмæ ныххастой. Уым сугарæхæй арт бандзæрстой æмæ дзæбидыртæн сæ тæнтæ риуыгънагæй дæлæмæ фæкъæртт кодтой. Зынæхсæнтæ, уæцъæфтæ æмæ тъæнгты донарæхæй рахсадтой... Фыццаг хуылфыдзаумæттæй бæрзын уæхстытыл физонджытæ сфыхтой, æмæ сыгъдæг донæй скуывтой комбæсты бардуæгтæм... Аходæны цъусдуг абадтысты, аулафыдысты, стæй — хæдзармæ цæуыны мадзæлттæ уæззау хæссинагтимæ... Æрæгвæззæджы дзæвгар фæсатæг ваййы æрдз. Фæлæ дард фæндагыл хæсгæйæ æдзæх фыдызгъæл æмæ урсаг тæфгæнаг у, æмæ кусæрттыты хуылфы пысыраты цъæхтæй арæхæн авæрдтой, стæй сæ æнгом синæгтæй абастой. Галдзæбидырты сæртæ сæхæдæг дыууæ уаргъы уыдысты даргъ здыхт мæстæг сыкъатимæ, фæлæ сæ æфснайддæрæн æнæхъæнтæй сынты хылтыл абастой фæлмæн фæззыгон фæсалбæндæнтæй, æмæ сыл къæйттæй цыппар кæстæры куы схæцыдысты, уæд Бæрæзг хъазæнæмхасæнтæй бафиппайдта:

— Зæронд уаргъ хæссын нал фæразы, уæд — байраджы фыдæбон, уæдæ куыд!..

— Уыцы кары ма цъитийы сæрмæ схизын кæй бафæрæзтай,

уый дәр сәрмагондәй у диссагән хәссинаг әмә әмбисондән дзуринаг, — стыр сәрыстырәй загъта Тәга.

— Уәрджыты фидаримә — цәсты рухс әмә гәрзарм: әрмийә лидзәг сырды фәргъавынаән бирә арәхст хъәуы! — тәхудиаджы монцәй йә хъуыдытә нал басусәг кодта Арәхъ-дзау дәр, әмә дыууә кәстәры цымыдистә дәр фәргом сты:

— Хәдзарон фосы хуызән зоны сырды цәуәнтә әмә хизәнтә!..

— Сырды миниуджытимә — әрдзы хуызивәнтә!..

— Рәзгә сывәлләттә әмә әнәбон зәрәдтән ныфсы хос куыннә сты куыстхьом фәлтәрти аудәны ныхәстә, фәлә кәстәрәггәгтә хистәртәй цәуынц, хистәрәггәгтә кәстәртәй иугәндзоны хәдзардзинәй, куыстуарзонәй, — фарны иумәйяг равгәй аргъ кәны цуаны цаутән дәр хъәубәсты хистәр әмә цәугә-цәуын цәвиттонтә хәссы ивгъуыд азты әхсәнадон царды хуызивәнтәй: — Адәймаг цас рацәры, уыйбәрц хәрзтә әмә фыдәхтә, цинтә әмә мәстытә, әхсызгәттә әмә хыгтә фены әмә бавзары. Алы хъәуы дәр уыди кәстәртән сә хорз хъуыддәгтәй фәзминагдәр хистәртә бәрәг карджындәрәй. Зындгонд цуанәттән сә кой дардыл хъуысти, әмә, сырды фәстә зилгәйә, кәдәм не ‘фтыдысты. Әхсәвәддәтәй зылдысты кәмттыл, хызтысты бәрзонддәр хәхтәм. Фәндагсар Уастырджийән алы комы дәр уыди цалдәр кувәндоны бынәй уәләмә әмә уәле дәләмә цәуджытән. Сырдджындәр кәмтты цуанәттән баззад сәрмагонд әнцәйәнтә-байбынтә кәм әрдзон уагыл ләгәтты номәй, кәм та — цардахъты хуызы. Дыууә ахәм цардахъты уыди Уәс-Бәгъа-тырты номыл Уәлладжыры комы: иу — Цъәйы, иннә — Къа-сарайы. Уырдәм цуанәттә цыдысты бынәй уәләмә бонива-йәнтәм-боныцъәхтәм, уәле бынмә та — фәсдзуан, әмә сә хуыдтой цуанәтты әвзагәй Райәнкәмттә!..

— Цъәйы Рекомы дзуар уыцы хуызы баззад, әвәццәгән, — фәрсәгау бафиппайдта Тәга, әмә Бәрәзг райгондәй фәбәлвырддәр кодта ныхасы мидис: — Райән бынәттә баз-задысты цуанәтты фарнәй иннә кәмтты дәр. Хурзаманты цуанәттә тындзыдтой сәрмагонд бынәттәм-бадәнтәм бонива-йәнты. Уым уәфыдысты, стәй райгондәй сәхи фәдзәхстой зәдтыл-дауджытыл әмә цыдысты къордтәй амынд бынәттәм. Цы амардтаиккой, уый фыдызгъәләй кодтой физонджытә әмә

ардтой Фандагсар Уастырджийы номимæ сырды бардуаг Æфсатийы ном дæр.

— Цъайы Рекомы кувæндоны хъæдæрмаг ластой фæсхоxy бæстæй, зæгъæ, баззад таурæгъы, æмæ æцæг афтæ у? — фæрсы йæ Мæндзи.

— Таурæгъты дзурынæн цы баззад, уыдон се ‘ппæт царды рæстаг хъæрæн дзуапп нæ дæттынц. Цъайы комы нæзыхъæд арвыл æмбæлы, фæлæ таурæгъы баззад фæсхоxy зазхъæды кой уæлдай диссагæн: лæууы иугъæдоны фидарæй дзæвгар рæстаг, æмæ йæ, зæгъы, Тутыры гуыр д уæнгуытæ æнæ сæрылхæцæгæй ластой фæсхоxæй цалдæр цъитийы сæрты Райæн коммæ, Цъайы коммæ. Æрластой-иу, стæй фæстæмæ здæхтысты фыдбын хæхтыл æнæ сæрбосыл хæцæгæй!.. Уыдæттæ сты аргъæутты дзуринаг æнæрцыды диссæгтæ, æмæ сыл рæстæй царæг адæймаг куыд æууæнда? Æууæндинаг цы у, уый — кувæндоны арæзт зазхъæдæй, æмæ зади рагзаманты комæн йæхи мидæг, фæлæ йæ ныццагътой!..

Æцæг хъуыдаг ма уыди йæ басудзыны хабар дæр гуырдыз-аг сауджынты амындæй-архайдæй. Йæ арæзт, йæ дзаумæттæ дзурæг уыдысты ирон æрмадзты дæсны кусджыты арæхстыл, мидисыл, æмæ уыцы уавæр хъыг дардта рагон Гуырдызстоны чырыстон дин хæлиугæнджыты Иры зæххыл. Уый аххосæй басыгъди дыууæ фæлтæрæн Рекомы кувæндон.

Сырды хом фыдæй хæйттæ дæттыны фæтк нæ баззад ирон динылхæст цуанæттæм. Куыд фыццаг æмбæлæгæн, афтæ хъæубæсты цæрджытæн дæр цуанон ирон лæг сырды фыд лæвæрдта бæстон фыхæй... Уыйадыл Уæхскауы цуанæттæ бæстон фыхæй байуæрстой сæ хъæубæстыл дзæбидырты фыдызгъæл. Сæртæ æмæ бæрзæйтæй, къæхтæ æмæ хуылфыдзаумæттæй скодтой сæрмагонд фынгæвæрд лæгты хистæртæн. Дзæбидырты цæрмттæ Бæрæзджы фæндонæй саккаг кодтой дыууæ кæстæр цуанонæн. Сыкъатæй сарæзтой кады нуазæнтæ хъæубæсты номыл, фæлтæрты бастдзинады кадæн куывдты, чындзæхсæвты заманты!..

Уыдзæн ма



ИРДЗÆРÆН

ХÆСЫ РАЗ

Æлбортæ Хадзы-Умарæн

Æнæ сæрхъызой, сидзæрæй
 Мæ сонты бонтæ батыдтон.
 Æниу дæ хуымы, Ирдзæрæн,
 Чысыл цыдæртæ байтыдтон.

Æмæ кæд тугыл н' аскъуыди
 Мæ хоры тыллæг фæззæджы,
 Уæддæр мæ тухи цас хъуыди
 Мæ къæбæрдæттæг уæзæджы! –

Цы ныффæрæзтон рувынæй
 Къууымых къæппийæ рагуалдзæг,
 Йе Уацилламæ кувынæй:
 «Дзæм-дзæмы къæвда рауадз мæм!»

Мæ сæрд дæр афтæ: иу хатт дæр
 Мæн никуы 'рцардта боныхъæд.
 Тæрkkъæвда æмæ ихуардæй
 Нæ цыд мæ хуымæй дзоныгъвæд...

Цыбыркъух æмæ сидзæрæй
 Мæ сонты бонтæ арвыстон.
 Уæддæр, мæ дзæбæх Ирдзæрæн,
 Цыдæр мæ хæсæй бафыстон.

2009

* * *

Поэт кæй дæн, уый базыдтон кæдæппын:
 Фырцинай дæр, фырмæстæй дæр кæуын.
 Æхпайы бæсты дарын æз мæ дзыппы
 Фыссæн чиныг, табу дæр ын кæнын.

Поэт кæй дæн, уый базыдтон æрæджы:
Куы ныфтыдтæн мæ райгуырæн хъæумæ, –
Фæзылдтæн æз мæ фыдæлты уæзæджы
Цъæхсыф бæлæстыл, цингæнгæ, сæумæ.

Поэт кæй дæн, уый базондзынæн поджы:
Фæстинонæн куы бæр кæнон йæ тых,
Мæнгсæр хицау йæхи куы кæна номджын,
Æмæ йын æз куы бакъуырон йæ ных.

Поэт кæй дæн, уый раргом уыдзæн тынгдæр:
Куы базонон, поэт кæй не сдæн æз,
Æртхутæджы кæй бамынæг мæ зынг дæр,
Кæй не ссардтон йæ рандæвдæн фæрæз.

2009.25.09

* * *

Фæцæйцыд джунглиты паддзахы цыдæй тигыр,
Йæ цармы хъулаæттæ сыгъдысты арты ‘взæгтау.
Йæ алварс тугцъиртæ хъылдымтæ кодтой иугуыр,
Сæ кæрæдзийæн дæр – цытуджджындæр ызнæгтæ.

Æваст фæллæууыди хъуынджын къутæры фарсмæ,
Цæмæдæр басмыста, стæй фесхъиудта, ныррызти.
Æбуалгъы кобрæ йын нæ фæтарстис йæ асæй, –
Егъау тыхджын сырдаг йæ тугдзæссыг æрмызти.

Кæны ма дзой-дзойтæ, йæхи фæсвæдмæ ласы,
Йæ тыхджын дзæмбытæ дыдагъ кæнынц йæ быны.
Стæй иу ран хæмпæлты хъæрзгæ ныххауд йæ фарсыл,
Æрдæгцъынд цæстытæ фæхæст ысты «мæрдвыныл».

...Дæуæй, нæртон тигыр, мæхи мондæгтæ исын,
Æз та нæ фæразын хъæстæ ‘взаджы рæхуыстæн.
Мæ зæрдæ афтæ тынг фæдзыназы, фæриссы, –
Æхсæв мын нал вæййы мæ сынтæджы æрхуыст дæр.

2009.20.03

* * *

Кæрты урс уæрыкк бастæй
 Михы фарсмæ лæууы.
 Сонт, тæригъæддаг уастæй
 Хи фæмары, кæуы.

Тагъд дзы «рухсаг» зæгъдзæни
 Кусартгæнæджы къух,
 Стæй йын ачъепп кæндзæни
 Саусæр хъама йæ хурх.

Абон – Майрæмыкуадзæн
 Æмæ ‘ндæр гæнæн нæй:
 Хъуамæ алчидæр суадза
 Туг йæ марды тыххæй.

Кæрты урс уæрыкк бастæй,
 Рафт-бафтгæнгæ, лæууы
 Æмæ йе ‘рхæндæг уастмæ
 Зæрдæ риуы кæуы...

2009.28.08

СОЛЖЕНИЦЫН А. И.

Дæуæн, дам, немæ иумæйагæй ниц‘ и.
 Ды, дам, фыдбылыз райгуырæн бæстæн.
 Æмæ йыл хъоды бачынд... Солженицын
 Æрцард æвæндæй денджызты фæстæ...

Æрцард... Æлгъыстæй, фидистæй – йæ хъуырмæ,
 Фæцагътой уымæн фæндырты йæ ном.
 Йæ фæндаг басыгъд а бæсты мыхуырмæ, –
 Уæйгæнæг, дам у – расидтысты ‘ргом...

Фæлæ кæд бамбæхст сау хъисыны теман? –
 Æмбисæндтæ мæнг æхст нæ кæнынц, зон.
 Нæдæр фæкæлдзæн ахæм хуызы теуа –
 Хæрæджы уаргъ дæр мауал уа йæ бон...

Æмæ куыста, фыста уæхскуæзæй бирæ,
 Йæ удæй цагъта арт æмæ цæхæр.
 Зыдта: кæддæр къæппæг ыссардзæн бирæгъ,
 Фæтæджы бандон нал ахсдзæн сæлхæр...

Ныр мæнæ, гъе, мæ разы – Солженицын! –
 Æндавы мæ йæ удвæллойы фарн:
 Чысыл уацты мыл фембæлди ыстыр цин –
 Æвæры гени махыл дæр йæ арм...

Æмæ та дарддæр дзырдыл дзырд ныхасын, –
 Мæхи æппындæр нал хонын мæгуыр, –
 Ыстыр лæг иугæр ралæууыд ныхасы,
 Уæд уымæ хъусын амонд у, бæгуыл..

1990.19.09

* * *

Мæрдты бирæгътæ сæфсæрстой уæлзæхмæ,
 Барастыр ‘мæ Аминонæн дæр, зон,
 Сæ ныхмæ лæууын нал бацц сæ бон,
 Сæ кæрæф уындæй баризы къæдзæх дæр.

Рæдувынц, тонынц ерысæй фæйнæрдæм
 Нæ паддзахады хъомысджын быуар.
 Йæ тæригъæдæй риуы скъуыйы зæрдæ,
 Цыма зæххыл хуыцау дæр нал и, дзуар...

Мæрдты бирæгътæй байдзаг и нæ бæстæ,
 Сæ лæбурдæй уынгæджы фестæм мах.
 Уæууа, сæ ныхмæ ничи сиды хæстмæ,
 Рæстдзæвин цуанон нал зоны гæрах...

1993

* * *

Нæминагтæ мын бирæ и мæ балцы,
 Кæй былтыл хъæуы чъиритæ фыцын,
 Фæлæ цыдæртæ бахъæуы хынцын
 Æмæ мæ иу къух иннæуыл хæцы,
 Æмæ æргъæвын сомыбонмæ алцы.

Сæ сæр кæм нæй, тбыссынц сæ къæдзил уым,
Тæрхустæ уæвгæ, арсы хай фæдомынц.
Сæ иу – гуылæвзаг, се ‘ннæ та – хуырым,
Кæнынц уæддæр гæбæр хæрæгæй хуым,
Бæрзонд бынæттæй асурын нæ комынц.

Хæссынц æвзæгтæ хицæуттæм æдзух,
Æмæ ма-иу куы фæдзуриккой раст,
Фæлæ дыл мысынц тугтæ... Æмæ ‘васт
Фæцæйыскъуыйы хаттæй-хатт мæ маст,
Æмæ, цæй, ацу, дур-æргъом æнтъух!..

2009

ДЗЫЛЛАЙЫ ЛÆГ

*Тогойты Гиужæргийы
рухс ном арынæн*

Зæххыл ныгъуылдтытæгæнгæ цыдис,
Мадзура, хиуылхæц æмæ фырнымд.
Гутоны галимæ скодта цæдис –
Иудадзыг зиугуыстмæ ифтонггарз уыд.

Рагон замантæм ыскодта йæ балц
Не стыр фыдæлты кæрдæгхæст фæдтыл.
Архивтæ къахынмæ уымæн æмбал,
А-да-гъа, разына, й‘ авнæлд – дæрдтыл...

Ивгъуыды хъоргъыты талынг къуымты
Уыйбæрц ыссыгъта цырæгътæ – сæ рухс
Бафтдæн историйы хуры тынтыл,
Никуы кæндзæни сæ тæмæн фæлурс...

Хордта йæ цадæггай игæры низ,
Абон уа, райсом... Йæ мæлæт зыдта.
Гъеуæддæр мидбылты худгæ цыдис,
Æмæ нымад бонтæ зиуы тыдта...

Æмæ Цæразоны вазыгджын цырт
Скульпторау арæзта, амад фæцис.
Басур йæ уæнгты фæстаг туджы цъыртт.
Фæлæ Ирыстоны иузæрдыг фырт
Радта нæ къухтæм ахъаззаг мæцъыс!..

Æмæ фæцудыдта, ракалд æваст
Иры историйы мæсгуытæй иу.
Æмæ нæ зæрдæты нал уыди маст,
Æмæ йæ судзынæй не 'нцайы риу.

Оххай, Ирыстонæн дзыллæйы лæг
Бирæ нæ цæры – поэт уа, паддзах!..
Иннæ нацитæм фæкæнын хæлæг,
Зæгъын, Хуыцауæн цы ракодтам мах?..

1990

БУР КЪÆВДА

Бур къæвда уары Цхинвалы,
Арв дæр – ызгæхуыз, кæуындзаст.
Зæрдæмæ катай æвналы:
А фыдбылыз та кæцæй каст?

Рачынд цынæ бæллæх махæн,
Алфæн æгасæй трагеди...
Фæлæ дзы сау диссаг ахæм
Абоны бонмæ нæ фенди.

Æрдзæн йæ гармонии фехæлд,
Ивы фыддæрæй-фыддæрмæ?
Æви... Хуыцау та нæм феххæлд,
Фергом йæ фыдæх нæ сæрмæ?

Æви Сахарайæ уартæ
Рахаста дымгæ тæвд ызмис,
Мигъты йæ разæй æртардта,
Уарыны монц сæм фæзындис?

Сау хин ысчындæуыд æрдзæн,
Адæм дыгъуырццæг сонт систы.
Оххай, уæд та ма, дам, гуырдзы
Нердæм æрбауагътой исты...

Бонхорз уыдзæни нæ хуымæн
Æви... Бæрæг у æрмæстдæр:
Бас, дам, кæй басудзы, уымæн
Дон дæр нæ фæбæззы нуæзтæн...

Май, 2009

* * *

Сыхаг та разылди мæнгæрдæй.
Æхстой нæ дысон-бонмæ дардæй
Цæхæрдзых сармадзантæ, «град»-æй...
Мæ уд куы сфæлмæцыд зынгуардæй,

Мæхимид загътон уæд æнкъардæй:
«Кæддæры саупырх Сталинградæн
Фæзынд, æвæццæгæн, æмбал
Æмæ йæ ном хуыйны... Цхинвал...»

2008.09.08

ДЗÆГЪÆЛ КУЫЙТÆ

Нæ сахары уынгты дзæгъæл куыйтæ зылынц,
Ныгъуылдтытæгæнгæ, фæлахс æмæ 'ххормаг.
Сæ нæуæг фысымтæм сæ къæдзилтæ тилынц, –
Цæмæй сæм рæдауæй фæкæсой фæлхортæй.

Гуырдзиаг пырх хъæутæй æрцыдысты уыдон,
Дзæгъæл сæ ныууагътой сæ холлагтæнджытæ.
Кæм ма сæ æндæвта сæ куыдздон, сæ хуыдон,
Куы фехъуыстой иугæр уырыссаг дæнджытæ.

...Æдзæрæг уæзгуытæ фæхъахъхъæдтой бирæ,
Æххормаггуыбынæй фæниудтой, фæрæйдтой.
Хъуызынтæ сæм саста æхсæвыгон бирæгъ
Фæсрæгъты хуыккæмттæй, пыхсджын хъæдгæрæттæй.

Тæригъæдгæнджытæ æгæр дæр сын разынд,
Кæнынц сыл уæлдай цин нæ чысыл хъæбултæ.
Цы нæ хæринаг сын æвæрынц сæ разы,
Æнæхъæн фæрчытæ – хæдзарæй давд дзултæй.

Нæ сахары уынгты дзæгъæл куыйтæ зылынц,
Кæйдæр фæсдыууæрттæм мæгуыргуртау хитынц.
Сæ нæуæг фысымтæм сæ къæдзилтæ тилынц,
Сæ зæронд фысымты сæхицæй æлгъитынц.

2008.12.09



МЫСИНÆГТÆ

РОХ КАРК

Æз

Хъуылымбегты хæрæфырт дæн. Уыдон цæрынц Хуссар Иры Джеры комы Маралеты хъæуы. Ам фылдæрæй цардысты Хъуылымбегтæ æмæ Къæбултæ. Мæ мад Финейæн (рухсаг уæд) авд азы цот нæ цыди, стæй йын Мады Майрæм балæвар кодта цышпар лæппуйы æмæ æртæ чызджы. Абон ма мæ кæстæр хо Соняимæ баззадыстæм, иннæтæ се ‘цæг дунемæ афæндараст сты.

1961 азы Дзæуджыхъæуы Индустриалон техникуммæ бацыдтæн ахуыр кæнынмæ. Хуссар Ирæй ма нæм уыдис цалдæр лæппуйы: Ходы Митя, Хуыгаты Жорæ, Плиты Тельмæн æмæ Гаджиты Анзор. Куы йæ базыдтой, нырмæ мæ мады æрвадæлтæм никуыма уыдтæн, уый, уæд мыл дисæй мардысты, абоны онг дæ мады æрвадæлтæм куыд никуы уыдтæ, зæгъгæ. Жора мын хъæддыхæй ныфс бавæрдта, сæрды каникулты, дам, дæ мах фæхондыстæм уыдонмæ.

Цæвиттон, мæ мадæн уыдис иунæг æфсымæр Алекси æмæ хæсты быдырæй нал сыздæхт. Баззади йын дыууæ чызджы: Тоня æмæ Светлана. Уыдонимæ кæрæдзи фæсауонмæ зыдтам, фæлæ нын лæгæй-лæгмæ фембæлыны фадат нæма фæци...

1964 азы техникум каст фестæм, куыстмæ æрвитыны гæххæттытæ райстам фондз лæппуйæ «Красноярскгэсстрой»-мæ, фæлæ ма нын иу мæй каникултæ уыд.

Куыд ныхасгонд уыдыстæм, афтæмæй хъуамæ нæ алкæй хæдзар дæр бабæрæг кодтаиккам. Цæгатварсæй æрмæстдæр æз уыдтæн, æмæ нæ балц райдыдта мæнæй. Уæд ма мæ мад æмæ мæ фыд дæр æгас уыдысты. Араст стæм Нары зылды Фаллагкоммæ. Мæ фыд Алыксандр нын фыс аргæвста, нæ мад бæгæны афыхта æмæ æртæ боны фæцæл кодтам, уый фæстæ нæ фæндаг адардтам Хуссар Ирмæ. Цалдæр боны фестæм Цхинвалы Митятæм æмæ Анзортæм, уый фæстæ Къуайсайы бамидæг стæм Жорæтæм. Ам дæр та нын кусарт акодтой, æртæ боны та фæминас кодтам, атезгъо кодтам, æрдзы рæсугъддзинæдтæй цыдæртæ федтам æмæ æртыккаг бон, цæуыны уынаффæтæ куыд кодтам, афтæ нæм Жорæйы чындз (сæ дыккаг хæдзары) йæхæдæг æрбахæццæ. Нæ цæхх, нæ къæбæрæй нын куы нæ саходат, уæд уæ афтæмæй нæ ауадздзынæн, зæгъгæ, нæ ахуыдта.

Бацыдыстæм сæм ахæм цыдæй: иу сахат абаддзыстæм æмæ дарддæр нæ фæндаджы хабар кæндзыстæм. Фæлæ, дам, арахъхъ афтæ загъта: «Тагъд чи кæны, уый мæнуылты рацæуæд». Махыл дæр уыцы æмбисонд æрцыд, бадгæйæ баззадыстæм. Ноджы бærкаджын фынгæй лæджы йæ къах кæм хаста...

Дыккаг бон араст стæм Маралетмæ, мæ мады æрвадæлтæм. Цхинвалæй уырдаæм автобус нæ цыд. Ванатæй ахæцын хъуыди фистæгæй. Адæм сæ изæры зилæнтæ кодтой, афтæ мах дæр схæццæ стæм Маралетмæ. Æртæ хæдзары фæрсæй-фæрстæм æвæрд, хъуарийæ æмбæрзт. Чъылдымырдыгæй æнгуз бæлæстæ цалдæр рæнхъæй ног чындзытау лæууынц. Сæ быны стурвосы сæрдыгон бынат.

Хæдзары баййæфтам æрмæст Тоняйы. Куы нæ базыдта, чи стæм, уæд фырдиссагæй æмæ цинæй йæхицæн бынат нал ардта. Хæдзары иннæ хатæны та-иу фæмидæг, уый размæ йын цы къам æрбарвыстон, уымæ-иу æдзынæг æркаст, уый фæстæ та-иу мæнмæ аивæй фæкаст... Се 'рвадæлты лæг Сашамæ бацыд, хабар ын бамбарын кодта, æмæ цасдæр рæстæджы фæстæ уый дæр фæзынд. Куы 'рбахызт хæдзармæ, уæд фыццаг йæ хæрæфырты агурæг нæ фæци, фæлæ не 'ппæтæн дæр нæ къухтæ райста, арфæтæ нын фæкодта æмæ иумæйаг ныхæстыл фестæм. Уæдмæ Тоня дæр фынг бærкадæй айдзаг кодта. Саша нæ æрмæстдæр æртæ сидты фæстæ бафарста: «Ныр уæ кæцы у мæ хæрæфырт?»

Æз сыстадтæн æмæ та йæм ногæй мæ къух радтон.

Дыккаг бон хур уæлхох къуылдымты йæ тынтæ уаргæ рацыд,

фæлæ Маралетмæ нæма æрбахæццæ. Сæууон сатæг сыгъдæг уæлдæф уæнгтæ рог кодта. Хъæд сæ тæккæ чъылдымæй райдыдта, æмæ цъиуты алыхуызон хъæлæстæй зарын адæймагыл базыртæ сагъта. Сæ фарсмæ цæстысыджы хуызæн чысыл цæугæдон, уым нæхи цæхсадтам. Уæдмæ Тоня дæр йæ райсомы зылдтытæ ахицæн кодта, æмæ нын фадат фæци лæгæй-лæгмæ аныхæстæ кæнынæн. Йæ цины цæссыгтæ бамбæхсын йæ бон нæ баци. Алы хабæрттæ уыйбæрц бирæ уыдысты, æмæ сæры схъомпал сты, рæстæг та — гыццыл.

Дыууæ карчы æрбаргæвста æмæ сæ бауæларт кодта. Уæдмæ та нæм Саша дæр фæзынд. Фæссихормæ фæбадтыстæм, фæныхæстæ кодтам, цалдæр фыдæлтыккон таурæгъы дæр нын радзырдта.

Цæуыны къахыл куы нылæууыдыстæм, уæд Тоня ноджы тынгдæр тыхсын байдыдта, катый кæны. Иуæй, йæ мад Къато бынаты кæй нæ уыди, иннæмæй, Светланæимæ кæй нæ фембæлдыстæм. Саша нын хæрзбон загъта, Тоня та ма нæмæ иу дзæвгар фæцыди. Фæстагмæ мыл ныттыхсти æмæ хæкъуырццæй кæуы. Æз мæхи бæргæ ныффидар кодтон, фæлæ мын мæ хъуыр цыдæр ахгæдта, æмæ мæ цæстысыгтæ æрызгъордтой...

Иу къорд азы фæстæ та ногæй куы бафтыдтæн Маралетмæ, уæд мын Тоня иу худæджы хабар радзырдта, фыццаг хатт куы уыдыстæм уым, уыцы цаутæй. Цæвиттон, дыууæ карчы куы бауæларт кодта, уæд дзы йæ фыр цинæй æмæ фыр тыхстæй иу карк фынгыл æрæвæрын айрох. Мах фæстæ фынгтæ æфснайын куы байдыдта æмæ карк цуайнаджы куы ауыдта, уæд та ногæй йæ зæрдæ суынгæг, йæхимæ загъд кæны æмæ та фаг фæкуыдта.

Ныр Тоня цæры Дзæуджыхъæуы æмæ арæх æрымысы уыцы карчы хабар. Фаг куы фæхудæм, уæд дзы æрдомын, рахæсс æй ныр, зæгъгæ...

АМОНДДЖЫН ИРВÆЗТ

Красноярскы гæс-ы арæзтад. Горæтæй 40 километры уæлдæр Енисейы былгæрæтты. Гыццыл дæлдæр Енисейы рахизфарс уæлбыл, тайгайы рапарахат кусæг адæмæн цæрæн хæдзæрттæ аразын. Стæй уыциу рæстæг, адæмæн царды чи хъæуы, уыдон дæр: дуканитæ, клуб, сывæллæтты рæвдауæндон...

Диссаджы рәсугъд бынат. Ёнусон нәзы бәләстә арвыл әндзәвыдысты. Ёмдзәрәнәй Енисеймә нызгъор уырдыгмә әмә фондз минутмә Сыбыры дәтты стырәры был баләудзынә. Иу ныхасәй, аргъәутты бәстә. Йә ном дәр ын Дивногорск, әвәццәгән, уымән схуыдтой. Ёфсәнвәндаг әм сарәзтой, Красноярскәй алы сахат дәр автобус цыд, фәлә фәндаг тайгайы мидәг асфальтәй әмбәрзт нәма уыдис, уымә гәсгә-иу автобусы хуылфы рыгәй суләфән дәр нал уыдис. Фәлә, сәйрагдәр, цыдысты катертә. Арәзтадон әрмәг дәр доныл ластой. Фыццаг бакастәй афтә фәзыны, цыма цәугәдон сабыргай цәуы, фәлә дзы куы бахизай, уәд дә куыд аскъәфдзән, уый әмбаргә дәр нә бакәндзынә. Йә уәлцъары змәлд ын сонт бакастәй нә раиртасдзынә.

Сәрдыгон-иу уәгъд рәстәджы нәхи аирхәфсынмә катерыл Красноярскмә ныууадыстәм, фәтезгъо-иу кодтам, рәсугъддәр бынәттыл-иу фәзылдыстәм әмә та изәрәй катерыл нәхимә – Дивногорскмә. Катер автобусәй, иуәй, дыууә хатты тагъддәр хәццә кодта, иннәмәй та сыгъдәг уәлдәф, доны сатәг уәнгты иннәрдәм хызти, зәрдәрухс дә кодта.

Иу бон Хуыгаты Жорәимә дыууәйә базадыстәм әмдзәрәнә. Диссаджы рәсугъд сәрдыгон хъарм бон. Рәстәг йәхәдәг сидти адәммә әрдзы хъәбысмә. Ам дзәгъәлы нә рәстәг цы сафәм, зәгъгә, әмә Енисеймә араст кодтам, нә зәрды та уыдис Красноярскмә ныууайын. Цәмәндәр катеры уыцы рейс аивтой. Мах дәр чысыл уәлдәр суадыстәм, доны был иу стыр гәшпәл замманай лыстәг змис. Ёрбынат дзы кодтам.

Жорә мәнәй бирә бәрзонддәр уыди, фәлә, хыгагән, дыууәйә дәр фәрәтәй хуыздәр кәй нә ленк кодтам, уымә гәсгә доны мидәгуәз арф нә цыдыстәм. Иу дзәвгар ахуыссыдыстәм змисыл, стәй ме ‘мбал әнәнхәләджы фестәди, кәмдәр иу даргъ хъил ссардта әмә уәртә, доны арф сгаргә, фәцәуы. Былгәронәй әртын метры мидәгдәр уыдис сакъадахгонд, сыгъдәг змисәй әмбәрзт. Фәстәмә дзуры, уәртә, дам, уыцы сакъадахы змис фылдәр ис әмә мә фәстә рацу. Ёз дәр зивәггәнгә сыстадтән, цыдәр әвәндон цыд акодтон йә фәстә. Уый размә-иу кәдәмты бацыдыстәм, уырдам куы бахәццә дән, уәд әм дзурын, раздәх фәстәмә, зәгъгә. Уый мә цыма хъусгә дәр нә кәны, дарддәр йә цыды кой кәны. Дыккаг хатт әм бадзурон куыд загътон, афтә кәсын, әмә ләг фәдәлдон.

Æз фыртæссæй фæсонтгонд дæн. Лæг фæзыны æмæ та аныгъуылы. Цы акæнон æмæ куыд акæнон, уый нал зыдтон. Бандзыг дæн мæ бынаты. Сонтæй мæ сæры алы хъуыдытæ аленк кодтой. Куыддæр æм хæстæг бацауон, афтæ мæ тарст лæг ацахсдæн, æмæ дыууæйæ дæр кæсæгтæн холыйæн фæцауæм.

Цалынмæ æз уыцы хъуыдытæ кодтон, уæдмæ йын йæ лæдзæг дон мæ комкоммæ æрласта. Лæдзæгмæ фæлæбурдтон, нæ амондæн мæ къухы бафтыд, æд лæдзæг Жорæйырдам батындзыдтон, фæлæ та уый фæдæлдон. Куыддæр та фæзынди, афтæ йæм хъæр кæнын, мæнæ лæдзæгыл хæц, зæгъгæ. Тарст лæгæн лæдзæг æрцахсын йæ къухы нал æфтыд, кæд-иу ын æй йæ тæккæ размæ баппæрстон, уæддæр. Уалынджы йæ ацахста æмæ мæ йæхирдæм сонт тъæпп акодта. Хорз æмæ мæ къах доны бын стыр дурмæ фæбыцау æмæ уæд Жорæйы тыххæй раластон.

Лæг ныффæлурс, гæртт-гæртт кæны уазалæй, æви фыртæссæй – бæрæг нал уыд. Мæхæдæг дæр хуыздæр уавæры нæ уыдтæн. Иу цасдæр рæстæг æдзæмæй хуыссæм. Æрæджиау йе ‘муд æрцыд æмæ мын уæд бæлвырд хабæрттæ ракодта. Сакъадахмæ, дам, ма мæ фондз метры бæрц куы хъуыди, уæд дзы разынди æмдзæхгæр дзыхъхъ. Уым æнæнхъæлæджы ныххаудта, æмæ йæ лæдзæг дæр уæд йæ къухæй фæтахт. Лæдзæг æм нæ разынд, зæгъгæ, уæд ын мæ бон ницы бауыдаид.

Цасдæр рæстæг æввахс нал бацыдыстæм Енисеймæ.

ДЫУУÆ ХЪЫСМÆТЫ

Уыцы заман Маралеты хъæуккаг Хъуылымбегты Джиор хъуыстгонд лæг уыдис канд Джеры комы æмæ æнæхъæн Хуссар Иры нæ, фæлæ Гуырдызстоны бирæ рæтты, суанг Калачы дæр. Хъуыстгонд та уыдис йæ бирæ фæллой æмæ хъæздыгдзинадæй нæ, фæлæ йæ зонд, уæздануаг æмæ хъæбатырдзинадæй. Уæд фæллойæ цæрæг, йæ удхæссæг уыдта магусатæ æмæ мæнгæрд адæмæй.

Джиор-иу йæ сау сираг бæхыл куы рацæйцыд, уæд ын рæстæрдæ адæм зæрдиаг салам лæвардтой, саузæрдæ æмæ уæйгæнджытæ та дзы къуымты æмбæхстысты. Уæлдай фылдæр тас та уагъта гуырдызаг æвзагхæсджыты æмæ гадзрахатæй

цауджыты удты. Фæлæ йын гуырджиаг æрдхæрдтæ æмæ натлиатæ дæр уыд.

1920 азты змæстытæ тынгæй тынгдæр куы кодтой, уæддæр Джиор йæ сæудæджеры куыст нæ уагъта. Сæудæджер та кодта, йæ хид кæуыл уагъта, йæхи тугвæллойæ кæй куыста, уыцы стурвосæй. Иу рæстæджы Гуры афæстиат цалдæр боны, æмæ йын уыцы рæстæг сæрвæтæй атардæуыд авд галы. Джиорæн йæ маст йæ хуылфы нал цыди. Йæ галты мæт дæр æй уыйбæрц нал уыди, фæлæ йæм гуырджиаг «лукъафындзтæ» сæ ныфс куыд бахастой, стæй сын бынæттон æххуыстгæнæг ма уыдаид, уый та йæ уыргæ нæ кодта.

Дыууæ масты йæ æргæвстой, æнæ туг æргæвст. Зилын райдыдта æмæ фæрсгæ-фæрсгæ сæ фæдыл бафтыд, фæлæ давæг йæ аххосыл кæм фæсæтты. Уæд Джиор бавдæлд, æмæ сыл Гуры судмæ хъаст балæвардта. Сæ фæд сын кæй фæрцы ссардта, уыдон та æвдисæнтæ. Цалдæр мæйы ратæрхон-батæрхоны фæстæ суды йæ хъуыддаг рамбылдта æмæ уæлахиздзауы зæрдæйыуагимæ сæхимæ рараст. Фæндагыл гуырджиаг хъæуы йæ натиатыл йæ фæндаг ракодта, сывæллонæн дæр лæвæрттæ алхæдта Гуры. Кæрæдзиуыл фæцинтæ кодтой, сырх сæнæй дæр анызтытæ кодтой, æмæ Джиор цауыныл ныллæууыди фæсæмбисæхсæв. Йæ фысымтæ йæ бæргæ нæ уагътой, ныр æнафон у, зæгъгæ, фæлæ...

Цалынмæ Джиор йæ фысымтимæ зæрдæбын ныхæстæ кодта, уæдмæ сыхæгтæй чидæр гуырджиаг меньшевикты дзырдхæссæгмæ фæхабар кодта, Джиоры сау бæх сæ фарсмæ бастæй лæууы, зæгъгæ. Йæ размæ бабадтысты, чъылдымырдыгæй йæ æрбагæрах кодтой, йæ рахиз цонг фæцæф, фæлæ ма дзы уæддæр йæхæдæг дæр дыууæйы амардта. Бæхæй куы рахауд, уæд æй, æрдæгмард уæвгæйæ, ноджыдæр фыд над фæкодтой, фæрсчытæ, къухтæ сæстытæ æмæ ма йын мардæй йæ дзыхы картоф тых тъыст ныккодтой, йæ домгæмттæ йын аскъуыдтой, йæ дæндæгтæ йын ныппырх кодтой, афтæмæй йæ фæндагæн иуварс хъæдрæбын ададжы ныппæрстой.

Уыцы æппæт æвирхъау фыдмитæ Джиоры натлиатæ бæргæ уыдтой аивæй, хъæдрæбынæй, фæлæ сæ бон сым кæнын дæр нæ уыди. Уый размæ дæр сæм бартхыран кодтой, Джиор уæ хæдзармæ фыдбылыз æрхæсдзæн, зæгъгæ. Лæгмартæ куы ацыдысты, сæ амæддаджы ададжы ныууадзгæйæ, уæд æй тагъд-тагъд

цыдæр къалиутæй амбæрзтой æмæ йæ дыккаг бон æхсæвыгон бæрæг бынат уæлæнгай ныгæд бакодтой.

Уæдмæ Джиорæн йæ райгуырæн хъæу Маралет дæр гуырндзиат лæгсырдты сау фæнык фестын кодтой, бæстæ гуыпп-гæрах сси. Сылгоймгты марой æмæ хъарæг, сывæллæтты тарст цъæхахстæй къæдзæх дæр скъуыдтæ кодта. Мæрдты ныгæнынмæ никæйуал æвдæлд, æппæт мадзæлттæй дæр архайын хъуыд уæггæсты аирвæзын кæныныл. Джиоры æфсымæр Кимыс йæ удæй арт цагъта, хъæуы адæмæй ма уæггас чи баззад, уыдоны хъæдмæ бахæццæ кæнын æмæ уырдыгæй æфцæгыл Цæгат Ирма ахизыныл. Уæд Кимысы хистæр фырт Ладийыл цыди дыууадæс азы. Адæм ныкъкъордтæ-къордтæ сты, фæлæ алчидæр тырныдта размæ, йæ хъаруыл нæ ауæрдгæйæ. Æххормаг, æнæхсад, фæллад, уæддæр размæ лæгæрстой, аирвæзæм, зæгъгæ.

Фæндаг ныддаргъ, адæм фæлмæцынц, слæмæгъ сты, фæзынди цавæрдæр низ. Куыд лæмæгъдæртæ мардысты фæндагыл. Ахæм уавæрты низ дæр тыхджындæр кæны. Хæцгæ низ у, зæгъгæ, рынчынтæм хæстæг ничиуал уæндыд. Иу хъæдрæбын æрдузы лидзæг адæм æхсæвиуат æркодтой. Райсомæй иу къордæй хуысгæйæ базадысты, уыдоны 'хсæн Кимысы æнахъом хъæбул Лади дæр. Мæрдты ныгæныны фадат нæ уыди лыгъд адæмæн, къорд дарддæр йæ фæндаджы кой кодта. Хуыцау дæ куы нæ мара, уæд мæлæт дæр нæй. Лади кæддæр-кæддæр æрчыцыдта, мæрдты 'хсæнæй сбырыди, фæлæ уыйбæрц слæмæгъ ис — низ, фæллад æмæ æххормаг сæ куыст кодтой æмдзырдæй — æмæ йæ бон растын, рацæуын нæ уыд. Йæ амондæн ыл дыккаг бон фыййæуттæ бамбæлдысты, фæлæ йæм хæстæг ничи уæнды бацæуын, хæцгæ низæй тæрсгæйæ.

Уæд-иу ын фыййæуттæ лæдзæджы кæроныл кæрдзыны кæрдих афидар кодтой æмæ йæм æй афтæмæй лæвæрдтой. Сывæллон фæфидар, йæхиуыл фæхæцыд. Аирвæзт æвирхъау мæлæтæй, фæлæ фæишпæрд, фæхауæццаг йæ бинонтæй. Кæм сæ агура, кæдæм фæцæуа? Хæцгæ низæй тæссаг кæй нал у, уый куы бамбæрстой, уæд æй фыййæуттæ сæхимæ æрбакодтой.

Рæстæг дæр йæ куыст кæны, размæ згъоры. Уæдмæ Хуссар Ирыстоны дæр советон хицауад фæуæлахиз, æрфидар. Лыгъд адæм фæстæмæ сæ райгуырæн бынæттæм здæхын байдыдтой. Æрцыд фæстæмæ сæ сыгъд хъæу Маралетмæ Хъуылымбегты Кимыс дæр. Зæрдæ сау талынг йæ хъæуы уындæй, иннæрдыгæй

та йын йæ зæрдæ дыууæ дихы кæнынц йæ мады зæнæг Джиоры æбæрæг сæфт æмæ йе дзард хъæбул Лади сынтытæ æмæ сырдатæн холыйы бæсты кæй баззад. Агурын байдыдта йе ‘фсымæр Джиоры, фæрсы зонгæты, хиуæтты, фæлæ никуы æмæ ницы. Уæд ма фæстагмæ сфæнд кодта Джиоры натлиаты бабæрæг кæнын, кæд дæрддзæф уыдысты, уæддæр.

Ам ын радзырдтой бæлвырд хабæрттæ, бацамыдтой йын, йе ‘фсымæр кæм ныгæд ис, уый. Дыккаг бон æй скъахтой æмæ йæ баныгæдтой йæ фыды фарсмæ Маралеты, фæлæ йæ цы фыдмардæй амардтой, уый Хуыцау хъуамæ ма ныббара.

Кимысæн йæ мады зæнæг æфсымæр Джиуæр йæ сыджыты хайыл куы сæмбæлд, уæд ын кæмдæр фенцондæр, фæлæ йæ цардхъуаг хъæбул Лади æнæ хицауы мардæй кæй амард, йæ сыджытыл кæй нæ сæмбæлд, сынтытæн хæринаг кæй фæци йæ мард, уый йæхицæн ныххатыр кæна, уый йæ бон нæ уыд. Маст æмæ йын сагъæс йæ зæрдæ æвдæрзтой.

Иуахæмы йæм фæцис æнахуыр уацхæссæг. Цавæрдæр лæг, дам, æрцыд Цæгат Ирæй æмæ кæмæйдæр фехъуыста, лыгъд адæмæй иу æнахъом лæппу йæ хиуæттæй кæй фæиппæрд æмæ сæ ныр кæй агуры. Кимысмæ ацы ныхæстæ дам-думтæ фæкастысты, иннæрдыгæй та йæ хъæбулы мæрдты æхсæн йæхæдæг федта, фæлæ ма йæ цавæрдæр тых та разæнгард кодта бабæрæг, сбæлвырд кæнынмæ.

Кимыс дыккаг бон кærкуасæнты фæраст Цæгат Ирмæ. Кувæджы куывд æрцыд Кимысыл, Хуыцау дæр æххуыс кодта уымæн. Уыцы æбæрæг æнахъом лæппу разынд йæ фырт Лади! Кимысы цинæн ма кæм уыди кæрон.

НОГБОНÆХСÆВ СЫБЫРЫ

1960 — 70 азты студенттæ дарæсæй бынтон рæвдз кæм уыдысты. Ам, Кавказы, бæлвырддæрæй та Дзæуджыхъæуы ныл цы дзаума уыдис, уыдоны бамидæг стæм Сыбыры, Красноярскы. Бæлвырддæр зæгъгæйæ та, Красноярскæй 40 км уæлдæр, Енисейы былыл горæт Дивногорск, уæды Советон Цæдисы æппæты стырдæр æмæ ахъаззагдæр арæзтад «Красноярскгэсстрой». Нымад уыди Æппæтцæдисон фæскомцæдисон-фæсивæдон хъазуатон арæзтадыл. Ам климæт бирæ хъызтдæр у махæй, фæлæ, сæйрагдæр хус

климæт кæй у, уымæ гæсгæ æнцондæр быхсæн у. Уазал-иу æрхадта 40-50 градусы онг. Фæлæ, кæд мах ахæм уазалыл ахуыр нæ уыдыстæм, уæддæр ын цæмæндæр æнцонæй быхсыдтам.

Уæдмæ нæ Ног азы бæрæгбон дæр æрæйæфта. Æрыгон лæппутæ уæвгæйæ, æмæ куыд уазджытæ, афтæ нæ фæхуыдтой кæройнаг æмдзæрæнмæ. Цæуын нæ хъуыди автобусы. Æхсæвы 11 сахаты лæууæм, автобусмæ æнхъæлмæ кæсæм. Тæнæг, фæззыгон палтоты æмæ туфлиты. Ирд æхсæв скодта. Мит къæхты бын хъыс-хъыс кæны. Кæрæдзийы расхой-басхой кæнæм, цæмæй ма суазал уæм. Уалынмæ ма фæзынд цалдæр лæджы, иу фæндзай азмæ æввахс кæуыл цыдаид, ахæмтæ, бынæттон цæрджытæй. Дынджыр, бæзджын, тæрхъусдзармæй худтæ сæ сæртыл, кæрцыты, валенкæтæ, хъарм æрмкъухтæ. Ныхæстæгæнгæ нæм хæстæгдæр æрбацыдысты. Иу дзы цæмæндæр комкоммæ мæнмæ æрбацыд æмæ мæ афарста: «Рёбятá, вы, наверное, с Кавказа?». «А что, это и ночью заметно?» - дзуапп ын радтон æз. «Ночью-то не заметно. Но когда на улице сибирский мороз трещит, то заметно», — фæкодта ме 'нæзонгæ æмбал. Æмæ уæд ме 'мбалмæ дзуры, ома ам, Сыбыры æнæ хъусджын худ æмæ валенкæтæ цæуæн нæй, æнæ хъустæй баззайдзыстут. Ныридæгæн дæ хъусы кæрæттæ фæурссты, асыдысты, мæнмæ амонгæйæ та загъта уый. Æз мæ къухтæ мæ дзыппытæй фелвæстон, мæ хъустæ æууæрдынмæ февнæлдтон, фæлæ мæ мæ ног зонгæ фæурæдта. Афтæ нæ. Йæхæдæг йæ æрмкъухтæ феппæрста, мит фелвæста æмæ мын мæ хъустæ митæй æууæрдын байдыдта. Афтæ иу цалдæр хатты, цалынмæ мæ хъустæ нæ атæвд сты, уæдмæ. Мæ хъустæ куы асырх сты, уæд худгæйæ фæкодта: «Вот теперь настоящий сибиряк». Мæ хъусы кæрæттæ куыд аурс сты, уый та æз мæхæдæг æмбаргæ дæр нæ бакодтон, хорз æмæ мæ ног «хæлар» зæрдæхæлар разынди, æндæр, чи зоны, æнæ хъусæй дæр баззадаин. Уæдмæ автобус дæр фæзынди, фæмидæг стæм æмæ фæцæуæм.

Мæ ног зонгæ раздæр рахызт æмæ та мæм фæстæмæ радзырдта: «Первое испытание удачное. Держись, кавказец!» Афтæ мæ ног зонгæимæ схæлар стæм, æмæ та-иу мыл куы амбæлд, уæд та-иу мæ худгæйæ афарста: «Ей, кавказец! Как твои уши?».



ÆНÆСЗАГЪД ÆНДЗÆВГИТÆ

* * *

Фидибæстæ — мæ цард, мæ æвдадзæ!
Мæ Дигорæн уогæй æ фусун,
Уæрæсе, дæ къæсæрмæ ма ‘руадзæ
Ести æзнаг сосæй æргъузун.

Берæ зинтæн зинтæй ниффæразтан,
Фагæ бал нин фæууæд нæ уодхар.
Иристон, дæ реубæл мæ ку схастай,
Мæ уод дæр бакæндзæн дин лæвар.

Фал цæрун хуæздæр æй мæгурбонæй,
Азæлæд кувди уæзæн мæ дзурд.
Дигорон дæн нæхе Иристонæй,
Дигорæн — æ сау биццеу, æ фурт...

КЪОСТАМÆ

Басугътай дзилли арти дæхе,
Дæ фунукæй ци уод исистадæй, —
Сæнтуорс рохсæй тавуй Иристони.
Фордбæл хезгæй ци лæгæн æ хед
Ниттонуй, уой ахæсси де стахтæй, —
Баерхæфси ‘й æндаг билгæронмæ...

Ци гъар тухæ, хуæрзеуæг адтæй
Еци «минкый егъау» гури уаги,
Ка иссæй еунæгуодæй, æдта,
Æ еугур адæмæн дæр сæ фагæ!..

Ци дессаг рохс ди бадтæй, хорау,
О Къоста, — ке уарзæн куд нæ цæстæ!
Дæу равардта махæн нæ Хуцау,
Фулдæр имæ ковæн уомæ гæсгæ.

О Къоста, зарамондти паддзах,
Ци изолмæ ниргъавтай нæ карнæ!
Дæ койтæй ку ниууæн еугур сах,
Дæ дзурдæй ку фецауæн уæларвмæ...

* * *

Æгæр тухгин, кенæ æнæбонæй
Адæгони уарзун, — цæмæй зонун,
Мæ иссонтæн е 'цæгдæр рæуонæ
Дæу медæгæ 'й æви — мæхе рони...

Неци зонун, зундгин мабал хонæ,
Дæ кийнæй ка исæррай 'й, гъеууони...

Æмпурсунцæ мæ карз фæйнæ дони,
Нигъулун сæ астæу нецигъонæй, —
Мæ цæсгонбæл зæрдæ ци цæсгонæй
Уæлахездæр кæнуй? Фур æнцонæй
Ратонуй мæ, — найун адæгони.
Æ гъæбеси фестун гъазæн гъолæ,
Мард кæфау мæ фехсуй агъуд уолæн.

Никкæрзун: «Форди ма мæ ниттолæ,
Дæхеми мæ, уорс уолæн, сæвдолæ, —
Æнæуарзтæй мæлун, æнæдонæй!» —
'Ма мæ уæд е баскъæфуй билгонæй, —
Сæртæ-бунтæ кæнгæй и цæхъалти,
Æригъал бабæй ун сæ ниббати.

Мæнæ бабæй уинун дæ, уæртæ дæ! —
Базурсастæй тæхун дæ гъæбесмæ,
Нибберæ дæ, дессæгтæ, ни 'ртæ дæ.
Исервæзун дæларви уадсесмæ,

Баервæзун изол æрвгæронмæ,
 Ервæзун сæрисæфæн арф коммæ,
 Хъурирвонгæй, не ссергæй дæ гурæ,
 Æнсуфун ревæд æсми хумпъурмæ,
 Æнæуорæд дæуæй, æнæрæвдуд,
 Æнæ де 'мбæлд æма фудевгедæй.

Нигъулун дæ æндæргти, тайун ди,
 Æрсæйун ди, уинун дæ тарф фунти,
 Исæфун ди, — цæй номæн! Цæй номæн!
 Сафæ ревæди дæн синти дзæгъæл,
 Æрвтæ мæбæл ходунцæ æрра 'нгъæл.

Неци зонун, — ци 'рцудæй еу бонмæ,
 Еци бон мæ хæссуй æрвгæронмæ.
 Æгæр тухуаст, кенæ æнæбонæй
 Æнæзонги уарзун, — цæмæй зонун,
 Мæ иссонтæн е 'цæгдæр рæуонæ
 Сайтани хай æви изæддон æй...
 Ниммицардтæ æма ци мæ бон æй...

НÆ ДÆ ГЪÆУН

Нæ дæ гъæун, кизгай, нæ дæ гъæун,
 Фæддæмардзæн æноси мæстæй.
 Нæ дæ гъæун, кизгай, фæддицæун,
 Мабал уорама мæн гъар цæстæй.

Нæ дæ гъæун, кизгай, — ци рæсугъд дæ! —
 Мæ зæрдæ дин мæхе нæ зæгъуй.
 Мабал калæ мæ нади дæ сугтæ, —
 Гурусхæ мæ нæхстæр нæ кæнуй.

Нæ дæ гъæун, кизгай, фæддæсайдзæн, —
 Тæрегъæд дин кæнун дæхецæн.
 Æрхæссидæ нивæ, кæдимаиди,
 Нæ дууемæн дæр уæд нæ хецæн.

Нæ дæ гъæун, кизгай, — хор цирагъи
 Нæ бацæудзæй, — мæлдзæнæ мæстæй.
 Нæ ми цæуис, кизгай, — æгæр тави,
 Ракæлдзæнæй дæ рохс мæ фæрстæй.

Нæ дæ гъæун, кизгай, нæ дæ гъæун,
 Курмæ кæндзæн де 'рттивдæй, — тæрсун.
 Нæ ми цæуис, кизгай, — фæддицæун,
 Кæд ес ма мин дæуæй æртæсæн...

ЦИ 'Й

Æвæццæгæн, мæнæн æвзаргæ 'й
 Тæккæ зиндæр дуйне,
 Цæмæй æз, исахуадгæй «маргæй»,
 Бахезон си инней!

ЦИ 'й поэзи — хуасæ æви нез?
 Тæвдæ дон, тæгæр ех?
 Ке бон нæй исзæгъун зæрди рес,
 Уоци еуи дууех?

ЦИ 'й уагæр — æнахур устур дес?
 Деденæги хуæрздæф?
 Уæрцци зар? Берæгъи итинг гъес?
 Цæрæгуодти уæлдæф?

ЦИ 'й уæддæр — уарзони цæсти гъар?
 (Æ нибба мæ содза!)
 Æви ба — нæуарзони азар?
 Уотид хицæ? Соцъа?

ЦИ мæрдтаг æй — мастæн æ фудрун?
 Уарзтæвдесæн мадзал?
 Ке бон нæ 'й сабур уаги цæрун,
 Уони фæстаг мадзал?

О, æвæдзи, мæнæн мæ ниви ‘й
И дессагдæр дуйне,
Цæмæй æз, исахуадгæй нивæй,
Барæвдауон инней.

Æнæсзагъд æндзæвгæй идзаг ан
Æд мæгур, æд паддзах.
Æд зундгин, æд гъæла си бауæн
Кæрæдзей хузæн мах...

* * *

Фæрсаг халон — сатæг сау,
Тæссаг адзали киндзау,
Æнæгъдауæй ци лæууис мæ цори?
Дæ сау къæртрæзтæй, егъау,
Æвзалхуз хизæй мегъау,
Æнæвгъауæй æмбæрзис и хори.

Ке уарзæг зæрди æй хаст
Фудти синдзау дæ циргъ уаст,
Мæрдти бæстæмæ ке ‘рвети мой кæнунмæ?
Фæддитарстæн æнæуаг, —
Усси, усси, æнаггаг!
Фиди къæсæй неке ададзуй мæлунмæ!

Æндæр рауæнмæ тæхæ,
Къæботтæй къахæ зæнхæ,
Де ‘ммуггагон мæргъти си нигæнæ!
Мæнæн ба «хуæрзбон» зæгъæ,
Дæ дæлмус кæд ес цæнхæ, —
Хинттæн æй мæ нади ма рæгæнæ.

Дæ сау рони — мæ фудфун!
Дæ цъæх æлгъистæй стъæлфун, —
Рæхги æй ердзæнæ дæхе рони!
Мæ хуарз адæни дæ рун
Цæмæннæ уадзуй цæрун, —
Дæхецæн си бафсес ку нæ зони!

Беслæн, 2004

* * *

*«Гъæунги бæлæуи
бæдолæбæл кадæр æрæфсарстæй»*

Унги уазал бони
Бæлæу нецигъонæй
Бадтæй, — сæйгæ кодта тухуаст.
Мингий сувæллон æй
Схаста æ гъар рони,
Кодта е сабиймæ тух-уаст.

«Були» ниффæллад æй», —
Уой, дан, хуссун фæндуй, —
Й' авдæни скодта ин гъар уат.
Бæлæу æрæнцадæй,
Узтæй æрфунæй уй, —
Дæттун, дан, дæуæн мæ бунат.

Бæлæу сувæллони
Зæрдтæй фæллад адтæй,
Æма хусгæ кодта, гъе фал,
Нур æй цалдæр бони
Хезуй, цори бадгæй, —
Бæлæу нæбал рацæй игъал...

Уотæ æ бæдоли
Кадæр фунæй хонуй,
Не 'ууæндуй, не 'ууæндуй, гъе фал,
Нур æй æ сау къоли
Уинуй цалдæр бони, —
Ссердта æнагъонæй адзал...

* * *

Хуарз кизгай, аргъæвнæ дæмæ ес?
Мæ рессагæ дæндаг мин исласæ,
Кæмæдæр дарун æй масти хуасæн, —
Мæхе уод хуæруй мин æнæфсес.

Мæ дæндаг мин сласæ, хуарз кизгай,
И гъæдгин бампъозæ уарзти къинсæй,
Дæу æмбæлд ци æй, е карни финст æй, —
Нивтæ нин иуардзæй кезугай.

Хуарз кизгай, мæ бон нæй устур маст
Берæ дарун зæрди, — исситухсун,
Сæйгæ кæнун, — хилæн нæбал бухсун, —
Мæ росбæл ниууарæ дæ рохс уарзт...

ФУН

1
Изæрмелтæ, амистол, денгиз!
Цъæх арвбæл уорс уадсестæ гурунцæ.
И дудæхътæ, совæхъти хъис-хъис
Фæлхъæзæнти стуфи нигулунцæ.

Ратæх-батæх, сæ уарзт бæрæг æй.
Балиртау сау кизгуттæ найунцæ.
Æрмæгъудæй æндæр нæуæгæй,
Билидæнттæ билгонмæ уайунцæ.

Рæвдауй дæ и дон дæ мадау,
Уолæнбæл æривæргæй дæ реутæ.
Байадау дæн, кизгай, байадау, —
Дæ уиндæй нæуæгæй исбиццеу дæн!

Дæ лигъз бауæр, дессаг, ке нивæ 'й?
Æгæр уодзæй уомæн, — байæйсайæ!..
Æвзонг бæрзæй æрхаугæ сифæй
Фæлмæнæй мæ реубæл æрæнцайæ.

Мæ хæдзарæ феронх дæн æз дæр,
Цæй бæдолæ æма цæй бийнойнаг!
Гъо, хæссун тæрегъæд, фал уæддæр
Æ нæхæссун ба æй еугур «тъайлаг»!

Г'о, уадзун фуд рæдуд, фалæ, г'е,
Хуцау нин уæхæн «фудтæ» байуарæд.
«Æз» — зæгъæд, ка си райса æхе,
Æ реутæбæл бафтаугæй дзиуарæ.

Сосмондаг ци тухгин æй, æдта!
Римæхсæн кæрæдземæй тæлæнтæ...
«Кæд гæнæн нæбал ес, г'еуæдта...» —
Исдзурдтай 'ма скалдтай ирд тæмæнтæ...

Æрсæумæ 'й, нигъгъæла йæй мæ сæр,
Телефон иссурхзинг æй æхсæви,
Нур мæмæ æригъустæй æ г'æр, —
Фудæнгъæл ке фæккодтон не «сæвди».

Нæ зонун, ци адтæй, ци бæллах,
Нæ зонун, кæми адтæн æдосæ,
Фал зонун, ке кудтæй мæбæл сах,
Кæд дони бахаудтæй, дан, мæ уосæ...

Мабал ко, ду уæддæр мабал ко!
Мæн цæсгон нæбал хуæцуй нæхемæ.
Фæндараст, дæ хеуæнттæмæ цо,
Кæд æз дæр æрцæуина мæ кеми.

Амæй æндæмæ уо æвæсмон, —
Ду ниртадтай кедæр цардамонди.
Иннанз ба дæ денгизи билгон
Æз хездзæн раст мæнаци афонти...

Мæ цæттæ цард фесафтон æгæр,
Дæ рæвдудæн неци 'й е æ рази...
Кæд — неци, — уарзт бавзурстон уæддæр,
'Ма нура мæлунбæл дæр — арази!..

2

Фуни фæрци 'й аци 'мдзæвгæ финст,
Нæ ин адтæй, хатир, нæ ниффинсæн.
Æ фулдæр æй, зæгъун дин, имист,
Раст си е 'й, 'ма дзæгъæли не 'ймисæн.

Куд фун æй, уотæ хуæртæ мæ уæд:
 Уарэти нивæй — хайгин! Мин-мин арди!
 Кæд не ‘ууæндис, уæдта æрцæуæд
 Уæхæн фун æцæгæй дæр мæ царди!...

ÆМСИНОНТÆ

Рацо, цæй, мæ цард ‘ма ме ‘нкъарди лимæн,
 Феронх уæн не ‘зинæн æ зинтæ,
 ‘Ма бабæй абони æзинау исуæн, —
 Исон куд имисæн нæ миутæ.

Рацо, дзæхъиннæуæг нæ уасæ ссерæн,
 Тухсун махтæбæл нæ федауй,
 Уæддæр сугъæрийнæй цъоппау нæ перæн,
 Фæлмæн дæр нæ рос неке дауй.

Рацо, æрсахæн, æрниуазæн фæндон,
 Феронх уæн нæ цард, нæ бийнонтæ,
 Æндæр нецибал æй, зонун æй, нæ бон,
 Тухст ан ‘ма райвазæн не ‘уонтæ...

Рацо, цæй, мæ цард ма ме ‘мвингæ лимæн,
 Феронх уæн не ‘зинæн æ зинтæ,
 ‘Ма бабæй абони æзинау исуæн, —
 Исон куд имисæн нæ миутæ...



ХЪÆДГÆРОЙНАГ ХАБÆРТТÆ

ЧИ УÆЛАХИЗ КÆНЫ?

Фыдыбæстæйы Стыр хæсты Хъæдгæронæй дæр бирæ уыд. Иу нæ хъæуккаг ус йæ алы фыстæджы дæр йæ хæстон лæджы афтæ фарста: «Чи уæлахиз кæны?» Хæсты фыццаг азты та, куыд зонæм, афтæмæй немыцы æфсад махонтæй ифтонгдæр уыд æмæ размæ бырста. Фæлæ цензура уыдæттæ фыссын нæ уагъта. Гъемæ лæг йæ усы хынцфарстæй куы стыхст, уæд дзуапп радта: «Кæд Хуыцауы фæнда, уæд а дыууæ боны ма фæстагæй нæ дуар скъуырдынаен».

ТРАКТОР ÆНÆ БÆХÆЙ

Иу 60 азы размæ нæ хъæуккаг лæппу горæты ахуыр кодта трактористы курсыты. Фæлварæнтæ куы 'рхæццæ сты, уæд ацы лæппу ахуыргæнæджы афтæ бафарста: «æхсæз майы уæм фæцахуыр кодтон, фæлæ йæ уæддæр нæ бамбæрстон — трактор æнæ бæхæй куыд цæуы?»

ДЗУАРЫ ЛÆГ

Нæ хъæуы иу дзыхарæхст лæг уыди. Хетæджы дзуармæ Хъæдгæронæй зæрдиагдæрæй ничи куывта. Иуахæмы ацы лæгæн йæ сыхаджы дзуары лæгæй равзæрстой. Уый та мысайдгæтæм ныхилаг уыд, æмæ йæ куыст уайтагъд йæ бинонты цардыл фæбæрæг. «Дзыхарæхст» дæр-иу, уынгмæ рацæугæйæ, цыма йæхиимæ дзуры, уыйау хъæрæй афтæ: «Хетæг æхца куы дæтта, уæд дзæкъулыдзæгтæй».

Йæ дæлгоммæ ныхасы апп ын-иу адæм бамбæрстой æмæ-иу мидбылты бахудтысты.

«ДОНДЖАХИ»

Нæ ирон æвзаджы ахуыргæнæг скъоладзауты цæсты æппындæр нæ ахадыдта. Ахæм æнæджелбетт ныхæстæ дзы-иу схауд, æмæ хуыгæсыл дæр нæ фидыдтой. Урочы-иу скъоладзаутæй искаемæн афтæ загъта: «Ды дæр цыдæр нæхимæ донджахи дæ!»

Сабитæн дын ахæм авæрай: йæхи йын «Донджахи» хонын райдыдтой!

«ХЪАЙВАНЫ БЫН ДÆР МА ДЗЫ ИС...»

Иу нæ хъæуккагæн коллективизацийы рæстæг йæ исбон байстой. Иуахæмы та йæм районæй ссыдысты æмæ йын дзурынц: «Сызгæрин ма дæм ис, æмæ йæ барвæндонæй ратт паддзахадæн». «Ницыуал мæм ис», — дзуапп сын радта лæг. «Ис ма дæм, ис, дæ лæппутæ дыл бахъаст кодтой».

Лæппутæ та фæскомцæдисонтæ уыдысты, æмæ сæ фыдыл комдзог рацыдысты. Фыд сын сæ мады хъæрæй ралгъыста, стæй сын сæхимæ дзуры: «æз дæр сæ мæхицæн не ‘мбæхстон. Цард аивын дæр зоны, сымах та йе хъуыддæгтæ кæнын, йе та ‘ндæр истытæ хъæудзæн æмæ сæ уый тыххæй бафснайдтон. Мæхæдæг зæронд къодах дæн, цы ма кæнын сызгæринтæ-йедтæй? Гъемæ кæд афтæ у, уæд ма дзы уæлæ хъайваны бын дæр ис æмæ сæ ахæссут!»



УДЫ УАЗ СÆНТТÆ

* * *

Хохаг чысыл хъæу йæ бонгуысты фæстæ
 Улæфы...’Рæргъæвта цыма йæ уаргъ.
 Тары ныгъуылынц нæ ныллæгпар къæстæ...
 Систой æвзистхуыз æврæгътæ сæ саргъ.

Сойджын сэрвæтæй æрбацæуынд хъомтæ,
Мигъау сæ хæд фæстæ баззад сæ рыг.
Кафынд нæ кæрты нæл гогызтæ «хонгæ»,
Къададон сау дуртыл калы пæссыг.

Хæлд мæсыг рагъæй фæлгæсы æнкъардæй,
Урчырс цæстыты ныббадти хъуына.
Чи зоны, зарæгмæ ивгъуыдæй, дардæй
Сабидуг рухс фæлмæй худгæ зына.

* * *

Хъуынтъыз мигътæ арвыл ыскъахтой зынг хураен йæ цæст.
 Нæ расыг фæззæгæн йæ лулæйы фæздæг ныббадтис, —
 Бæгънæг бал бæласыл сырддонцъиу ныккука,
 ныргъæвст.
 Нæ хосдзæутты уæрдон цъыф хъугомы астау
 ныссагъдис.

Уым фалдæр та, рæгътыл, фæрдгуытау, ныппырх ысты
фыстæ,
Тызмæгхуыз уæйыгау, нæ цъына уæлвонгæй зыны.
Дыргъдоны быдыргъæн рæууддзæф ыстылы йæ дыстæ,
Æнкъард хъæды сæрмаæ, хъæргæнæгау, халон тæхы.

* * *

Йæ бур рихи даугæ — бæгъæмсар — æрбацæуы фæззæг,
Нæ сæрвæт-тæпæнты ныхсыдтой нæ фосы дзуг кæрдæг.

Ысрæгъæд хъæддаг дыргъ, нæ донбылты асырх и мыртгæ,
Æрсабыр ис комдон, ызнæтæй нæ хъуысынц йæ мыртæ.

Бæрзонд рæгъты сæрмæ къуыбылæйттæй мигъфæздæг бады,
Мæ дада дзæккорæй егъау сугтæ зымæгмæ фады.

Нæ хъæдур æртыдтам, нæ нартхор дæр бафснайдтам гонты, —
Ныр, сисрæбын бадгæ, нæ хъæуы зæрæдтæ æрвитынц
сæ бонтæ.

Æнкъардæй нын загътой æлвæстбазыр мæргътæ
хæрзбонтæ —
Мæ уды та гуырынц чъызгæ уарзты сусæг уæлмонцтæ.

* * *

Аппар дæ сау хотых,
лæг!
Цардæн мауал хæсс
адзал,
мæлæт.
Мин хæстытæй
нуæстæ,
хъæдгæмттæ
у зæхх...
Аппар дæ марæнгарз,
лæг!
Мауал кæн
зæххæн
йæ дудгæ,
рыст
зæрдæйыл
цæхх!..

* * *

Лæсы цъæх мигъ цъыфдзаст уынгты куырмæджы,
Фæззыгон райсом — уазал у, хъуынтыыз...
Уыд хурбонтæ, рæсугъд бонтæ æрæджы,
Фæмысын ма сæ фæлмæн узæлд æз.

Ныр та æгæнон зилгæ дымгæ арвмæ
Æлвасы зæххæй сыфтæртæ æд рыг...
Хъуызы æрхæндæг сонт удæн йæ тарфмæ,
Мæ рудзынгыл — рывт æхсæвы цæссыг.

САГЪÆС ÆВЗОНДЖЫ АЗТЫЛ

Фæзынд æнафоны мæ зымæг,
Мæ уд фыдцæрдтытæй — фæлмаст.
Зынгау бæллицты арт ныммынæг,
Кæддæрау нал судзы мæ уарзт.

Æрмæст ма рухсаив изæрты
Фæмысын иу сурæт æхцон...
Рæсугъд, мыдгъуыздыкку мæ сæнтты
Мæнæн ысрухс кæны мæ бон.

Æмæ тæгæр къохæй фæхъуысы
Æнкъардæй рох зарæг фæлмæн.
Уый чидæр йе 'взонгдзинад мысы,
Æнæнцой сагъæсты тæмæн.



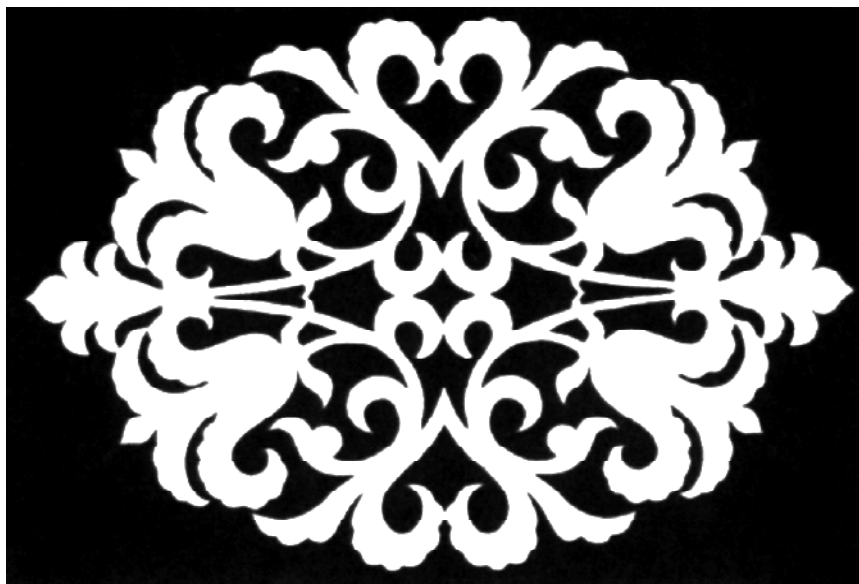
«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

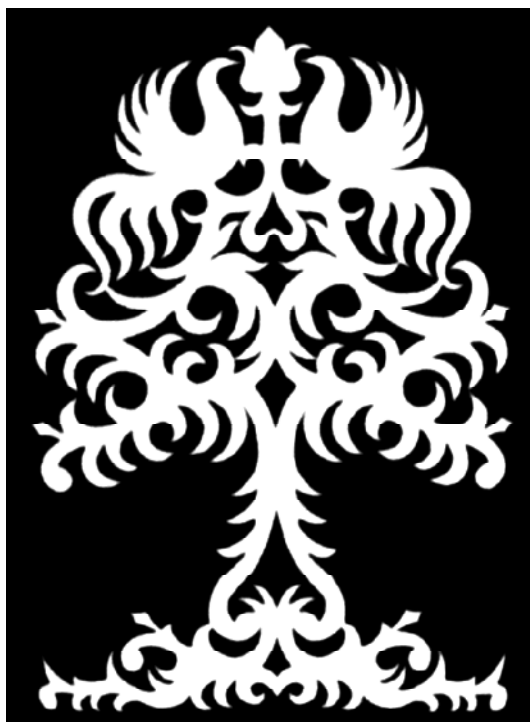


*Нæ равдысты фыццаг хайы — Дзæуджыхгæуы 11-æм скъолайы нывкæнынады æмæ черченийы ахуыргæнæг, РЦИ-Аланийы ахуырады сгуыхт кусæг **Остъаты Варварæйы** орнаменталон куыстытæ. Варварæ у Уæрæсейы Федерацийы иумæйаг ахуырады кадджын кусæг, «2006 азы хуыздæр ахуыргæнæг», зæгггæ, уыцы Æппæтуæрæсеон конкурсы уæлахиздзау, ноджы райста Уæрæсейы Федерацийы Президенты грант.*

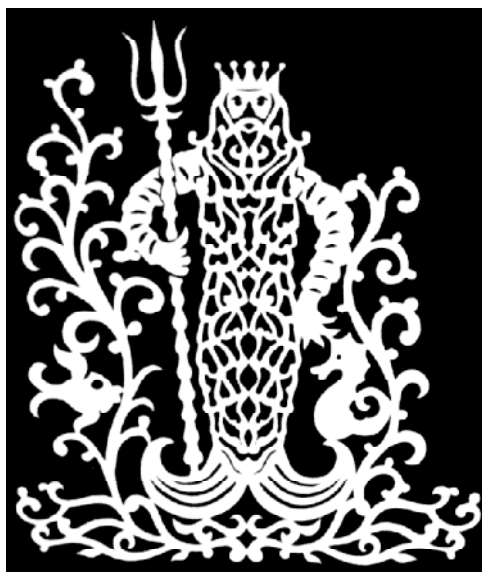














МУРАСТЫ Эльбрус

УДÆГÆСТÆЙ МÆ БОН БАЗЫДТОН...

*Æнкъард фыстæг поэт
Дзуццаты Хадзы-Муратмæ*

Зын у, тынг зын, дæ уарзон поэтмæ мæрдтæм дзурын! Æвзаг рæстмæ дæр нæ тасы, хъуыдытæ бамыр вæййынц, цыма сæ æндзыг æрцахсы, уыйау...

Цæвиттон, цы бирæ зæгъинагтæй тышпыр дæн, уыдонæй иу мисхал Хадзы-Муратæн йæ удæгасæй куы сфæрæзтаин, уæд ацы æнкъард фыстæджы сæр нал бахъуыдаид. Фæлæ йæм цæмæдæр гæсгæ мæ ныфс нæ хастон, стæй йæ бынтон дзурын-мондагæй дæр ничи зыдта. Уыцы сабыр æмæ хибарæй-иу бадт йæ кусæнуаты рæбын æмæ-иу цыфæнды зæрдиаг ныхасмæ дæр æрмæст иугай дзырдтæ баппæрста...

Чи æнхъæл уыдис, æмæ Хадзы-Мурат, нæхи Хаджи, нылæууыд йæ адзалы къахыл, «æрбаввахс, æрбахæстæг йæ царды хурныгуылæн кæрон»?

Æндæр... Цы æндæр? Кæй бон цы бауыдаид Хуыцауы тæрхоны ныхмæ? Ныр фæсмоны къуыбылой здухынæй ницыуал пайда ис...

Мæ ныхас райдайдынæн чысыл хабарæй. Чъребайаг зонгæтæй мын иу магнитон лентæйыл фыстæй радта чысыл аудио-кассетæ. Дискмæ, дам, æй раивынмæ хъавæм, æмæ цалынмæ сæрмагонд аппаратурæ агурæм, уæдмæ йæм байхъус. Куыддæр мын фадат фæци, афтæ уыцы кассетæ бавæрдтон магнитофоны. Бавæрдтон, æмæ куыд лæууыдтæн, афтæ сагъдауæй аз-зæдтæн. Мæ хъусты ныййазæлыдысты, æхсайæм азты къухæй-къухмæ цы зындгонд æмдзæвгæ «Ирон æвзаг» скъæфтам, стыр цин кæуыл кодтам, уый зæрдæисгæ рæнхъытæ:

*Æз мæ ингæны ниудзынæн,
хъæрдзынæн,*

*Ирыстоны суадæттау,
зæххы бынæй кæудзынæн,
æз фæстаг поэт куы уон,
поэттæ мæ фæстæ куынауал уа...*

Фæлæ сæ Дзуццаты Хадзы-Муратæн йæхи хъæлæсæй фыццаг хатт фехъуыстон. Кæд мæм раздæр ингæны кой поэтикон уæлæфтауæн ныхас касти, уæд ныр авторы мæлæты фæстæ æнæкæрон зонгæ рæнхъытæ ноджы арфдæр ныххызтысты мæ зæрдæмæ. Алы дзырдæн дæр цыма дыгай-артыгай ног нысаниуæгтæ разынд, афтæ сæ хуыз скалдтой. Ноджы мын Хъодзаты Ёхсар æмæ Малиты Васо куы радзырдтой, ацы лентæмæ мæрддзыгой адæм хъуыстой поэты æвæрæн бон, уæд мæ буар ныддыз-дыз кодта: «Куыддæр репродукторæй ныннæрыдысты Хаджийы хъæлæсы фыццаг мыртæ, афтæ уæрæх карты лæууæг адæм сæ кæуын фæурæдтой. Ёрдз дæр, цыма йæ ахсджи-аг хъæбулыл марой кодта, уыйау исдуг фæхъус, ныссабыр. Ёрмæст ма бæрзонд бæласы къалиуты æхсæн æрныгъуылæг маргъ удаистæй йæ хъæлæс фазта, цыма уый дæр цыдæр æбуалгъ фыдбылызы бахауд, уыйау».

Фæстæдæр Ёхсар ныммыхуыр кодта æмдзæвгæты цикл-элегии. Уым, йе 'дзард хæлармæ дзургæйæ, стыр хыгзæрдæйæ фыста:

*Дæу уæлмæрдтæм хастой дæ къона, дæ кæртæй, —
дæ хъæлæс дæ фæстæ фæдисгæнгæ згъордта,
дзырдта дæм: «О, раздæх!..» Лæгъстæтæ дын кодта,
ныффæсус, — нæ хъуыстай дæхæдæг дæ хъæртæ.*

*Дæ удаист богътæ нæ ахстой дæ хъустæ,
нæ райхъал дæ — уæууа! — дæ уариты ахстмæ...
Ныр мæнæ дæ чиныг — сæ бæлас, сæ ахстон,
йæ сыфтæрты рухсмæ æз хъусын сæ бустæ.*

*Кæмæн сæ ныууагътай, сæ хъахъхъæнæг чи у?
Мæ зæрдæ мæ риуы къуыдыр куыдзау ниуы...*

Ахæм зæрдæуынгæггæнæн цауты фæстæ сфæнд кодтон Хадзы-Муратмæ мæрдтæм ныффыссын. Ёндæр фадат мын нал баззад, æмæ мыл макæй зæрдæ фæхудæд. Стæй хъæр мæрдтæм

дæр хъуысы, зæгъгæ-иу куы дзырдтой нæ фыдæлтæ! Æмæ урс гæххæтмæ цадæггай ивылын райдыдтой мæнæ ацы æнкъард фыстæджы рæнхъытæ:

«Хаджи, дæ уæлауон царды дын, бæргæ, цæдисæмбалæн куы сбæззыдаин, фæлæ нæ хъысмæттæ фæйнæхуызон карст æрцыдысты. Гафез, Бестау, Грис, Цæрукъаты Алыксандр, Дзаболаты Хазби, Хостыхъоты Зинæ, Хаджеты Таймураз æмæ иннæты æмсæр дæ цард-цæрæнбонты дзырдагур хæтæнты дæ удæй бацыдтæ, æз та мамæлайы къæбæрыл мæ нымад бонтæ тыдтон. Дардæй мæ къухтæ тавтон дæ курдиаты цæхæрмæ, сæрыстыр уыдтæн дæ аивадон сгуыхтдзинæдтæй. Мæ цæстытæ-иу ныуурс сты дæ радон чиныгмæ æнхæлмæ кæсынæй. Æмæ дæм ныр афтæ æргомай кæй дзурын, уый мын ныббар. Æндæр хъомыс нæй. Удæгæстæй мæ бон базыдтон æмæ дæумæ уыцы дунемæ æрвитын мæ ахсджиæгдæр, мæ судзаггагдæр хъуыдытæ. Уырны мæ: ды мæ уæддæр бамбардзынæ...

Мæ сæйраг хъызæмар у нæ ирон æвзаджы кæуинаг æмæ худинаджы уавæр. Æнусы æрдæджы размæ дæр æй ды уыдтай æмæ йыл уымæн афтæ зæрдиагæй мæт кодтай. Мæрдтæм дæр иронау Къостайы сидт æмæ Отеллойы богътæ куына хъусай, уымæй куы тарстæ, дæ цыртыл æрмæстдæр иунæг дзырд «ирон» ныффыссут, зæгъгæ, куы фæдзæхстай, уæд ма ныр дæ мадæлон æвзаджы сæрыл чи сдзурдзæн афтæ хъæддых æмæ уæндонæй? Æви, дæхи загъдау, дæ ингæны къæйтæ стондзынæ, фæдисоны бардуагау нæ хæхты сæрмæ тæхдзынæ, уæддæр ирон дзырды фарн фæцудын, фесæфын нæ бауаддзынæ?..

Ам, Цхинвалы,
 кæуынц зæрондæй,
 æвзонгæй,
 сывæллонæй,
 Кæуынц дурæй,
 бæласæй,
 хæдзарæй —
 нырыкконæй, фыдæлтонæй,
 «Додой»-ы зæлтимæ сиу ыстæм,
 нæхæдæг дæр зæлтæ систæм,
 Кæй зæрдæ фæлаудзæн æнцæд
 зæлтæ-ристæм!

Æз фидарæй æууæндын — нырма дæ уæлæуон уæззау сагъæстæй нæма фæхицæн дæ, нырма дæ зæрдæ дзуры дæ тох-вæллад æмзæххонтимæ. Ивгъуыд тугкалæн хæсты рæстæг дæхæдæг куы бæллыдтæ: «Уæд та сын иу гыццыл мур, иу гыццыл ныфсы стъæлфæн куы фестин!..»

Мур æмæ стъæлфæн нæ, фæлæ ныфсы мæсыг уыдтæ дæ раттæг адæмæн! Бæргæ, дæ бон куы уыдаид, уæд фыццаг топ-пы гæрахмæ тохы быдырмæ алæгæрстаис, фæстæмæ дæр нæ фæкастаис. Уымæн куырдау хатыртæ: «Ныббар мын, Ирыс-тон, хæцгæйæ кæй нæ амардтæн!»

Уой, мæнæй уый,
 ныр Ирыстоны сæрвæлтау
 хæцгæйæ ма 'рхау!
 Фæлæ — æдзæллаг —
 дзымандытæ кæн
 поэтгонд маргъау?!

Дзæгъæлы, хæрз дзæгъæлы хордтай дæхи, Хаджи! Дæ фырттæ хæстæн йæ райдайæнæй йæ кæронмæ сæ хотыхтæ ни-куы æрæвæрдтой, сæ фыдæлты уæзæг цыфыддæр знагæй бахъ-ахъхъæдтой, уæд цæмæй къæмдзæстыг уыдтæ нæ Иры раз? Æви дæ ныфсдæттæг, тохмæсидæг дзырд джебогъæй дæлдæр лæууыд уыцы уынгæг заманты? Дæ алы рæнхъæй дæр зындис ирон адæмы судзгæ хъыг, фæлæ уæддæр дæ домбай намыс нæ сабыр кодта, уæддæр дæхи хордтай, æд хæцæнгарз хæцæг лæппутимæ иумæ кæй нæ фæдæ сæ зындæр сахат, уый тыххæй:

О, ацы кæуинаг-зариная,
 зариная-кæуинаг хæсты,
 О, уæ бæсты,
 æз цæуылнæ амардтæн уæ бæсты?
 Знаджы нæмгуытæ
 куы сæмбæлдысты
 сымахыл, мæныл,
 Уæд мæн нæ, —
 сымах цæмæн бахъуыд мæлын?

О, дæ ррисаг зæрдæ æхсæвæй-бонæй уыд, сæ фидар риутæ

хотыхты дзыхмæ чи дардта, сæ Райгуырæн бæстæйы сæраппонд сæ удтæ нывондæн чи хаста, уыцы сагсур фæсивæдимæ!..

— Æгъгъæд! —
 скодта тыхстхъæр сæ иу
 боцъоджын лæппутæй,
 Гуырдзиаг фыдмитæн ма скæнæм
 хъазæнуат нæ удæй!
 Æз, мыййаг, куы фæцæф уон
 æмæ мын куы нæ уа рахæссæн,
 Уæд-иу ма бахъæут
 джитæнæн,
 мæт æмæ сагъæссæн,
 Ма-иу мæ ныууадзут удæгасæй,
 ма-иу фæут фæстæмæ здæхæг, —
 Уæд-иу мæ фехсут,
 амарут-иу мæ уæхæдæг.
 — Мæн дæр!
 — Мæн дæр!
 — Мæн дæр!
 — Мæн дæр! —
 загътой омменау.
 Кæрæдзийæн —
 ардхæрдау,
 лæгъстæйау æмæ домæнау..
 Сыстынц уæззаугай.
 — Афтæ, алыг æмæ
 ныр цæугæ —
 тохы цырынмæ!
 Æмæ уайтæккæ баиу ваййынц
 талынгимæ,
 Фæцæуынц —
 мæлынмæ
 æмæ
 цæрынмæ.

Ахæм поэतिकон рæнхъытæ райгуырдысты ивгъуыд трагикон цаутæн сæ тæккæ карздæр бонты. Сæ сæйраг хъуыды баст у цард æмæ мæлæты æхсæн æвирхъау тохимæ. Цæттæ уыдтæ

дæ уарзон æмбæлтты разæй дæ уд снывонд кæнынмæ, сæ судзаг ристæ, сæ зæххы æмуæз зынтæ мæрдтæм демæ ахæссинмæ:

Нал у мæ бон
 мæ Иры æнахъинон хъызæмар уынынай.
 Æрвылбон дæр — мард:
 чи — знаджы нæмыгæй,
 чи та — йæ низæй, йæ мастæй...

Хъарæг стоны,
 срæмудзы
 сæ уды рæбинаг рæбынай
 Æмæ нывналы
 мæ уды рæбынмæ
 сыгдзастæй.

Нал у мæ бон..
 Фæтæрсын
 ме ‘мбæлттæн сæ тарæй,
 сæ фæлурсæй..

Сæхимæ ныхъхъуыстой —
 уæнтæхъил, зæрдæмард —
 зæрондæй, æвзонгæй,

Лæгæтон фыд-зымæг
 æрвитынц æнæ арт, æнæ рухсæй.

Гæв-гæв æмæ ихриз сыл бафтыд
 уазалæй, стонгæй.

Нал у мæ бон..
 Фæлæ мын цы фæрæз, цы амал и,
 Цы хъуамæ сын феххуыс уой
 тæфæрфæс, тыхсынтæ, кæрзынтæ?..

Æз куы амæлин,
 æмæ сымахæй куы ничиуал амæлид.

Æмæ уын куы ахæссин мемæ
 уæ ристæ, уæ зынтæ.

Фæстæдæр хæстон тематикайы бындурыл фыст уацмыстæй сарæзтай сæрмагонд чиныг «Дыууæ дуджы астæу», фæлæ дæ къухфыст фондз азы дæргъы фæлæууыд чиныгуадзæн «Ир»-ы. Ног æмбырдгонд мыхуыры рацыд æрмæст дæ мæлæты фæстæ. Йæ саразæг Дзуццаты Зæлиналæ абон дæр уыцы хъуыддаг хæссы

йæ зæрдæмæ: «Куыд тынг æнхъæлмæ каст ацы чиныджы рацыдмæ Хадзы-Мурат! Куыд тынг æй фæндыди йæ фенын! Фæлæ кæрæдзиуыл нæ сæмбæлдысты автор æмæ йæ чиныг: сæ иу æгæр раджы ацыд, иннæ æгæр бафæстиат».

Дæ хауæггаг æмæ тызмæг хъысмæтæй афтæ нывгонд уыдис æви кæйдæр æгуызæгдзинады аххосæй нал сæххæст дæ фæстаг бæллиц. Зæрдæсаст æмæ тæргайæ фæцыдтæ мæрдтæм:

«Цыма ме ‘фсымæр йæ заманы нæ райгуырди, афтæ мæм каст, — мысы Зæлиналæ. — Хадзы-Мураты хуызæн сыгъдæгзæрдæ æмæ æнæхин адæймагæн абоны цардыуаг фыдæвзарæнæй уæлдай нæ уыди. Ирыстоны цыбыр фæндæгтыл уæззау къахдзæф никуы ‘ркодта, раст ын цыма фæриссынæй тарсти... Ноджы йын цы дыууæ хуры лæвæрттой царды тых, уыдонæй иу — йæ мады амардæй — аныгуылд. Хаджийæн йæхи загъдау, мæрдты бæстæм ын байгом и фæндаг... Æнæуи дæр цардæй фаг рæвдыд нæ уыд поэт, уый йе сфæлдыстадæй дæр бæрæг у. Уæлдайдæр æм йæ царды фæстаг азты хъысмæт фыдыусы цæстæй ракаст. Хуссары хур æй рухс нал кодта, Цæгаты хур та — тавгæ..»

Чи зоны, искæмæ мæ фыст уынгæгзæрдæ ныхасау фæкæса, — зæгъы дарддæр Дзуццаты Зæлиналæ. — Æмæ уый, æвæццæгæн, афтæ дæр у. Гъемæ дын, Хаджи, кæд уыцы дард дунейы мæ зæрдæйы рыст исты ахъаз у сыгъдæг удты бæстæм фæндагыл, уæд дыл æз хъарæг дæр кæнын куыд дæ хо, куыд ирон сылгоймаг, куыд ирон чиныгкæсæг..»

Абон кæд дæ Райгуырæн бæстæ ссис хæдбар паддзахад, сæххæст ирон адæмы æнусон бæллиц, уæддæр уавæр тынг тæссаг у. Саккаты хæйрæджы байзæддаг æргомæй-сусæгæй æртхъирантæ кæны Хуссар Ирма. Фæсфурды кæуылдæртыл йæ зæрдæ дары æмæ ирон адæмæн алы мастытæ, фыдракæндтæ аразы, ног тугкалæн хæстмæ йæхи цæттæ кæны. Раздæрау сног кодта йæ сæрзилæджын бардзырд: «Ирыстон»-ы ном, дам, кæй дзыхæй схауа, уый æрлæудзæни тæрхондоны раз, зæгъгæ:

Зонын æй,

адæймаг нæ равзæрд

судзынæн, халынæн,

Искæй марынæн,

искæй туг калынæн.

Фæлæ дæ куы нæ уадзой,

топпы дзыхæй дæм куы дзурой,
 Куы дæм лæбурой,
 дæ зæххæй дæ куы сурой,
 Уæд — æппæтфæразон —
 куыд быхсай, куыд барай,
 Бар-æнæбары
 хъуамæ хæцай, халай, марай,
 Кæннод уыдзынæ —
 парадокс! —
 æнæадæймагыл нымад.
 Æнустæм фидиссаг,
 æлгъаг уæвæгойты æмгад.
 Æмæ мах дæр хæцæм,
 нал нын сæуæхсид ис, нал зæрæхсид,
 Æдæрсгæ, бархийæ
 йæ равзæрды мидис
 æвдисынæн —
 Ома цæра
 аразынæн, фæлдисынæн.

Ехх, куыд æхсызгон хъæуы ныртæккæ дæ сæр, Хаджи!
 Æрмæст ма дæу æмæ де ‘мзонд хæлæртты ныфсæй кæлы цыдæр
 гыццыл рухс нæ зæрдæтæм. Æрмæст сымах хъусут «нæ хъом-
 пал дуджы Ирыстоны зæрдæйы уынæргъын», сымахмæ «æрхауд
 фæстаджы рад», сымах басгуыхут нæртон цырагъдартæй. Ды,
 Хаджи, — уым, æндæр дунейы, Нафи, Æхсар, Шамил, Васо,
 Камал æмæ иннæтæ та — ам, уæлæуыл.

«Ныртæккæ иутæн Ирыстон у къæбицы хуызæн, фæфос
 кæнæн кæм ис, ахæм бынат — нæ йыл ауæрдынц, хæрынц æй,
 стигъынц æй, йæ сойтæ йын мæрзынц, пайда йын кæнынц суанг
 йæ номæй дæр, — фыссы дæ номарæн уацы Хъодзаты Æхсар,
 — иннæтæн, Нигеры загъдау, туг кæлы сæ цæстæй, фæрстæ
 сау мæтæй хæлынц æмæ Ирыстонæн сæ сæртæ нывондæн
 хæссынц, йæ фарнмæ йын æфтуан бакæнынмæ тырнынц сæ
 тых, сæ бонæй, не ‘взаг, нæ адæм, нæ ном, нæ кад цæмæй
 быныскъуыд ма фæуой, ууыл сæ удæй арт цæгъдынц».

Уыцы цъæх арты судзæг разæгъды лæгтæй уыдтæ ды дæр,
 Хаджи, кæд стауæн ныхæстæм хъусаг никуы уыдтæ, уæддæр:

Ирыстон сæрибар куынае уа,
 дунейы арвмæ цъæх бæндæнæй
 Йæ фæздæг куынае 'вæза
 ирон фидауц артæн,
 Ам ирон æвзаг куынае зæла
 æмхуызон æмвæтæнæй,
 Уæд æз нæ райгуырдтæн
 æмæ нæ цардтæн!..

Хаджи, бæргæ, нæ аивады исты зынгæ ивддзинæдтæ, стыр сгуыхтытæй дын мæрдтæм дæ зæрдæ куы барухс кæнин, фæлæ, иугай уацмыстæ йеддæмæ, цæст ницæуыл хæцы. Къостайы премитæ, каджын нæмттæ æмæ хæрзиуджытæ дæ рæстæджы куыд уæрстой, афтæ ныр дæр нардугатæй уарынц, æцæг ныфсхаст æмæ курдиатджын уацмыстæ та фылдæр хатт фæсвæд ран зайынц. Уымæн дæхæдæг æвдисæн уыдтæ. Сгуыхт уæвгæйæ, дæхи дзыхæй нæ куырдтай титултæ. Уыцы зондыл рагæй хæст уыдтæ. Дæ фыццаг автобиографийы фыстай: «Æрмæст нæрæмон, курдиатджын, кусынæй бафсис кæмæн нæй, иудазыгдæр йæхимæ æгъатыр чи у æмæ сæфынæй чи нæ тæрсы, ахæм удгоймæгтæ ссарынц поэты ном æмæ кад».

Хъодзаты Ёхсар уыдæтты тыххæй йæ хъуыдытæ никуы сусæг кодта: «Къостайы фарны ном цы преми хæссы, уый, раздæрау, нæдæр поэты кадыл исты æфтауы, нæдæр нæ литературæ æмæ аивады рæстæн ахъаз у... Суанг рæстæмбис æмвæзæдыл фыссынхъом чи нæ у, ахæмтæ дæр авæййынц лауреаттæ. Цалдæр азы размæ уыд ахæм хабар æмæ лауреат ацарæзтой, фыссæджы номыл йæ цард-цæрæнбонты иу чиныг нæ, иу уацмыс дæр нæ, фæлæ иунæг хъуыдыйад дæр джиппы чи никуы рауагъта, ахæм лæгæй.

Ноджы фылдæр диссæгтæ (схонæн сæ ис царциаты диссæгтæ дæр!) æрцæуы каджын нæмттæ дæттыны хъуыддаджы. Дзырд «поэт»-ы стыр фарн ис, æмæ кæд уыцы номы аккаг дæ, уæд ма дæ цæй «адæмон»-ы мæт ис! Дунейы раззагдæр нациты фæзмыны бæсты фæстæзаддарты фæдыл цæмæн цæуæм? Кæд чи фехъуыста «Францы адæмон поэт» кæнæ «Канадæйы адæмон фыссæг»? Астæуккаг Азийы уыд акынтæ (зæгъæм, Джамбул), Дагестаны та ашугтæ (зæгъæм, Стальский). Ома, профессионалон поэттæ нæ, фæлæ æнахуыргонд зарæггæнджытæ,

музыканттæ. Æмæ уыцы рæтты фидауы адæмон поэты нæмттæ дæттын, сæ традици амоны, æмæ æгайтма хæссынц, фæлæ мах та æцæгæлон традицийы дымæгыл цы ныззæгæлæг стæм?

Нæ фæлæ поэты номы аккаг чи нæу, афтæмæй йæ лæгдыхæй, хинæй, козбау кæнæ æндæр ахæм æлгъаг миты æххуысæй чи райста, æрмæст уыдоны хъæуы «адæмон». «Поэт» сын фаг нæу, хъуамæ æнæмæнг «адæмон поэттæ» уой! Æмæ хатгай сæ къухы тынг æнцонтæй бафты».

Æхсары бæлвырд фæндон, чи зоны, дæумæ дæр раст фæкæса: «Цæмæй нæ хуыздæры ном цæсты мауал æфтауæм, уый тыххæй Къостайы преми хуыйнæд афтæ: «РСО — Аланийы паддзахадон преми», науæд та Ирыстоны раздæры разамонджытæй искай ном хæссæд».

Хатыр, уыцы ницæйаг, æцæг фыссæджы ном æгадгæнæг митæ дзæгъалы дзурын дæуæн. Дæхæдæг сæ мæнæй хуыздæр зыдтай. Фæлтау бавдæлæм æмæ æрымысæм дæ ивгъуыд цардæй исты ахсджиаг цаутæ. Зæгъæм, дæ зындгонд поэтикон изæртæ. Æхсайæм-æвдайæм азты Чъребайы фæсивæд иттæг разæнгардæй цыдысты уыдонмæ.

Ай-гъай, уыцы заманты аив литературæ уæлиау æвæрд уыдис. Стыр аргъ кодтой ирон поэзийæн дæр. Ныр... Ныр та стадионтæм сыфцæй дæр никæйуал баласдзынæ, Хаджи нæ, фæлæ Окуджава, Евтушенко, Вознесенский æмæ Ахмадулина иумæ куы æрæмбырд уой, уæддæр. Фæлæ уæд уавæр æндæрхуызон уыдис: «Адæмæн-иу сæ улæфт дæр нал хъуыст, афтæ-иу сæ поэт йæ дæсны кастæй уацары бакодта, — мысынц чъребайаг изæрты архайджытæ. — Литературæмæ æппындæр чи ницы бар дардта, уыдон дæр-иу Хаджийæн лæгъстæ кæнын райдыдтой: «Ноджыдæр ма, ноджыдæр ма иу æмдзæвгæ!» Поэты хъæлæс сын сæ зонд æмæ се ‘нкъарæнтæ кодта куы историйы æрфытæм, куы уарзондзинады бæрзæндтæм, куы ирон æвзаджы рæсугъд уыалæнтæм, куы та æрдзы æрттивгæ хуызтæм».

Уыцы изæрты канд дæхи æмдзæвгæтæ нæ кастæ. Уæрæх дзыллæты зонгæ кодтай нæ поэзийы тæккæ хуыздæр уацмыстимæ. «Хаджи æмдзæвгæтæ дзургæ нæ кодта, уыдон уыдысты йæ зæрдæйы æхсидæвтæ æмæ судзгæ-уыраугæйæ тахтысты йæ риуæй».

Фæстаг рæстæджы уыдæттыл нал уыдтæ. Хъодзаты Æхсары загъдау, æвæццæгæн, бафæлладтæ, бастадтæ нæ тыхст æмæ

Чидæртæ дæумæ азымтæ хастой: Хаджи советон дуджы зарæггæнджытæн сæ раззагдæртæй уыд, ныр та къæссафæлдæхт фæци. Йæ раздæры хъуыдытыл æмæ идеалтыл гадзрахатæй рацыд. Ды семæ никуы быцæу кодтай. Æргомæй фыстай:

Æз куыстон, лæггад кодтон
 советон лозунгтæ æмæ идеалтæn,
Рухс фидæнмæ тындзгæйæ,
 нæ цудыдтон, нæ калдтæн,
Æнхъæлдтон,
 æрцæудзыстæм рæстаг,
 фæрныг, зæриндзардмæ —
Уд æмæ буары парахат
 бæллиццаг сæрибармæ...

Карз æмæ æгъатыр рæстæг уыд. Æмæ бынтон фæсмойнаг ма у. Ахæм дывыдон арты бирæ фысджытæ сыгъдысты. Æндæр хуызы чи хъуыды кодта, уыдон нуæзтой хъыцъыдæттæ: дардтой сæ ахæстæтты, æррадонты, сырджой сæ фæсарæнтæм:

Додой йæ къона,
уыцы хæрзвæтк, дам,
къамæ 'ркæса хардзæу!

Фæлæ æцæг у уый дæр — ирон фысджытæй æппæты фыццаг йæ раздæры сфæлдыстадмæ критикон цæстæй чи акаст, аивадон ногдзинады, конъюнктурæйæ цух фæндагыл чи æрлæууыд, уый уыдтæ ды, Хаджи. Дæ зæрдæйы арфмæ куы ныккастæ, үæд загътай:

Зæрдæйæн дзурынц:
арвмæ ма тæх, —
Зæрдæ атæхы
арвæн йæ арфмæ.
Зæрдæйæн дзурынц:
хорзæй хорз ма зæгъ, —
Зæрдæ хорзæн
ракæны арфæ...

Дæ царды кæрон дæ литературон-иртасæн куыстытæм уæл-дай карздæр цæстæй акастæ: «Махæн ногæй бакæсинаг у нæ литературæ, ногæй раиртасинаг æмæ ныффыссинаг йæ истори. Советон фысджыты уацмыстæн сæ фылдæры нæй аивадон рæстдзинад. Кæд сæ исты райсинаг ис, уæд æрмæстдæр сæ формæ, сæ дæсныиад. Уымæй дæр æрмæст иуæй-иуты — Беджызаты Чермены хуызæтты — уацмыстæй».

Фæлæ уыцы фæрныг фæндтæй дæ къухы бирæ нал бафтыд. Рæстæг дын нал сфаг. Дæ фыссæн стъолоыл æрдæгфыстæй цы замманайы куыстытæ баззад, уыдонмæ кæд искуы дæхи хуызæн Хуыцауы сконд лæг æркæсид æмæ сæ адæмы рæгъмæ фæхæццæ кæнид. Нæ рæбын критикон уацтæй, мыййаг, ракæл-ракæл куы нæ кæны...

Хаджи, иу фæсмойнаг хъуыддагыл сæттын дæ разы. Дæу йеддæмæ мæ, æвæццæгæн, раст ничи бамбардзæн. Зары фæндагыл ирон æнахъом сабиты æмæ сылгоймæгты куы ныццагътой гуырдыиаг бандиттæ (телеуынæны кустгæйæ мын видеоппленкæ Дойаты Олег æмæ Баскаты Уырызмæг равдыстой), уæд мæ хурхы уадындзтæ ахгæдтой. Мæ фарсмæ цы æмкусæг сылгоймæгтæ лæууыд студийы, уыдон сæ кæуын тыххæй урæдтой. Ноджы дæсаздыд лæппуйы аст æмæ ссæдз нæмыгдзæфимæ, йæ къухтæ æмæ йæ къæхтыл хæцгæйæ, дыдæгътагондæй уæзласæн машинæйы гуыффæмæ куы сæргъæвтой, уæд уынгмæ ралыгъдтæн. Кæд нæлгоймагæн нæ фидыдта, уæддæр мæ цæссыгтæ ныггæр-гæр кодтой. Нæхимæ куы æрбацыдтæн, уæд мæм цыдæриддæр гуырдыиаг чингуытæ æмæ пластинкæтæ уыдис, уыдон бырæттæм фехстон. Мæ зæрдæ нæ бакуымдта æрмæст Нани Брегвадзейы романстæ æмæ Шота Руставелийы «Стайы цармдарæг» Бестауты Гиуæргийы тæлмацæй аппарын. Ноджы йæ уæд чидæртæ нæхи Дауыт-Сосланы фыст æнхæлдтой. Æмбарын, ирон æмбисондау рауад: «Кæмæндæр йæ бæхыл йæ бон нæ цыд æмæ йæ саргъы надта». Сæттын: мæ маст бауромыны фæг хъару мæм нæ разынд...

Газет «Рæстдзинад»-ы иу ахуыргонд лæг ныффыста (йæ номын барæй нæ зæгъын, уымæн æмæ нæ хистæр фæлтæрæй нырма бирæтæ ахæм зондыл хæст сты): «Талынг æнусты къуымæй гуырдыиагтæ æмæ ирæттæ цæстыгагуыйау цы æфсымæрон хæлардзинад рахастой æмæ бахъахъхъæдтой, уый Гуырдызастоны иуæй-иу «хицæутты» аххосæй хæлд цæуы, нæ хуссайраг

æфсымæрты удхарæй марынц». Уыцы «иуæй-иу хицæуттыл» автор «стыр фаутæ æвары», зæгъы, ирон адæм, дам, цыфæнды зын уавæрты дæр сæхиуыл хæцын фæрæзтой, сæ фыдæлтыккон уæздан туг нæ фесæфтой, чидæртæ та, дам, уыдæттæ лæмæгъдинадыл нымайынц, зæгъгæ.

Диссаг та куыд нæ у: мах съл «стыр фаутæ æварæм», уыдон та нæ цæгъдгæ, сургæ кæнынц. Мах съл тыххæй дæр нæхи хъарæм, уыдон та æрмæст иу æнусы мидæг дыууæ хатты ирон адæмыл туджы зæйтæ рауагътой. Мах фыццаг хæсты карздæр бонты Дзæуджыхъæуы гуырдзиаг скъолайы æмæ гуырдзиаг цæрджыты хъахъхъæнгæ кодтам, уыдон та мингай ирæтты фæсырдтой Цæгатмæ, сæ ис, сæ бон сын сæхи 'рдыгæй фæкæнгæйæ. Мах гуырдзиаг кинонывтæ æмæ зарджытæм кæсын æмæ хъусынай не 'фсæстыстæм, уыдон та Къостайы цыртыл дæр нæ бацауæрстой, ирон чингуытæ сæ тæфтыл дæр нал æруагътой. Мах уыцы фыд-заманты нæ университеты вакантон бынатмæ гуырдзиаджы равзæрстам, уыдон та Хуссар Иры Сæйраг Советы сæрдар Хъуылымбегты Торезы афæдзæй фылдæр ахæстони хъизæмарæй фæмардтой. Махмæ гуырдзиаг æхсæнад «Эртоба» ныфсджын æмæ барджынай кусы, уыдон та Хуссар Иры президент æмæ парламенты дæр ницæмæ дарынц, цæстысынндз сын сты. Джыккайты Шамилы загъдау, гуырдзы сæхи бакодтой Хъуды ком, Тырсыгом, байстой Чысангом æмæ Дзымыр, басыгътой быдыры хъæутæ, Знауыры район, атыдтой Бæлта, Цыми, Ларс — Тæгиаты æнусон уæзæг. Æнæ хъинцæй, æнæ хæстæй нæ фыдæлты бынтæ сæхицæн æркъаддæртæ кодтой, нæ зæххы гæппæл гыццылгай нæ сыхæгты амæддаг кæны, мах та кæддæры «æнусон хæлардзинадыл» хъарм цæссыгтæ згъалæм. Уыцы «уæздан туджы хицауы» Зары фæндагыл Чъребайы фæндзæм скъолайы кærты ног уæлмæрдмæ барвитæм æмæ йæм кæд хуыздæр зонд æрцæуид. Уыдæттæ куынæ бахъарой нæ бирæзонаг ахуыргондмæ, уæд ын, Хаджи, дæ карз ныхæстæ йæ хъусы бацæгъддынæн: «Хуссайраг ирæттæй фæрвæзын рагæй-æрæгмæ уыд æмæ у гуырдзыыйы иууыл тыхджындæр национ фæндон æмæ тырнæн, æмæ сын фадат куы фæвæййы, уæд уайтагъд сæ гæрзтæ рабаттынц йæ сæххæст кæнынмæ». Уый дæр æм фаг куынæ фæкæса, уæд ын æрхæсдзынæн дæ иннæ хъуыды дæр: «Хуссайраг ирæттæ кæнæ хъуамæ æнæ загъд-заманайæ сгуырдзы уой, кæнæ хъуамæ цагъд

æмæ тард æрцæуой — æндæр сын ницы ныв кæнынц гуырдзиаг адæм, абоны цæстæй кæстгæйæ, абоны Ирыстоны уавæр хынцгæйæ».

Бауырнæд дæ, Хаджи, ацы уæззау хъуыддагыл мæ нæ фæнды дарддæр дзурын, фæлæ нын, йæ сыны сæртыл хæцгæйæ, зондчи амоны, уыцы ахуыргонд нæ басæтдзæн. Советон дуджы цæстдарæнтæй йæхи æргæрзарм кæндзæн, ноджы арфдæр историон къуымтыл фæзилдзæн, цæмæй йæ хъуыдытæ фæфидардæр кæна.

Бафæзмæ æй мах дæр. Фыццаг уал, гуырдзиаг ахуыргæндтæ сæхæдæг цытæ фыстой, уыдонмæ æркæсæм: академик Д. Мухелишвили: «Создание единой национальной государственности является творчеством одного, т. е. грузинского народа». Ю. Анчабадзе: «В Грузии нет негрузинской земли». Звиад Гамсахурдиа: «Даже в случае согласия осетин и других меньшинств жить «на грузинской земле» и по грузинским законам, у них здесь не могло быть родины. Они в любом случае оставались в Грузии «чужаками». Ногæй та Мухелишвили: «Только грузинский этнос имел полное право на участие в национально-государственной консолидации, а осетинский этнос и все другие этнические меньшинства в Грузии из этого процесса исключались». Ацы хъуыдымæ хæстæг у иннæ ахуыргонды тезис дæр: «Этнические меньшинства не допускались к грузинскому нацстроительству, несмотря даже на их некоторую интегрированность в грузинском обществе». Фæлæ «демократ» З. Гамсахурдиа йæ гамхуд куы систа, уæд æргомæй иу митинджы ныдздзæхст кодта: «Некоторые осетины переделали свои фамилии на грузинские и считают себя грузинами, многие уже не владеют осетинским языком, но не верьте им. Выгоняйте их голодными и раздетыми».

Гамсахурдияйæ бирæ дæлдæр нæ лæууынц Саакашвили æмæ йæ хъузæттæ дæр. Гуымыры, æдзæсгомæй цъыфкалæн кæнынц ирон адæмы: «Осетины — преступники, необразованные дикие люди. Это не народ, а мусор, который надо вымести отсюда грузинской метлой».

Æмæ æнусты дæргъы Гуырдзыстоны ацы фæнд æххæст кодтой. Цыппæрдæсæм æнусы гуырдзиаг паддзах Георгий V цалдæр хатты сарæзта хæстон стæртæ Хуссар Ирмæ, мардта, сыгъта, стыгъта ирон адæмы, фæлæ сæ уæддæр нæ басаствæ. Нæ дард

фыдæлты джебогъ æмæ кардæй ныцъцъист кæнынмæ тырныд-
той иннæ гуырджиаг паддзахтæ дæр, фæлæ уыдонæн дæр сæ
бон ницы баци. Уæлдай æгъатырæй, тугмондагæй сæхи равдыс-
той, гуырджиаг кънйæзтæ Мачабели, Эристаби, Амилахвари æмæ
иннæтæ сæ сæргъы цы балбирагътæн уыдысты, уыдон. Секъа
куыд фыста, афтæмæй най кодтой ирон сывæллæтты, басыгъ-
той дæсгай хъæутæ æмæ мæсгуытæ.

Æппæты æвирхъаудæр разындысты ивгъуыд æнусы ссæдзæм
азты фыдракæндтæ. Гуырджиаг меньшевиктæ ныццагътой фондз
мин адæймагæй фылдæр. Уыдонмæ ма куы бафтауæм, тæссаг
æфцджытыл хизгæйæ, лигъдæттæй арф сæрсæфæнтæм чи ных-
хауд, стæй хæцгæ низтæй чи амард, уыдоны, уæд уыцы нымæц
дыууæ хатты фæфылдæр уыздæн. Уыцы фыдохы цаутæ
мысгæйæ ды, Хаджи, фыстай:

Уыцы фæндæгтæ —
нæ размæ сыстадысты мæрдтæ,
20-æм азты мæрдтæ,
Сæ фылдæр — сабитæ, зæрæдтæ —
Зæхх сæ нæ айста,
нæ сæ бахсыдтой бирæгътæ, рувæстæ,
Зонынц нæ уыдон,
нæ сæ зонæм мах — удæгæстæ.
Æмæ ныфсæрмы дæн: уый кæуинаг у,
худинаг, мæлæт,
Мæрдтæ удæгæсты куы зоной,
удæгæстæ мæрдты куы нæ зоной, уæд!
Уыцы фæндæгтæ —
ниуынц, хъæрзынц хъызæмарæй,
уазалæй, стонгæй...
Мах сæ
нæ зæрдыл куы дардтаиккам, —
абон съл
нæ цæуиккам ногæй.

Цæй, куыд у, нæ куырыхон ахуыргонд? Кæд уæддæр дæ
хъуыдытыл хъæддыхæй лæууыс, уæд нæхи ахуыргонд, про-
фессор Бзарты Русланмæ уæддæр байхъус: «В ответ на откро-
венное истребление южных осетин в 1918—1920 гг. вся Осетия
стыдливо молчала семьдесят лет. Можно гордиться выдерж-

кой и достоинством наших соотечественников, но надежда на то, что эти благородные качества и наше миролюбие будут оценены, не оправдались, а наше молчание привело к новому витку геноцида в 1989—1992 гг. Вывод простой: сохраняя и миролюбие, и сдержанность, от молчания необходимо отказаться во что бы то ни стало. Прощать истребление собственного народа тоже преступление, потому что оно провоцирует рецидив. Мы будем говорить о геноциде и добиваться его международного признания».

Ацы арф æмæ зæрдæрисгæ ныхæстæ айнаг къæдзæхмæ дæр бахъардзысты, фæлæ ма Русланы хъуыдытæй иучысыл ноджыдæр æрхæссæм: «Пережившая события XIX и XX вв. и все еще существующая южная ветвь осетинского народа — это настоящее чудо, пример сверхчеловеческой жизнестойкости, подвиг исторического и культурного самоутверждения. Их ведь расстреливали и сажали даже за желание говорить и писать на родном языке, закрывали школы, меняли алфавит Шегрена и Коста на грузинский»...

*Ирон скъола ма уæд,
ирон æвзаг — æнахъинон,*

*Ирон —
иууыл фидиссагдæр
фæстаг сорт.*

*Ирæттæй чи загъта:
«Хъуамæ дунейы раз рахъил уон», —
Хъуамæ гуырдазиаг уа —
æнаемæнг —
йæ паспорт!*

*Нæхи нын ницы уыд —
нæдæр хъæдтæ, нæдæр цъиутæ,
Донæй, кæрдæгæй —
нæхи нæ уыдысты —
сырдтæ, хилджытæ*

*Мыггагыскъуыд нæ кодтой, —
æфтыдтой нын
нæ мыггæгтыл къæдзилтæ,*

*Арæзтой нæ
адæймæгтæ нæ,
фæлæ къæдзилджынтæ.*

Æмæ куы загътам:

«Разы не стæм нæ цардæй»,

Куы ‘рдомдтам нæ бартæ,

адæймагон æгъдау,

Уæд та нын байдыдтой

геноцид хотыхæй,

артæй, кардæй,

Бырсынц, лæбурынц нæм

тугдых, тугмондаг сырдау.

Бзарты Русланы сæйраг хъуыды бæлвырд у — æмткæй гуыр-
дзиаг адæммæ фыдæх ничи кæны. Ирон-гуырдзиаг ахастдзи-
нæдты уидæгтæ арф æвæрд сты, фæлæ адæймаг куыддæр дисы
бацæуы: иу хаттæй иннæмæ гуырдзы уыйбæрцæй куыд баууæн-
дынц сæ фидиссаг, сæ тæвдтуг хицæуттыл, сæхимæ ‘нæкæрон
тæригъæдтæ цæмæн райсынц, кæд сæхицæй дæр бирæтæ
кæмдæр ахæм зондыл хæст нæ вæййынц, уæд? Æви сын бын-
тондæр официалон националистон пропагандæ æмæ алыхуы-
зон гадзрахатæйцæуджытæ, фыдгæнджытæ сæ сæрымæгъзтæ
ныггалиутæ кæнынц?..

Хаджи, æгæр дæргъвæтин æмæ мæстджын ныхасыл сбæндæн
дæн, кæд уыдæттыл ды мæнæй тынгдæр тыхсыс, уæддæр...

Уæвгæ та, цас зæгъинæгтæ æрæмбырд мæ зæрдæйы! Тæрсын,
иу цыбыр фыстæджы сыл куынæ аххæссон. Ноджы ме
‘нкъарæнтæ тых кæнынц мæ зондыл æмæ мæ хъуыдытæ ихыл
бырæгау фæдзæгъæл вæййынц. Дæхи ныффидар кæн æмæ мæм
кæронмæ байхъус...

Азтæ дыл куыд фылдæр цыд, афтæ карздæр æмæ домагдæр
уыдтæ дæхицæй, стæй дæ алфамбылай цы адæм уыдис, уыдонмæ
дæр. Дæ арф принципиалон æмæ æргом ныхас абон дæр бирæтæ
нæ рох кæнынц. Раст цыма Йесойау дæ уд сыгъдæггæнгæ цыдтæ
дæ фæстаг бонмæ, афтæ дардтай дæхи царды дæр æмæ
сфæлдыстады дæр:

Мæхицæй мæнг хæлæрттæ сурын,

æппарын мæнг сæнттæ,

Мæхицæй æппарын дзырдтæ,

мæнгæнхъæлц æфсæнттæ,

Мæхæдæг мæхимæ

мæ цауд æмæ ‘взæр ныццæгъдон,

Сæ дæлбар, сæ цагъар куыд нæ уон —
 бынтондæр сæ суæгъд уон.
 Ныццагъд сæ, мæнæй уый,
 æрмæст ма дзы фарн æмæ фидуц ныууадз —
 Ирыстоны аргъуаны
 сæрибар цырагътæн
 æнæлаз мыдадз!

Æргом ныхасы къæм нæй. Суанг дæ цæхæркалгæ азты дæр дæ зæрдæмæ фæндаг ссарын алкæй бон нæ уыд. Дæ мидхъуыдыты-иу афтæ арф аныгъуылдтæ, æмæ дыл, æвæццæгæн, уымæн сбадт æнкъард æмæ мадзура лæджы ном, кæд дæ уый размæ дæр хъæлдзæг æмæ худæндзастæй ничи зыдта, уæддæр.

«Хаджи йæ царды мидæг нæдæр йæ фыды хæдзары, нæдæр йæхи бинонтæй фаг рæвдыд нæ федта. Æмæ уымæй хицæн кодта цардуарзаг, хъазаг æмæ хъæлдзæг анекдоттæ мысæг чъребайæгтæй» (Биазырты Къамерлан).

Дæуджыхъæумæ куы ‘рцыдтæ, уæд бынтон нырхæндæг дæ: «Æдзух йæ фæллад цæстæнгас, цыма кургæ кодта: ницы дзæбæх ахсджиаг хабар мын ракæндзынæ — цæмæй æз дæр мæхиуыл схæцон?» (Хозиты Петр).

Нал — æмæ цы кæнон? —
 нал тæхын, —
 æвæццæгæн
 Фæци йæ рæстæг
 мæ хъаруйæн, мæ хъæлдзæгæн,
 Мæ зæрдæ акъул, агуыбыр
 ме ‘дзард æмгæрттæм,
 Цардæй
 хæстæгдæр байдытон
 мæрдтæм.

Æмæ дæ уавæр зын бамбарæн нæ уыд. Куыд политикон æмæ æхсæнадон, афтæ бирæ сфæлдыстадон хъуыддæгтæй разы нæ уыдтæ, тох кодтай стыр бынæтты бадæг хицæуттимæ, де ‘ргом æмæ тыхджын публицистон уацты сын сæ цæстмæ дардтай сæ галиу митæ, хъæддыхæй дзырдтай парламенты трибунайæ, бынæттон телеуынагæй. Хуссар Ирыстоны уæды

хицæуттæ дын уыдæттæ нæ ныббарстой. Систой дæ редакторы куыстæй, фæстæдæр та дæ фæсырдтой Чъребайæ дæр. Гæбæраты Юрийы загъдау, дæ фадхъулмæ дæр чи нæ æххæссыд, уыдон дæ сæ маст истой.

«Хаджи дыууæрдæм кодта иу Ирыстонæй иннæмæ. Фæхауæггаг йæ фыдæлты уæзæгæй. Поэтæн тынг зын уыд æнæ бинонтæ, æнæ хæдзарæй, æнæ Чъребайæ, æнæ Хъорнисæй. Уæзæгæй тыхцæрдтытæ кæнгæйæ йæхимæ хъусыныл фæци. Йæ дзыхæй ныхас дæр нал хауд» (Биазырты Къамерлан).

Уымæн мæхæдæг æвдисæн уыдтæн. Иу уалдзыгон изæр дыл Куйбышевы уынджы тигъыл фембæлдтæн. Цыдæр арф сагъæс дзургæ-дзурыны дæр дæ цæстытæй нæ хицæн кодта. Аркъауæй ласæгау, иугай дзырдтæ æфсонæн хаудис дæ дзыхæй. Фылдæр — «о» кæнæ «нæ»-тæ кодтай. Æз бамбæрстон, дæ чемы кæй нæ дæ, æмæ мæ ныхас фæцыбыр кодтон. Цæугæ та дæм бакодтон, иунæгæй цыдæр мæгуыр лæуд кæй кодтай, уый тыххæй. Фæстæдæр куыд базыдтон, афтæмæй æнхъæлмæ кастæ Хъодзаты Æхсармæ («Мах дуджы» иумæ куыстат). Чидæр æй ныхæстыл ныддардта, æмæ ды тыхстæ, дæхи цы фæкодтаис, уый нæ зыдтай.

Дзæуджыхъæуы цардтæ лигъдæттимæ. Талынг æмæ уазал уазæгуатæй-иу куыстмæ раздæр дæхи ратыдтай, цæмæй дæ царæнуатмæ æрмæст фынай кæнынмæ цæуай: «Ноджы йыл уæззау низ стыхджын æмæ стыр тухитæ æвзæрста. Æхсæв-иу йæ уаты дуар гомæй ныууагъта, исты йыл куы ‘рцæуа, мыййаг, зæгъгæ. Фæлæ ахæм зын уавæрты дæр куыста æнæрынцойæ. Ныффыста æмдзæвгæты циклтæ, Малиты Георгийы, Нигеры, Беджызаты Чермены, Фæрнионы, Хъамбердиаты Мысосты, Хостыхъоты Зинайы æмæ иннæты сфæлдыстады тыххæй стыр уацтæ. Тæккæ ногдæр, объективон цæстæнгас кæм уыд, ахæм уацтæ...»

Де ‘васт ацыдæй бирæтæ абон дæр се ‘муд нæма æрцыдысты. Цыфæнды сфæлдыстадон быцæуы куы аныгъуылынц, сæ сæртæ куы сдон ваййынц, уæд куы иу, куы иннæ фæзæгъы: «Хаджи афтæ загътаид, уфтæ бакодтаид». Æмæ ууыл сæ быцæу фæвæййы. Иууылдæр сразы ваййынц Бестауты Гиуæргийы ныхæстыл: «Дзуццаты Хадзы-Муратæй растдæр, зонджындæр лæг нæй не ‘хсæн».

Нæ номы хистæр æмбал, чи банымайдзæн, дæ нæрæмон

зæрдæйы цас æмæ цас арф сагъæстæ сыгъдис, уыдон? Фæлæ уæддæр дæ сæйраг мæт, дæ судзагдæр катæй уыд ирон адæмыл, ирон æвзагыл. «Æвæдза, диссаг та куыннæ у, — фыссы Хъодзайы-фырт, — пехуымпары ныхæстау рауадысты, цалдæр азы размæ кæй ныфффыста, уыцы рæнхъытæ. Поэт дзуры йæ ирон æвзагмæ:

*Ды мæ риуы ныхъхъæрз,
сабух, сулæф дæ риуыдзаг
Æмæ дзы куыд аскъуыйа,
куыд аскъуыйа мæ риу!..*

Хъæрзыдта, абухта, улæфыд ирон æвзаг поэты риуы. Афтæ арф, афтæ бындзарæй хъæрзыдта, абухта, улæфыд, æмæ дзы сæрды фыццаг бон сæумæцъæхтыл йæ зæрдæ аскъуыд...»

Ныббар нын, Хаджи, дæ удысконды, дæ фарны аккаг рæвдыд кæй нæ федтай, фæлмæн, хæларзæрдæ, аудгæ ныхас дæ хæларттæй йеддæмæ кæй никæмæй фехъуыстай, уый тыххæй. Сабыр, хиуылхæцгæ лæгæй дæ зыдтой иууылдæр. Æдде бакæсгæйæ ничи загътаид, ничи бамбæрстаид, дæ риуы, дæ сæрымагъзы цытæ цыд, цы æнæкæрон удхæрдтæ æмæ мæстытæ æййæфтай, уыдон. Ноджы æхсæвæй-бонæй дæ зæрдæ дзырдта, Чъребайæ цы хабæрттæ хæццæ кодта, уыдонимæ. Хорзæй ницы базыдтай уыцы 'рдыгæй дæр. Рагæй дæм фыдæх цы хицæуттæ уыдысты, уыдон дын алы мæнг æфсæнттæй ахæстоны кæм дæ фырты сбадын кодтой, кæм та æрцахстой дæ цардæмбалы.

Иу маст æййæфта иннæйы. Хуыцау хорз, æмæ дæ царды тæккæ зындæр, уынгæгдæр рæстæг дæ фарсмæ æрбалæууыдысты Хъодзаты Æхсар, Ходы Камал, Гусалты Барис, Бзарты Руслан, Блиты Макс æмæ ма цалдæр хæрзгæнæджы. Фæлæ уыдон уæд дæр æмæ ныр дæр æнæбары къухæфтауæнтæ кæнынц, æмæ сæ бон уыйас ницы уыд, уæлдайдæр «Мах дуджы» кусджытæн. Нæ амалджын фæсивæд та, Санаты Вячеслав, Уататы Зелым, Хъесаты Анатоли, Бæзойты Руслан æмæ ма кæйдæртæй фæстæмæ, дунейы зындгонддæр казинотæм къахихсыд баисты, амæй-ай хуыздæр фæсарæйнаг фæлладуадзæн бынæттæй зæрдæцъæх фесты, Ирыстоны цыт æмæ намыс чи у, уыцы зынгæ лæгтæн хæрз чысыл балæггад кæнын та сæ фæсонæрхæджы дæр никуы æрцыд. Хæрзаг-иу дæ зæронд къепкæйы

æнæнхъæлæджы сæ рæзты куы æрцæйуадтæ, уæд-иу кæрæ-
дзийы афарстой: «Ацы фыййауы æнгæстæ лæг нæ горæтмæ
кæцæй æрбафтыд?..»

Хаджи, ма бадис кæн. Ирон адæмæй бирæтæ, бæлас гуыппы
тыххæй чи калы, ахæмтæ сты. Размæ, сомбонмæ кæсын сæ
туджы нæй. Сæ фырхирвæссонæй, се стырзæрдæйæ сæ хуыз-
дæртæн нæ зонынц аргъ кæнын, æмæ ды дæр кæмдæр рохуаты
кæй аздадтæ, уый дæ зæрдæмæ ма хæсс. Уыцы æрхæндæг ном-
хыгъды ды фыццаг нæ дæ.

Нæ иууыл тыхстдæр, нæ тæккæ фæдисондæр заман ма нын
баззад иунæг удæнцой — дæумæ, Хаджи, мæрдтæм дзурын,
цæмæй нæ зæрдæты рис фæкъаддæр уа, цæмæй иу цъус, уæд
та иу мурæ йæс ахауа дæхи уды хъизæмайраг сагъæстæй дæр...

Мæ фыстæг кæронмæ æрхæццæ, фæлæ Гусалты Барис,
æдзард поэты мысгæйæ, цы уæздан, къæмдзæстыг ныхæстæ
сфæрæзта, уыдон мын мæ хъару асастой: «Баззад уа-а-а-ртæ
уым, сæхимæ, хуссары, йæ райгуырæн Хъорнисы. Афтæ загъд
ын уыд уыцы æмгъуыдыл, ницы йын у мах бон... Фæлæ уæддæр
æмæ уæддæр лæг йæхимæ йæ цуры цыдæр азымджын цæмæн
кæсы, цæмæн — и, Цæгат Ир?»...



ФÆТÆДЖЫ «ХÆРЗТÆ» ИРОН АДÆМÆН¹

Сталины тыххæй искуы ныхас куы рауайы, уæд бирæтæ, уыдонимæ нæ фендджын адæймæгтæй дæр чидæртæ, цæхгæр ныллæууынц, уый ирон адæмæн бирæ хæрзты бацыди, зæгъгæ. Комкоммæ цы хæрзтæ ракодта, зæгъгæ, куы бафæрсай, уæд фæзæгъынц: 1925 азы гуырд ирон лæппуты Фыдыбæстæйы Стыр хæсты рæстæджы фронтæй фæстæмæ раздæхта. О, уыд ахæм хабар. Фæлæ уыцы уынаффæ хаст æрцыд, Советон Цæдисы цы чысыл адæмыхæттытæ царди, уыдонæн се 'ппæты тыххæй дæр, æмæ афтæ куы хъуыды кæнæм, уый æрмæст ирон адæммæ хауди, уæд нæхи сайæм. Æндæр ма цы хорз ракодта Сосо ирон адæмæн, зæгъгæ, ахæм фарстæн рæстмæ дзуапп раттæг нал вæййы.

Сталин цавæр политик, паддзахадон кусæг, стратег уыд, уый тыххæй бирæ чингуытæ фыст æрцыд, æмæ мæхимæ уыцы фарстайыл дзурыны хæс нæ исын. Æз æрмæст зæгъынмæ хъавын, 30 азы дæргъы паддзахады сæргъы уæвгæйæ, йæ разамындæй цы хицауадон уынаффæтæ хаст æрцыд, уыдон ирон адæмыл кæцырдæм фæзындысты, уый тыххæй. Национ советон республикæтæ аразыны фæдыл къамисы сæрдар уыд Сталин (*ЭС, 3-æг том, 310 ф.*) æмæ ма æркæсæм, бæстæйы цæдисон, автономон республикæтæ æмæ округты 'хсæн арæнты тыххæй уынаффæ махыл куыд фæзынд, уымæ. Уæрæсейы æмæ Гуырдзыстоны астæу арæн ныгуылæнæй скæсæнырдæм рацыд хæхты рагъыл æфцæгæй-æфцæгмæ, афтæмæй æрбахæццæ, Туалгом æмæ Тырсыгом сыхагиуæг кæм кæнынц, æрмæст уырдаæм. Ахæм уавæр дыууæ дихы акодта нæ гыццыл Ирыстонны, æмæ йæ иу хайæ Гуырдзыстоны фæзынди Хуссар Ирыстонны автономон республикæ. Бæндæн, дам, иу тагæй не 'ххæст

¹ Джиппы йæ уадзæм æрныхас кæныны уагыл. Цымæ, нæ историктæм та цы хъуыдытæ ис, Барис цы фарстатыл дзуры, уыдон тыххæй?

æмæ йæ дыдагъ кодтой. Уæдæй 2008 азы онг алы ирон адæй-маг дæр, стыр бæрæгбонмæ æнхъæлмæгæсæгау, бæллыди дыууæ Ирыстоны байумæ. Ныр, Хуыцауæй разы, уыцы бæллиц Уæрæсейы хицауады руаджы хъуамæ сæххæст уа.

Арæн дарддæр скæсæнырдæм хæхты рагъыл нал ацыд æмæ Бæрзæфцæгмæ нæ бахæццæ, фæлæ Тырсыгом хурныгуылæн кæронæй цæгатырдæм раздæхт, афтæмæй Тырсыгом æмæ Къобы зылды ирон хъæутæ Хиуы комы гуырдзиаг хъæутимæ баисты Гуырдзыстоны, арæн та æрхæццæ Уæллаг Ларсмæ. Уыцы рæстæджы Тырсыгом æмæ Къобы зылды хъæутæ Хиуы комы гуырдзиаг хъæутæй фылдæр уыдысты, стæй Хиуы ком раздæр уыд Ирыстоны зæхх. Æрæджы дæр ма, Къобмæ хæстæг цы хиуаг хъæутæ ис, уыдон ирон адæм хуыдтой, раздæр дзы цы ирон мыггæгтæ царди, уыдон номæй (Собыкътæ æмæ а. д.). Уымæ гæсгæ, Сталины разамындæй арæнты фарста рæстдзинады бындурыл лыггонд куы цыдаид, уæд уыдон базадаиккой Уæрæсейы Федерацийæн, комкоммæ та — Ирыстонæн. Фæлæ ам æргомай зыны Гуырдзыстоныл аудындынад. Сталин хорз зыдта, 1920 азы гуырдзиаг националисттæ сæ меньшевикон хицауадимæ ирон адæмæн цы æвирхъау митæ бакодтой, уый. 1920 азæй 1924 азмæ уыцы лæгмартæ кæй нæ аивтой æмæ та дарддæр сусæгæй-æргомай сæ кæнон кæй кæндзысты, уый дæр хорз зыдта. Фæлæ уæддæр ирæтты хъысмæт ницæмæ æрдардта. Абон дæр нæ адæм уыцы «хорзы» фæстиуджытæ уæззау уаргъæн хæссынц.

Дыккаг «хорз» нын фæци, æнæзакъонæй адæмы хуыздæр-тыл адæмы знæгты ном куы æвæрдтой æмæ сæ куы цагътой, уæд. Иннæтæй уæлдай ирæтты уыцы «хорзæй» стырдæр хай фæци. Чидæртæ фæзæгъынц, уый фылдæр бынæттон хицауады аххос уыд, зæгъгæ. Чи зоны. Фæлæ бынæттон хицауиуæггæнджытæн хицау йæхæдæг уыд æмæ бæстæйы иумæйаг уавæры тыххæй дзуапп хъуамæ уый лæвардтаид. Кæннод æдзæрæг хъæуы — рувас æлдар.

Йæ иннæ «хорз» та ахæм уыд, æмæ нæ нæ сыхæгтимæ кæрæдзийæн фыдызнæгтæ скодта. Мидхæсты рæстæджы Сталины æрвыст лæг Орджоникидзе маххъæлмæ фæсидти, цæмæй Сырх Æфсады фарс фæуой æмæ сын уый ныхмæ зæрдæ бавæрдта, хъазахъхъы цы станицæтæй атæрой, уыдон раттынай. Тугкалæн хæсты фæстæ, Дзæуджыхъæуæй скæсæнырдæм цы цыппар станицæйы уыд, уыдон æмæ ныгуылæндыгæй Поповы хуторы зæххытæ

мæххъæлы баисты. Дарддæр уыцы станицæты хал хъуамæ ахордтаид Къардон (ныртæккæйы Æрхонкæ), стæй иннæ станицæтæ — суанг Змейкæйы онг. Уый Ирыстоны цæмæ æркодтаид, уый æппæты фыццаг бамбæрста джызæйлаг булкъон, ахуыргонд Голиаты Вано. Уыцы рæстæджы йæм уыд стыр гæрзифтонг отряд æмæ æргомай фехъусын кодта, мах нæ зæххытыл Къардонмæ никæй бауадздыстæм, зæгъгæ. Не скæсæйнаг сыхæгтæ куы бамбæрстой, Къардонæн ахæм æххуыстæнджытæ ис, уый, уæд сæ ныфс нал бахастой дарддæр ахæцын. Ахæм хабар сын æхсызгон куыд уыдаид — советон хицауад бар дæтты зæххытæ бацахсынæн, фæлæ уый бакæнын ирæттæ нæ уадзынц? Уыйадыл дыууæ адæмы астæу сæвзæрд хæрамдзинад, кæд уый фыццаг хатт нæ уыд, уæддæр. Хъуыддаг ууыл нæ ахицæн. Цæцæн æмæ мæххъæлы æнæзакъонæй ахæссыны фæстæ цы зæххытæ æмæ куыстуæттæ баззад, уырдам алы регионтæй, уымæ Ирыстонæй дæр, æрвыстой адæм. Уырдам ацæуын, стæмтæй фæстæмæ, бархийæ нæ уыди. Гуырдзыстоны, Хуссар æмæ Цæгат Ирыстоны хæхты царджытæн æртхыирангæнæгау цæхгæрæй дзырдтой: сомбон уæ царды уавæртæ ам æвзæрæй-æвзæрдæрмæ цæудзысты, æмæ уæхицæн хуыздæр бынат агурут. Уыцы куыст уæлдай карздæрæй цыди, Гуырдзыстоны цы ирæттæ цард, уыдонимæ. Афтæ раафтид сты адæмæй нæ хæхтæ, скуынаг сты раздæры бирæ фосы дзугтæ, æдзæллагмæ æрцыдысты сойджын уыгæрдæнтæ æмæ хизæнтæ.

Ралæууыди Хрущевы рæстæг. Хаст адæмæн бар радтой сæ царæнбынаттæм здæхынæн. Æмæ уый раст уыди. Фæлæ, дам, кæсаг йæ сæрæй æмбийын райдайы. Ам дæр та хицауады æнæсæрфат митæ стыр зын уавæры сæвæрдтой хаст адæмы дæр æмæ, сæ царæнбынатты чи цард, уыцы ирон æмæ иннæ адæмты дæр. (Æрмæст Зилгæйы фарсмæ Дæллагхъæуы цардысты гуыбецæгтæ).

Сыздæхæг адæм, абон уа, райсом уа — сæ хæдзæртты æрцардаиккой, фæлæ, уыдонимæ абаргæйæ, ирæттæн зындæр уыд: рагацау сын царæнбынаттæ бацæттæ кæныныл хицауад нæ батыхст, ахæм уавæры бахаудзысты, уый дæр сын афоныл нæ фехъусын чынди. Ныр уыдоны бахъуыди сæхи хъаруйæ хæдзæрттæ аразын, уымæн, æмæ сын паддзахад цы фæрæзтæ рауагъта, уыдон хорз кæркдон саразыны фаг дæр нæ уыдысты.

Сталинæн ма хъуыдыгонд уыд ирон адæмæн ноджы иу, стæй сæйрагдæр «хорз» ракæнын. 1943 азы кæрон Ирыстоны хистæр

сылгоймæгтæ куыдтой дыккаг хатт. Фыццаг хатт бирæтæ куыдтой, нæ ныгуылайнаг æмæ скæсæйнаг сыхæгты куы хастой, уæд; ацы хъызт зымæджы уыдон фосласæн вагæтты цытæ бауыдзысты, зæгъгæ. Ныр та куыдтой сæхиуыл: нæ цæрæнбынæттæй нæ куы сыстын кæной æмæ нæ æцæгæлон ран куы смидæг кæной бæгънæг æмæ æххормагæй, уæд куыдтæтæ цæрдзыстæм, зæгъгæ. Хицауад дæр æй не ‘мбæхста, афтæмæй адæмыл айхъуысти: Мæскуыйы хаст цæуы уынаффæ, ирон адæм Фыдыбæстæйы Стыр хæсты сæрæнæй кæй архайынц, стæй 1942 азы фæззæджы Дзæуджыхъæу фашистæй хъæхъхъæнгæйæ стыр хъæбатырдзинад кæй равдыстой, уый тыххæй сæ, хæрзиуæгæй хорзæхгæнæгау, æрцæрын кæнынмæ æрвитдзысты Хъырыммæ: уырдыгæй кæй ахастой, уыцы тæтæры зæххытæм. Адæмы фæндон куыд у, уымæй сæ, ай-гъай, фæрсæг нæ уыд. Ахæм уынаффæ царды куы рацыдаид, уæд уый нæ адæмæн стыр трагеди кæй уыдаид, уый æмбæрста республикæйы уæды хицауад Хъулаты Хъуыбадыйы разамындæй, стæй нæ разæгъды лæгтæ архайдтой уый ма бауадзыныл. 1944 азы 7 июлы æххæст кодта ссæдз азы Цæгат Ирыстоны автономийыл. Юбилейон азы та æмбæлы, къухы цы æнтыстытæ бафтыд, уыдон равдисын. Æмæ йæ бабар кодтой нæ хуыздæр поэттæн. Уыцы хæс æххæстгонд æрцыд, æмæ фæзынди «Цæгат Ирыстоны фæллойдæнджыты ныхас адæмты фæтæг Иосиф Виссарионы фырт Сталинмæ».

1944 азы 24 июны уыд Цæгат Ирыстоны обкомы æмбырд (протокол № 420), ныхас дзы цыд Сталинмæ ирон æвзагыл фыст фыстæджы текстмæ æркæсыны фарстайыл. Докладгæнджытæ дзы уыдысты поэттæ Дзанайты Иван æмæ Гулуты Андрей. Доклады фæдыл раныхас кодтой цыппарæй, уыдонимæ обкомы фыццаг секретарь Хъулаты Хъуыбады дæр. Хаст æрцыд уынаффæ: «Цæгат Ирыстоны автономийы 20 азы сæххæсты бæрæгбон хынцгæйæ, хорзыл нымад æрцæуæд Цæгат Ирыстоны АССР фæллойдæнджыты фыстæг Сталинмæ. Хæсгонд уæд ÆКП(б)-йы обкомы пропаганда æмæ агитацийы хайады бæрнон кусджыты республикæйы районтæ æмæ горæттæм æмбырдтæ аразынмæ арвитын, цæмæй, Сталинмæ цы фыстæг æрвыст цæудзæн, уым къухтæ æвæрд æрцæуа».

Кæй зæгъын æй хъæуы, фыстæг хъуыд уырыссаг æвзагмæ раивын, æмæ уыцы хъуыддаг куы ‘рцыд, уæд æм æркастысты радон æмбырды (протокол № 424). Доклады фæстæ раныхас

кодтой Хъулаты Хъуыбады æмæ ма фондз адæймаджы.

Фыстæджы ирон текст уагъд æрцыд хицæн чиныгæй, ис дзы 18 фарсы. Райдыдта ахæм ныхæстæй:

*Нæ зынаргъ фæтæг, нæ ахуыргæнаг,
Нæ рæвдауæг фыд, нæ ирд стъалы,
Бæстæйы рухс хур, дзыллæты амонд —
Нæ уарзон æмбал цытджын Сталин!
Цæгаты Ирæн йæ хæдбарады
Дыууынаæм азы æстыр бæрæгбон
Зæрдæ, хъуыдыйæ Дæумæ у йе ‘ргом
Æмæ дын кæны зæрдиаг арфæ.*

Дарддæр Сталинæй æппæлыны ныхæстæ ахсынц 33 рæнхъы. Уый фæстæ нымад цæуынц, ссæдз азы дæргъы республикæйы къухы цы æнтыстытæ бафтыд, уыдон, æмæ дзы алы ран дæр дзырдæуы, уыдон æгасæй Сталины руаджы кæй сты.

Фыдыбæстæйы Стыр хæсты ирон адæмы сгуыхтыты кой кæм и, уым Сталины зæрдæ æлхæнынæн кæсæм:

*Ирыстон рагæй лымæндзинадæй
Уыд баст йæ номджын, хорз сыхæгтимæ.
Æмæ-иу семæ уый къорд хатт ацыд
Хæцынмæ, тохмæ сæ фыдгултимæ,
Гуырдыстонимæ мах мысæм хорзæй
Нæ фароны цард, нæ ивгъуыд бонтæ...*

Ацы рæнхъыты ирон адæм æвдыст цæуынц, куыд иннæтимæ æмсæр адæм нæ, фæлæ цыма гуырдзыйæн фæсдзæуинтæ уыдысты, ахæм хуызы. Афтамæй Иран æмæ Турк Гуырдыстоны сæхицæн дыууæ дихы куы акодтой, уæд æй уыцы азарæй фæрвæзын кодтой Уæрæсе æмæ Ирыстон. Гуырдызыйы сæрыл рахæцын уый Ирыстонæн фыццаг æмæ фæстаг хатт нæ уыд, уый махæй бирæ хуыздæр зыдтой фыстæг фысджытæ, фæлæ уæд рæстдзинад фыссын æмæ дзурыны тыххæй Сыбырма хастой. Фыстæгæй ма зыны, уæд мах лæгъстиаг уавæры кæй уыдыстæм æмæ æнæбары нæхи ныллæгдæр кæй æвæрдтам, уый.

1944 азмæ ирон хæстонтæ ссæдзæй райстой Советон Цæдисы Хъæбатыры ном, уыдис нæм дæс инæлары. Уыдон се ‘ппæт дæр нымад цæуынц фыстæджы. Ноджы амындæуы, республикæйы фæллойдæнджытæ цы æхцайы фæрæзтæ æрæмбырд кодтой, уыдонæй арæзт кæй æрцыд хæдтæхджыты эскадрили «Владикавказ хъахъхъæнæг», танкты колоннæ «Цæгат Ирыс-

тоны колхозон» æмæ «Згъæр поезд Владикавказ», стæй ма арæст æрцаудзæни Къостайы номыл танкты колоннæ, хæдтæхджыты эскадрилы «Социалистон Ир».

Дарддæр фыстæджы кæсæм:

*...Нæ сæйраг сахар, нæ бæсты зæрдæ
Мах фестын кодтам æнæбасæтгæ,
Æнæфæцудгæ æфсæддон фидар,
Æмæ йæ къултыл гермайнаг сырдатæ
Куы ныппырх кодтой сæ цæммар сæртæ...*

Уыцы рæстæджы адæмты хъысмæттæ зыгъуыммæ лыг кæныны хъуыддаджы Бериямæ цы бирæ бартæ уыд, уый нæ фæрох автортæй æмæ, Дзæуджыхъæумæ бацæуæнты хæстон тох æвдисгæйæ, æвæндонæй лæгъстæгæнæгау, æппæлой ныхæстæ кæнынц уый номыл, Сталинмæ дзургæйæ:

*Æмæ хъуамæ æндæр хуызы та
Куыд равдыстаид, нæ цытджын фæтæг,
Нæ хæлар æмæ нæ уарзон Берия?
Нæ уæлхъус уыдис уæд ам йæхæдæг!
Йæ хъару æмæ йæ фидар зондæй
Куы сцырын кодта уый Сырх Æфсады:
Фæранкау размæ цыди гуырдызга,
Бырста домбайау уæд украинаг...*

Фыстæджы фæстаг фарсыл æргомæй зыны йæ сæйраг нысан – ирон адæмы тынг фæнды, цæмæй иннæ адæмтимæ иумæ архайой фронты, знагыл фæуæлахизы бонмæ:

*Нæ уарзон Сталин! Нæ рухс бæрæгбон
Ирон æууæнкæй мах ард куы хæрæм:
Хуыссæг адджынæн куы нæ райсдзыстæм,
Нæ сагурдзыстæм сæрæн нывæрзæн,
Нæ ныккæндзыстæм, нæ нытътъысдзыстæм
Нæ фæринк кæрдтæ сæ хус кæрддзæмты,
Цалынмæ ‘гас уа гермайнаг цæф сыр,
Цæуа уæлæуыл йæ чъизи дзæмбы!*

Уый фæстæ ма амæй-ай къæбæлдзыгдæр дзырдтæй хъуысынц Сталины кадæн æппæлæнтæ... Фыстæджы сæ къухтæ бавæрдтой 102008 фæллоигæнæджы.

Æз уæд æвдæм къласы ахуырдызу уыдтæн æмæ хорз хъуыды кæнын, нартхор рувын афон нын уыцы фыстæг хуымы астæу

куыд бакастысты, уый. «Рауай» зæгъын никæмæн бахъуыд, алчи дæр тырныдта йæ къух бавæрынмæ (ис дзы ацы рæнхъыты авторы къухæвæрд дæр), уымæн æмæ адæмы уырныдта, Ирыстоны сомбон фæтæгæй аразгæ кæй у.

Маккæты Хъасболат (иу рæстæджы куыста хъæууон хæдзарæды министри хæдивæгæй) дзырдта: хæст ардыгæй куы аздæхт, уæд иу бюройы Хъулаты Хъуыбады фарста, чи, дам уæ зоны, «къацоба» цы амоны, уый. Дысон, дам мæ æхсæвы иу сахатыл Сталин фарста, куыд дæм кæсы, Дзæуджыхъæу фашисты ныхмæ йæхи æхсарджынаг кæй равдыста, уый тыххæй йын йæ ном Къацобайæ куы баивиккам, уæд? (Гуырдзиагау къацо – лæг, къацоба — лæгдзинад).

Бæстон ахъуыды кæнгæйæ, адæймаг æрцæудзæни хатдзæгмæ: ирон адæмы Хъырыммæ ахæссыны фæнд сын хорз фæуыны хъуыдыйæ нæ равæрди, фæлæ уыди æфсон, Сталин æмæ Берия сæхæдæг ахсджиагыл кæй нымадтой, ахæм бакæнинаг хъуыддаг царды рауадзынæн.

Советон Цæдис куы фæзынд, уæдæй фæстæмæ Гуырдзыстон, иннæ республикæтимæ абаргæйæ, хуыздæр æфсæст цыди алцæмæй дæр. Уымæн цыдысты алы рæттæй Калакмæ, æндæр ран ссарæн кæмæн нæ уыд, ахæм æлхæнинæгтæм. Уый фæдыл ма анекдот дæр уыд: «Калакаг гуырдзиаг йæ сыхагæн дзуры, Советон Цæдисы атомон бомбæ ис, зæгъгæ, æмæ йын уый афтæ, о къацо, адæм сайгæ кæнынц, уый æцæг куы уайд, уæд æй махмæ Сабурталоиы уæй кæниккой». Афтæмæй, иннæ республикæтæй уæлдай, Гуырдзыстон куыстæн бæзгæ зæххытæй уыд тынг магуыр.

Сталинаг, суанг цæдисон республикæты арæнтæ куы арæзта, уæдæй фæстæмæ уый рох нæ уыд æмæ уыцы уавæрæн кæрон скæнынмæ хъавыд ирон адæмы хардзæй. Мах зæххытыл хъуамæ æрцардаиккой гуырдзы. Æмæ уыдонæн се 'рцыдмæ горæтæн дæр йæ ном хъуамæ сæхирдыгон уыдаид. Æндæр цæмæн æвæрд æрцыдаид ирон адæмы сæйраг сахарыл номарæхæй гуырдзиаг ном? Ардыгæй ма зыны, ирæтты сæ бæстæйæ фæсурыны хъуыдытæ 1943 азæй дзæвгар раздæр кæй сæвæрддысты, уый.

Адæмы хуыздæртæй, уыдонимæ гуырдзиагтæй дæр, адæмы знæгтæ чи арæзта, дуне дзыллæтæй хъулæй хъазæгау чи хъазыд, уыдон сæхæдæг уыдысты адæмы цыфыддæр знæгтæ. Цы фыстæджы кой цыд, уым автортæ бирæ рæтты Сталины хонынц

«на фыд». Ирон æвзаджы «фыд»-æн ис æндæр бæрæггæнæнтæ дæр: фыдбылыз, æвирхъау, æвзæр, хæрам æмæ а. д. Æмæ йыл уыдон хуыздæр фидауынц.

Ирон адæмы Хъырыммæ ахæссыны тæрхонæй фервæзын кодтой Хъулаты Хъуыбады æмæ нæ разæгъды лæгтæ. Уыдонæй абон уæлæуыл ничиуыл ис, фæлæ хъуамæ адæмæн зындгонд уой.

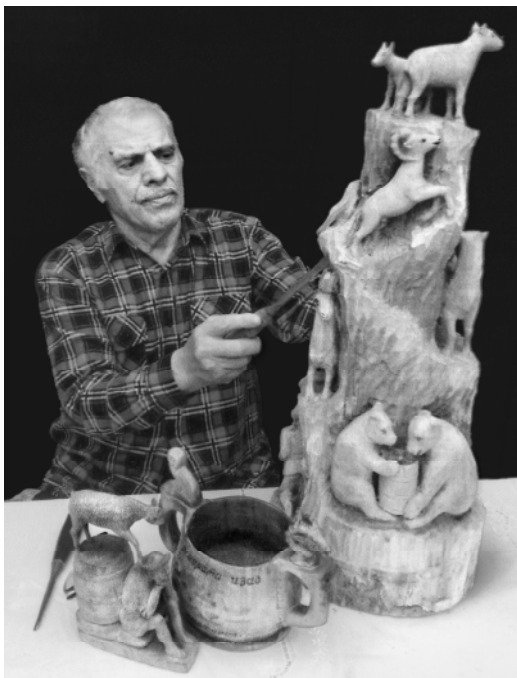
1971 азы джызæйлаг Цæллагтаты Хъазыбег, Мæскуыйы уæвгæйæ, хуынд уазджытимæ бафтыди Советон Цæдисы дыууæ хатты Хъæбатыр, æфсады инæлар Дмитри Лелюшенкой хæдзармæ. Ныхас рауад, ирон адæмы Хъырыммæ хæссынмæ кæй хъавыдысты, уый фæдыл. Æмæ Хъазыбег фæзмыдта, уым Плиты Иссæ цы дзырдта, уый: «Мæнмæ Хъулаты Хъуыбады Мæскуымæ æрцыд æмæ мын лæгъстæ кодта, иумæ, дам, Сталинмæ бацæуæм æмæ дзы ракурæм, цæмæй ирон адæмы Хъырыммæ ма ахæссой. Бантысти нын фæтæгимæ фембæлын. Сталин куы базыдта, минæвæртты цыды сæр цæй фæдыл у, уый, уæд загъта, Ирыстоны адæм, дам, арæх рынчынтæ кæнынц æмæ сын сæ цæрæнбынат Хъырыммæ раивæм. Ныхас куы фæци, — дзырдта Иссæ, — уæд æй æз бафарстон, нæ фыдæлты уæлмæрдтæ та цы фæкæндзыстæм, зæгъгæ, стæй адæмы дæр нæ фæнды сæ рагон цæрæнбынатæй фæхауын. Уæд Сталин Хъуыбадымæ дзуры, дæумæ та, дам, цы хъуыды ис. Уый загъта, минæвæрттæ се ‘ппæт дæр афтæ кæй хъуыды кæнынц, стæй фыстæджы йæ къух чи æрæвæрдта, уыдон дæр. Ноджы курынц, цæмæй уæлахизы бонæй раздæр ирæтты фронтæй ма суæгъд кæной».

1973 азы куысты фæдыл бафтыдыстæм, хæссынмæ нæ кæдæм хъавыдысты, уыцы хъæутæй иумæ. Иннæ рæтты дæр афтæ уыд, æви нæ, уый зæгъын мæ бон нæу, фæлæ уым быдырты денджызырдыгæй æнæсцух дымгæ хъæпæнгонд над ныккодта бурзмис. Йæ астæуæй зындысты иугай мæгуырхуыз тихалджытæ. Сæрд йæ тæмæны уыд, фæлæ уыцы быдыры цæст не ‘рцахста нæдæр сыфтæрджын, нæдæр дидинагæфтауæг зайæгойтæ. Ахæм æрдæгбæгънæг быдырты ирон адæм цы хъызæмæрттæ æвзæрстæиккой, уый, æвæдза, цæстытыл зын ауайын кæнæн нæу.

Сталины разамындæй цы уынаффæтæ рацыд, уыдон Ирыстоныл кæцырдæм фæзындысты, стæй ма ноджы цы æвирхъау уынаффæ цæттæ кодтой, уыдæттæ хынцгæйæ, ирон сталинисттæн дзуаппæн æвзæры ирон æмбисонд: «Хæрæджы цин — дæндагæй».

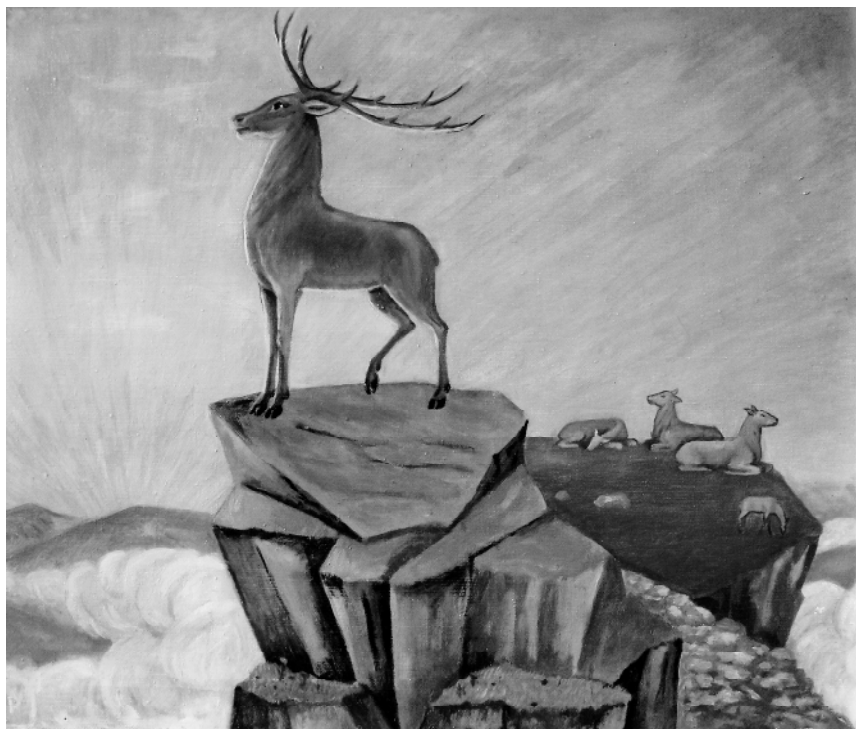


«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ



Нæ равдысты дыккаг хайы — Темираты Дзомæты фырт Викторы куыстытæ.

Виктор райгуырди 1936 азы Чырыстонхъæуы. У хæдахуыр нывгæнæг. Нывтæ кæны ахорæнтæй четæныл, стæй кæултыл, ногджы ма хæгдæй аразы скульптурæтæ.



Сарджын саг.



«Цуанон лӕг мæрдтæм хæстæгдæр цæры».



Фæранк.



Чынгыскытѣджытѣ.



Кенгуру.



Хъæуон ныв.



Композици кæлмытимæ.



Чермены фæстаг хæст.



Цард æмæ мæлæт.



Хохаг хъæуы.



Дада æмæ сæгъ.

УЫРНÆНТÆ ÆМÆ МÆНГУЫРНÆНТÆ ХÆДЗАР. ХÆДЗАРОН ФОС, ХÆДЗАРЫ ДЗАУМАТÆ

♦ Хæдзар аразæн нæй, бæлас кæм бахуыскъ кæнæ кæрдæг кæм нæ зайы, ахæм ран.

♦ Фос кæм нæ хуыссы, уыцы ран хæдзар кæнынæн нæ бæззы: цард не ‘рхæцдзæн йæ цæрджытыл.

♦ Раздæр фæндаг кæм цыд, уым не ‘мбæлы хæдзар кæнын.

♦ Хæдзар кæнæн нæй бырондоныл: æвзæрдзинæдтæ дзы бирæ ис.

♦ Раздæр куырой кæм уыд, уым хæдзар кæнæн нæй: хæйрæджытæ дзы хъазыдысты.

♦ Цалдæр фæндаджы кæм баиу сты, уый хæдзары бынат нæу: æнамонддзинæдтæ дзы бирæ ваййы.

♦ Арв кæм ныццавта, уыцы ран нæ фæтчы хæдзар аразын.

♦ Хæдзар кæнгæйæ æвзæрстой амонджын бынат: адæймаг йæхи хорз кæм æнкъардта, дон æввахс кæм уыд, кæрдæг хорз кæм зад.

♦ Фыстæ ривæд кæнгæйæ кæм фæхуыссынц, уыцы бынаты хæдзар аразын æмбæлы.

♦ Хæдзарæн бындур æвæргæйæ фыццаг белдзæф кодтой Хуыцауæн батабутæ кæныны фæстæ.

♦ Цæмæй бинонтæ ног хæдзары фæрнджын, амонджын уой, кæрæдзи уарзгæйæ цæрой, уый тыххæй, хæдзар кæм кæнынц, уым туг суадзынц, æртæ чъирийæ Хуыцаумæ æмæ Бынатыхицаумæ бакувынц.

♦ Ног хæдзары зианы хъуыддæгтæ скæнын хорзы такк нæу.

♦ Ног хæдзары чындзæхсæв кæнæ куывд скæнын хорзы нысаныл нымад у.

♦ Ног хæдзары фыццаг хатт куы бахсæвиуат кæнынц, уæд цъылынæй нæ мæрзынц.

♦ Ног хæдзармæ хъуамæ фыццаг бацæуой кæнæ хæдзары хицау, кæнæ æфсин. Кæд æмæ сын цот нæй, уæд та, цот кæмæн ис, ахæм адæймаг.

♦ Аѳсин хъуамæ ног хæдзары бакала мæнæу, æхца, бахæсса йæм æртæ кæрдзыны, цæхх æмæ зынг.

♦ Хæдзар кæнын кæм фæнд кæнынц, уыцы ран ныгæнынц æхсыры авг. Цасдæр рæстæджы фæстæ йæ бæрæг кæнынц. Кæд æхсыр фæкъаддæр, уæд бынат нæ бæззы, кæд æмæ баззад, куыд уыд, афтæмæй, уæд хорз у.

♦ Хæдзар кæнынмæ кæм хъавынц, уым хицау куы схуыссы æмæ хорз фын куы фены, уæд хæдзар саразы. Кæд æмæ æвзæр фын, уæд уыцы ранæй ацæуы.

♦ Ног хæдзар аразгæйæ бындуры сæвæрынц бæхы цæфхад.

♦ Ног хæдзар кæнгæйæ бындуры ныгæдтой хуыйы хъисæй конд бæндæн, уый, дам, бæтдзæн тыхгæнæджы къухтæ 'мæ къæхтæ.

♦ Ног хæдзар аразыны агъоммæ хæдзары хицау хъуамæ арт скæна, хæдзар кæм лæудзæн, уыцы бынаты – æвзæргæнæг тыхтæ басудзой, зæгъгæ.

♦ Кæд ног хæдзар хъыррыст кæны, уæд дзы ис фыдгæнæг тыхтæ æмæ дзы скувын хъæуы æртæ чъирийæ.

♦ Ног цæрæн бынатмæ цæугæйæ, дæ раздæры хæдзары зæххæй армьдзаг куы ахæссай æмæ йæ ног раны куы акалай, куы йыл бацæуай, уæд фыдбылызхæссæг тыхтæй хызт уыдзынæ.

♦ Хæдзар аразыны размæ-иу кастысты, хæдзар кæм лæудзæн, уым кæрдæг хорз зайы æви нæ, зæхх бæззы æви нæ. Уый тыххæй дзы тулдз къалиутæ æвæрдтой æмæ йæ бæрæг кодтой æртæ-цыппар боны фæстæ. Кæд сæ быны уыд мæлдзыг кæнæ хæлуарæг, уæд уыцы бынат хæртæй нæ уыд. Кæд къалиуы бын уаллон ссардтой, уæд уый амыдта, хæдзар кæнынæн хорз быууат кæй у.

♦ Хæдзар аразæг кæд йæхицæн ран ссардта, уæд-иу дзы фосы сæры къуыдыр баныгæдта, уый фыдгæнæг тых сурæг у.

♦ Ног хæдзармæ фыццаг бацæуы нæлгоймаг, уымæ хистæр, ас адæймаг.

♦ Алы хæдзарæн дæр ис хицау – Бынаты хицау.

♦ Хæдзар цы дурæй амадтой, уый хъуамæ ма уыдаид æвзæр ранæй хаст.

♦ Адæймаджы туг кæм акалди, уым хæдзар ничи аразы.

♦ Ног хæдзармæ фыццаг чи бацæуа бинонтæй, уый фыццагдæр мæлдзæн. Уый тыххæй раздæр бауадзынц уасæг кæнæ æндæр цæрæгойтæ.

♦ Хæдзар куы аразай, уæд ын йæ цыппар къуымы æвзист

æхца сæвæр. Уый ахъаз уыздæн царды хосæн, бинонты æнæниз-
дзинадæн.

♦ Цæмæй ног хæдзары фарн уа, уый тыххæй йын йæ бын-
дуры алфамбылай ныммæрз, дæ зæронд хæдзары цы зæронд
цъылын уыд, уымæй.

♦ Цæмæй бинонтæ сæ ног хæдзары кæрæдзи уарзгæйæ æмæ
бæркадджынаы цæрой, уый тыххæй, хæдзар аразгæйæ, бынду-
ры æвæрдтой дзулы къæбæр, цæххы тæпп æмæ æртæ суарийы.

♦ Хæдзары къуыззитгæнæн нæй – йæ цæрджытæ фæцагъ-
ды уыздысты, бæркад фесæфдзæн.

♦ Зæрватыкк ахстон цы хæдзары кæны, уым бинонтæ
кæрæдзи уарзынц.

♦ Ног хæдзармæ хизын хъæуы рахиз къахæй.

♦ Дуар у арæн, æмæ йыл цæмæй фыдгæнæг тых ма бацæуа,
йæ тых саст уа, уый тыххæй дуарыл, тарвазыл ныффидар кæнынц
арцыхъæдтæ, сындзы къалиутæ.

♦ Къæсары бардуаг Къæсары Уастырджи у.

♦ Къæсарыл хизын хъæуы, рахиз къах раздæр байсгæйæ.

♦ Хуыссыны агъоммæ хæдзары дуар хъуамæ æхгæна лæг.
Ус æй куы сæхгæна, уæд се 'хсæв уыздæн загъдимæ.

♦ Æвзæр тыхтæ цæмæй мидæмæ ма бацæуой хæдзармæ,
уый тыххæй дуарыл æмæ рудзынгыл сæвæр кард кæнæ фæрæт
сæ цыргътæ æддæрдæм, афтæмæй.

♦ Мойгæнæг чызг æмæ усгур лæппу къæсарыл куы бадой,
уæд цардамæндтæ тагъд не ссардысты.

♦ Рудзынгæй æддæмæ дзул æппарын нæ фæтчы – дæ бæркад
æппарыс.

♦ Къæсары сарты къух исын не 'мбæлы, фæхыл, дам, уы-
здыстут.

♦ Къæсарыл бадæг арæх рынчынтæ кæны.

♦ Дуары тарвæзтыл хи тындзын нæ фæтчы.

♦ Чындз къæсарыл куы бада, уæд ын чызджытæ гуырдызæн.

♦ Рудзынгæй не 'мбæлы æхца æддæмæ æппарын – сæ
бæркад дын æнæзæгъинаджы фæуыздæн.

♦ Рудзынгæй чи ту кæны, уый хæйрæг æлгъиты, æмæ йæ ту
сысы.

♦ Изæрыгон рудзынгæй æддæмæ ницы æппарæн, калæн ис: уыцы
афон чи цæуы, ома цæстæй кæй нæ уынаем, уыдоныл сæмбæл-
дысты æмæ æлгъитдысты, кæнæ исты фыдбылыз скæндысты.

◆ Къæбицы цы ис, уый хъуамæ æфсин йеддæмæ макæй цæст уына. Исчи йæ куы фена, уæд йæ бæркад фесæфдзæн.

◆ Къона хъахъхъæны хæдзары æмæ бинонты фарн.

◆ Къонайы арт хъуамæ ма хуысса, уый царды нысан у.

◆ Къонайы бардуаг у Сафа.

◆ Къона æмæ рæхысмæ искамæн æвналæн нæй, уыдон иу кæнынц бинонты сæ фарнимæ.

◆ Цæмæй ног адæймаг (чындр, ноггуыр) бинонтыл нымад æрцауа, уый тыххæй йæ бафæдзæхсын хъæуы къонайыл æмæ Сафайы рæхысыл.

◆ Искæй къонайы рæхыс чи ахæсса, уымæн дзы пайда нæ уыдзæн, фæлæ йæ кæмæй ахæссой, уыдонæн æбуалгъы зиан уыдзæн, суанг сæ мыггаг сыскъуыйыны онг.

◆ Къона æмæ рæхысæй æвзæр ныхæстæ дзурæн нæй, нæй сæ æлгъитæн, стæй сæм æнæхъуаджы æвналæн дæр нæй.

◆ Къона æмæ рæхысы номыл дæр дыдагъ къæбæр кæнын хъæуы æмæ сын табу кæнын хъæуы, уæд дын хæрзгæнæг уыдзысты.

◆ Къонайы бырæттæ æмæ дон калæн нæй – фæфыдæх дæм уыдзæн.

◆ Арт, зынг лæвæрд сты Хуыцауæй.

◆ Арт сафы фыдбылызхæссæг тыхтæ, æвзæрдзинæдтæ.

◆ Артæй сомы æцæг сомы у.

◆ Артыл ту гæнæн нæй – де 'фсæр фæзылын уыдзæн.

◆ Артыл, къæйыл куы ту кæнай, уæд мæрдты бæсты зынг къæй сдæрдзынæ.

◆ Арты æхсидæвтæй чи хъазы, уый æхсæв йæ быны мизы.

◆ Æртхурон у арты бардуаг.

◆ Рæхысæй ардбахæрд сайæн нæй, кæннод дæ йæ фыдæх уыдзæн.

◆ Рæхыс сарæзта Сафа æмæ йæ адæмæн балæвар кодта.

◆ Ирон лæгæн къона æмæ рæхыс сты йæ дзуарджын бынат, æмæ сын нывæндтæ уымæн хæссы.

◆ Уæларт хæринаг куы фыцца, уæд уырдыгæй хæрæн нæй. Адæймагæн йæ былтæ схæлмаг уыдзысты.

◆ Арты зынг хъен куы лæууа, уæд дæм уазæг цæудзæн.

◆ Арты æртхутæг къæрныхы сæрыл бады.

◆ Цыппурсы арты фæнык дæ цæхæрадоны куы акалай, уæд зулкъ æмæ кæлмытæ дыргътæ æмæ халсартæм нæ цæудзысты.

- ◆ Артыл доны хуыпп æмæ æндæр чъизитæ калын нæ фæтчы.
- ◆ Арт не 'мбæлы æлгытын – йæ ард дæ басудздзæн.
- ◆ Зивæггæнагæн арт æрæгмæ судзы.
- ◆ Зынггур арфæ нæ фæкæны.
- ◆ Кусарты стджытæ арты судзын нæ фæтчы.
- ◆ Арт куы кæнай, уæд уæлдай ныхæстæ кæнын не 'мбæлы.
- ◆ Арт судзы низтæ, фыдбылызтæ.
- ◆ Арты сæрты агæппытæ кæн, æмæ дæ низтæ басуддзысты.
- ◆ Хурныгуылды доны сæрты зынг хæссын нæ фæтчы.
- ◆ Ус арт æртыскæнæй куы акъаха, æмæ арт цыренæй куы ссудза, уæд, дам, æй йæ мой бирæ уарзы, фæзæгъынц.
- ◆ Арт пецы дуарæй æддæмæ йе 'взæгтæ куы æппара, уæд бинонтæ кæрæдзимæ знæт кæнынц æмæ загъд кæнынц.
- ◆ Пецæй æхсидæвтæ æддæмæ куы хауой, уæд уазджытæ цæудзысты хæдзармæ.
- ◆ Арты ис уд.
- ◆ Артмæ лæвæрд ис сыгъдæггæнæн тых.
- ◆ Ногбонты зынггурæн нæ фæтчы зынг дæттын.
- ◆ Хурныгуылды искæмæн зынг дæттæн нæй, кæннод дæ хæдзары фарн æмæ бæркад ратдзынæ.
- ◆ Къонайы арт буц даринаг у, кæннод фæтæрк уыздæн.
- ◆ Къонайы арты сæрты хизын нæ фæтчы.
- ◆ Артæй чи басомы кæна æмæ йæ сомы чи фæсайа, уымæн æй Арты бардуаг нæ бары.
- ◆ Кусарт кæнгæйæ, артæн хъæуы хай кæнын æмæ дзы уый тыххæй баппар фиуы къæртт.
- ◆ Арты бардуаджы хорзæх балхæныны тыххæй дзы баппар хоры нæмыг, кусартæй – æртæ туджы æртахы, нозтæй – сыкъа-йы бын цы æртах аззайа, уый.
- ◆ Бинонтæ куы уарой, уæд алчидæр хъуамæ райса къонайæ зынджы хай, уæд сыл цард хуыздæр хæцдзæн, стæй бинонты амондæй хайджын уыздысты.
- ◆ Иу бынатæй æндæр бынатмæ цæугæйæ, бинонтæ сæ арты хай хастой семæ.
- ◆ Цæмæй бинонтæм сæ арты хай ма фæхæрам уа, уый тыххæй йын кодтой сæрмагонд гуыл йæхи номыл.
- ◆ Арты тых уыйбæрц тыхджын у æмæ уыйбæрц раст у, æмæ йæм фыдгæнæг тыхтæ нæ уæндынц – судзгæ сæ кæны.
- ◆ Бинонтæй исчи куы амæлы, уæд ын йæ зынджы хай радих

кæнынц, ома арт ын скæнынц йæхи номыл æмæ йын æй ныффæлдисынц. Мард æцæг дунейы уыцы артæй хайджын ваййы.

♦ Ногбоны арт куы скæнынц æмæ тынг куы фæкъæрццытæ кæны, уæд, дам, дзы фыдбылызхæссæг тыхтæ тæрсгæ фæкæнынц æмæ дард фæлидзынц.

♦ Фынг у Хуыцауы комытæфдзыд.

♦ Фынджы уæлхъус нæ фæтчы æнаив ныхæстæ дзурын, уæлдай змæлд кæнын.

♦ Алы фынг дæр йæ фарн йемæ хæссы.

♦ Фынджы чылыл бадын нæ фæтчы – кувинæгтæ йыл ваййы.

♦ Фынджы уæлхъус не 'мбæлы æнæзæгъинагты кой кæнын, кæннод дæм фынг фæфыдæх уыдзæн. Кæд æнæбары срадыдтæ, уæд та хъæуы хатыр ракурын фынгæй.

♦ Фынг куы сæрфай, уæд æй дæхирдæм, дæ арммæ сæрф.

♦ Фынг гæххæттæй сæрфæн нæй: йæ уæлхъус бадджытæ хыл кæндзысты.

♦ Æнæмой чызг æмæ усгур лæппу стъолы тигъыл куы бадой, уæд авд азы хъуыддаг нæ бакæндзысты.

♦ Фынгыл дзулы къæбæртæй туллæччытæ чи кæны, уый дзырдамонд кæны.

♦ Æхсæвыгон фынгыл афтид мигæнæн ма уадз – бærкад ыл нæ уыдзæн.

♦ Стъолыл дæгъæлтæ æвæрæн нæй, уæд, дам, дæ æхцайы бærкад сæфгæ кæны.

♦ Фынгæй хойраджы къæбæртæ къухæй сæрфын нæ фæтчы. Уæд, дам, де 'фсинимæ нæ фидаудзынæ.

♦ Фынгæй хойраджы къæбæртæ кæронмæ сæрфын не 'мбæлы. Уæд, дам, бærкæдтæ сæфгæ кæнынц.

♦ Арынгмæ цалдæр æфсины куы æвналой, уæд дзы бærкад нæ лæууы.

♦ Арынджы куы фæуай архайд, уæд æй уый хæдуæлвæд бафснай, кæннод йæ хицау уырдыг лæууы, цалынмæ дзы ссад пырх у, уæдмæ.

♦ Ногбоны æхсæвы йæ хæдзары мигæнæнтæй искæмæ ничи уагъта. Стæй искæй дзаума дæхимæ уадзын дæр не 'мбæлди, уæлдайдæр та æфстау дарын.

♦ Аг æхсæвыгон ничи дæтты: хæдзары бærкад сæфы.

♦ Аг ма сдæр – дæ был ныззылын уыдзæн.

♦ Дзул куы кæнай, пецы йæ куы бавæрай, уæд арынгхафæн

хъен савæр, йæ хъæд бынмæ куыд уа, йæ хафæн уæлæмæ, æмæ дæ дзул хæрдмæ снæрсдзæн.

♦ Кард, йæ цыргъ уæлæмæ куыд уа, афтæ æвæрын нæ фæтчы. Уæд, дам, хиуæттæй исчи амæлы.

♦ Кард куы фесæфа, уæд уый хæдзарæн æвзæр у.

♦ Кард лæвар кæнын нæ фæтчы, кæд лæвар кæныс, уæд та капекк райс.

♦ Кард дæ къухæй куы 'рхауа, уæд дæм нæлгоймаг уазæг зындзæн тагъд.

♦ Кард фынгыл куы зилай, уæд хылмæ цæуы.

♦ Кард куы ахæссай искуыцæй, уæд уый хорз у.

♦ Адæймаг цæмæй ма тæрса, уый тыххæй йæ нывæрзæн, кæнæ къæсæрыл кард (цыргъаг) куы савæра, уæд йæ тас лидзы, фыдгæнæг тых та йæм уæндгæ нæ кæны.

♦ Карды комæй чи хæры, уый дзырдамонд вæййы.

♦ Фос уалдзæджы фыццаг хатт хизмæ тæргæйæ, къæсæрыл савæрынц кард, цæмæй йыл фос ахизой. Уæд фыддзæстæй хызт уыдзысты.

♦ Цæмæй тæрркъæвда банцайа, уый тыххæй рудзынгæй æддæмæ кард кæнæ фæрæт фехс.

♦ Уарыны рæстæг бæласы бын куы бамбæхсай, уæд, цæмæй уыцы бæлас арв ма ныццава, уый тыххæй дзы кард ныссадз.

♦ Кард фыцгæ доны куы тбыссай, уæд бæркæдтæ лидзгæ кæнынц.

♦ Айдæн у зæххон æмæ дæлзæххон царды арæн, ома дыууæ дунейы æхсæн дуар.

♦ Адæймаг куы амæла, уæд хæдзары айдæнтæ иууылдæр хъæуы бамбæрзын, кæнæ къулырдæм азилын, кænнод мард йæхи фендзæн æмæ ма бинонтæй искæй йемæ акæндзæн.

♦ Хæдзары исчи куы амæла, уæд айдæнтæ хъæуы æмбæрзын, кænнод сыл марды уд фæбады.

♦ Æхсæвыгон айдæнæй рахизынц, иннæ дунейы чи цæры, уыдон.

♦ Сывæллоныл цалынмæ дæндæгтæ нæ фæзына, уæдмæ йын кæсæнмæ кæсын не 'мбæлы – фæтæрсдзæн.

♦ Чызг чындзы цæугæйæ йæ разгæмттæ куы скæна, уæд ын нæ фæтчы йæхимæ айдæнмæ кæсын: йæ амонд фæкъахыр кæндзæн, йæ фыдбылызтæ фæдывæр уыдзысты.

♦ Æрыгон чызгæн йæ амонд фенын йæ бон уыд айдæны

хибар агъуысты сойын цырагъты рухсмæ – уырдыгæй йæм зынд йæ цардæмбал.

♦ Мард хæдзары куы æрцауы, уæд айдæнтæ хъуамæ бамбæрза, йæ лæг кæмæн амард, ахæм ус, кæннод айдæнæй марды уд фæхъуыздзæн мойджынмæ æмæ йын æй æцæг дунемæ акæндзæн.

♦ Айдæн куы асæтта, уæд хæдзарыл цыдæр фыдбылыз, зиан цаудзæн.

♦ Айдæн сарæзта хæйрæг.

♦ Мæрдты бæстæм бацæуæны бадынц цыппар лæджы æмæ хæцынц цыппæрдигъон айдæныл. Уым кæсынц, мард, йæ мæнг дунейы цæргæйæ, цы сарæзта, уыцы хабæрттæм æмæ йын йæ хъуыддæгтæм гæсгæ хæссынц тæрхон: Зындонмæ йын цаугæ у æви Дзæнæтмæ.

♦ Цæмæй мард ма бавзæр уа, уый тыххæй йыл хъæуы айдæн дæлгоммæ савæрын.

♦ Зианджын хæдзары айдæнтæ куы бамбæрзынц, уæд сæ мард баныгæныны фæстæ гом кæны æнæлæг ус.

♦ Тыхст рынчын сдзæбæх уыздæн æви амæлдзæн, уый бæрæг кодтой айдæны фæрцы. Айдæн иу атыстой доны, стæй йæм рынчыны кæсын кодтой. Кæд айдæны йæ хуыз хуыздæрæй зына, уæд-иу сдзæбæх, кæд — тархуызæй, уæд уыд мæлинаг.

♦ Фæндагыл цаугæйæ фæстæмæ куы раздæхай, уæд айдæнмæ дæхи фæдзагъул кæн, афтæмæй ногæй ацу дæ фæндагыл – нæ фæкъуылымпы уыздынæ.

♦ Айдæнимæ ныхасгæнгæйæ, фыдрыхас кæнын нæ фæтчы нæдæр дæхи тыххæй, нæдæр дæхиуæтты тыххæй, уымæн æмæ, цы зæгъай, уый дывæрæй здæхдзæн.

♦ Кæд-иу искæмæн йæ бæх адавди, уæд-иу ногфых дзул дæлгоммæ фæфæлдæхта æмæ дзы кард ныссагъта. Нæ-иу æй сласта, цалынмæ бæхдавæг сбæрæг, уæдмæ.

♦ Цæмæй хæдзармæ фыдгæнæг тыхтæ ма цауой, уый тыххæй дуары тарвазы кард ныссадз.

♦ Цæмæй ныфсхаст уай, уый тыххæй, дзул лыггæнгæйæ, кардыл цы къæбæртæ ныххæцынц, уыдон бахæр.

♦ Дыууæ карды дзуарæвæрд куы фæуой, уæд бинонтæ загъд кæндзысты.

♦ Топмæ хъавгæ æвналын хъæуы, афæдз, дам, иу хатт дæлимоны фæндонæй æнæифтыгъдæй дæр æхсгæ кæны.

♦ Донгарзы сәр гомәй нә уадзынц. Хәйрәг, дам, дзы йәхи анайы, йә чызитә дзы фәуадзы.

♦ Мыдадз бынтон ләвар ничи дәтты, уәд, дам, йә цырәгъты рухс дзуармә нә хәццә кәны.

♦ Дзаг кьәртатимә дыл исчи куы амбәла – рәствәндаг, афтид кьәртатимә – фыдвәндаг.

♦ Цылын кәнә уисойы сарты хизын не 'мбәлы, адәйма-гыл низ бафтдзән.

♦ Хьуг уисойы сарты куы ахиза, уәд хизәнәй хәдзармә нал фәцәуы.

♦ Фәндагыл цәугәйә, уисой кәнә цылын куы фенай, уәд сә исән нәй – сә хуылфы фыдбылызтә конд вәййы.

♦ Цылынәй кәй ныццәвынц, ууыл хуыз нал фәхәцы, низ ссары.

♦ Фәсдуар цылын куы ләууа, уәд мард хәдзармә нә цәуы.

♦ Чызг цылынәй куы цәва, уәд, цал цәфы ныккәна, уал ләджы йын уыздән.

♦ Зәронд хәдзарәй ног хәдзармә куы цәуай, уәд дә зәронд хәдзары бырәттәй иу мур демә айс әмә йә ног хәдзармә баппар: дә Бынаты хицау демә ацәудзән.

♦ Хурныгуылды фәстә хәдзары бырон әддәмә калын нә фәтчы: дә бәркад акалдына.

♦ Хурныгуылды фәстә чызг хәдзары бырәттә әддәмә куы кала, уәд йә усгурты йәхицәй әддәмә здахы.

♦ Райсомы бырәттыл куы бацәуай, уәд дә кьәхтә ридзысты.

♦ Райсомәй, мәрзгәйә, бырәттыл куы цәуой бинонтә, уәд хылтә кәнынц.

♦ Раздарәны бырәттә хәссын әмә әддәмә калын нә фәтчы: дә бәркад калыс.

♦ Хәдзары бырон мидәгәй әддәрдәм мәрзын нә фәтчы.

♦ Сә цард чи баиу кодта, уыдон-иу хибар агъуыстмә куы бацыдысты, уәд сын сә хуыссәны раз әвәрдтой әхсаргард кәнә топц, цәмәй сын фыдгәнәг тыхтә мацы фыдбылыз саразой, уый тыххәй.

♦ Цәмәй марды фыны мауал уынай, уый тыххәй кард, йә цыргъ уәләмә, афтәмәй стьысс бынәй хәрдмә, хыссә кәм змәнынц, уыцы арынды.

♦ Ихджын уарын куы әрбацәйцәуа, уәд кард зәххы ныттьыс, әмә рогәй, әнә ихәй ацәудзән уарын.

- ♦ Хъуг æхсæв æддæ куы баззайы, уæд кард хæдзары къу-
лы ныссадз, æмæ йыл знаджы бар нæ цæудзæн.
- ♦ Кардæй урсагмæ æвналын тæригъæд у.
- ♦ Стыр бæрагбæтты къæбæрма кардæй æвналын не 'мбæлд –
къухæй сæ састой раздæр.
- ♦ Дыууæйæ уыциу рæстæг иу уаты дыууæ цъылынæй куы
фæмæрзынц, уæд кæстæртæ хистæртæм нал фæхъусынц.
- ♦ Æлвынгæ цы хæсгардæй кæнынц, уый не 'мбæлы дæттын
къухæй-къухмæ, кæннод фысы буар нычъчъеппытæ уыздæн.
- ♦ Фысæлвынæг йæ хæсгард хъуамæ аппара зæхмæ, къухæй-
къухмæ йæ ма ратта, цæмæй йæ фысты бæркад, сæ хъуын,
æхсыр иннæйы къухмæ ма ратта.
- ♦ Фысæлвынæн хæсгæрд, искæмæ дæтгæйæ, хъæуы тухын.
- ♦ Хæсгарды ком хæлиу куы уа, уæд бинонтæ хыл кæнынц.
- ♦ Æнгуырстуан хауаг кæмæн у, уый хуыйаг вæййы.
- ♦ Хуыйгæ-хуыйын йе 'ндах суйтæ кæмæн кæны, уый бирæ
цæрдзæн.
- ♦ Адæймаг тæппуд куы уа, уæд кæнæ йæ цонгыл, кæнæ йæ
хъуырыл, кæнæ йæ къахыл дарæд бастæй куызды хъуынæй
конд æндах.
- ♦ Цæмæй идæдз лæг ус ма ракура, уый тыххæй йын йæ
астæуыл бæттынц куызды хъуынæй конд хуыйæндаг.
- ♦ Хинтæгæнæг адæймаг бæхсндыджы раз нæ фæразы, тых
ын кæны.
- ♦ Цæмæй сæры рыстытæ банцайой, уый тыххæй дæ дзау-
майæ ралас æндах æмæ йæ бавæр, раздæр чи фесхъис, стæй
ногæй чи байгас, ахæм бæласы.
- ♦ Сырх æндах иргъæвы цæстыгæнæджы тыхæй.
- ♦ Æлхынцъытæ сау æндæхтæ кæмæ баппарынц, уыдоныл
фыдбонтæ фæкæны.
- ♦ Æндахы символон нысаниуæг фæндаг у.

Æрæмбырд сæ кодта Тменаты Дзерассæ



Цъары фæрстыл:

2. Цуанон.

3. Дыууæ иуæн — æфсад.

4. Мад.

* * *

Технический редактор Виктория БОРАЕВА

Корректор Заира КАРАЦЕВА

Компьютерный набор Марина КИРГУЕВА

Компьютерная верстка Ирида КОДЗАТИ

Дизайн Залина ГУРИЕВА

* * *

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы по надзору за соблюдением законодательства в сфере массовых коммуникаций и охране культурного наследия по Южному Федеральному Округу.

Свидетельство о регистрации СМИ ПИ №ФС 10-6649 от 20 июня 2007 г.

Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна, уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

Журналмæ цы кæухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны, стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.

Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств, Государственное учреждение «Литературно-художественный и общественно-политический журнал «Мах дуг»

Подписано к печати 21.09.10. Формат издания 60х84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура шрифта Музл. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,37. Учетно-изд. л. 7,27. Тираж 1100 экз. Заказ № 752. Цена свободная.

Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста II.

E-mail редакции: mahdug@mail.ru. Тел. 75-10-94.

*Отпечатано в ОАО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, II. Дом печати.*





Индекс 73247